

Л. ОГНЕВА. ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

Л. ОГНЕВА

ТА, ЩО СВІТИЛА
ВСІМ

Людмила ОГНЕВА

**ТА, ЩО ЄВІТИЛА
ВСІМ**

Київ 2021

Огнєва Л.

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ / Огнєва Л. – К.: ФОП Маслаков, 2021. — 426 с.

В книзі «Та, Що світила всім» представлено літературний доробок Надії Світличної: публіцистичні статті, виступи, заяви, інтерв'ю, спогади, листи.

Надія Світлична - визначна представниця героїчно-трагічного покоління українських шістдесятників. За свою мужню позицію стала в'язнем сумління. У 1994 р. її та брата – Івана Світличного – творчість і мужню громадянську позицію відзначено Державною премією України ім. Т. Г. Шевченка.

Складаю щиру подяку тим, хто фінансово допоміг здійснити цей видавничий проект. Відгукнулися небайдужі зі Сходу, Заходу та Півдня України – Андрійчук Тетяна, Азімова Лариса, Бак Вікторія, Баклажов Роман, Бобир Антін, Боярчук Олександра, Бринська Любов, Бровко Олена, Глонь Ольга, Деменко Тетяна, Заморський Тарас, Іванова Любов, Кирпичова Айна, Клименко Світлана, Корніяка Тамара, Кравченко Світлана, Кузьміна Іветта, Курбацька Ірина, Куциба Віталіна, Лемєшева Вікторія, Лепеха Віктор, Мельникова Валентина, Обертас Ніна з синами Олесем та Максимом, Островська Лілія, Островський Павло, Переверзєва Тетяна, Піщенко Олексій і Наталія, Позняк-Хоменко Наталія, Потапчук Максим, Редченко Любов, Ряба Анна, Сайдель Олена, Сивак Оксана, Склокіна Ірина, Спіріна Тетяна, Тищенко Дмитро, Ткаченко Андрій, Хренов Максим, Чижів Георгій, Чмельова Ганна, Шаповалов Євген, Шевельов Михайло, Ялова Тетяна та ще одна невідома особа.

Л. Огнєва

На обкладинці: Картина художниці-шістдесятниці Галини Севрук «Пролісок. Надія Світлична». 1972 р. Полотно, олія, 57 × 59 см. Музей шістдесятництва. Філія Музею історії міста Києва. Інв. № Ж-1456

© Огнєва Л., 2021

Надія Світлична
(1936 – 2006)

*... кожне життя унікальне
і є часткою історії народу.*
Н. Світлична

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

Огнєва Л.

Та, що світила всім

Якщо людина, в якому б часі вона не жила (радісному чи тривожному), дозволяє байдужості заповонити життя, тоді вона починає тліти та згасати. Надія Світлична не допустила у своє серце байдужості, вона не тліла, а горіла вогнем Любові, який обігрівав і світив. Алла Горська називала Надію: «Та, що світить всім».

У підручниках історії України можна прочитати про рух української інтелігенції 1960-тих років, про те, що робили його учасники, а з виступів, нарисів, листів Надії Світличної можна дізнатися, що вони відчували.

Київський Клуб творчої молоді, подорожі, самвидав, співи на схилах Дніпра хору «Жайворонок» відкривали Україну. Життя було цікаве, але відчувалося, що відлига не надовго: треба встигнути, встигнути, встигнути...

У той час Неллі Корнієнко (дружина Л.Танюка) перекладала твори відомого австрійського містика і філософа Рудольфа Штайнера. Він пророкував: новий виток цивілізації і культури почнеться в Києві, – саме там, де протягом довгих століть пролито стільки народної крові. Ця історична кров і дасть поштовх народженню нової мистецької Мекки.

Ще на початку минулого століття у це повірив молодий Лесь Курбас. Він залишив Відень та Львів і переїхав до Києва, аби творити там нову цивілізацію.

Зрозуміло, що це Пророцтво було відоме й колу Івана Світличного-Алли Горської. Вони вірили: передбачення Штайнера здійсниться ще за їхнього життя. Адже не є випадковим, що в Києві одночасно опинилися Дзюба з Донбасу, Драч з Тетіївщини, Стус з Вінниччини, Танюк і

Надія Світлична з братом Іваном Світличним

Зліва направо у 1-ому ряду: Леоніда, Іван, син Марії,
Меланія (мама Н.С.) Світличні;
2-ий ряд: Марія і Надія Світличні. (Початок 60-их років)

Надія Світлична з Аллою Горською

Надія Світлична, Геннадій Марченко, Галина Зубченко.
1965 р. м. Донецьк

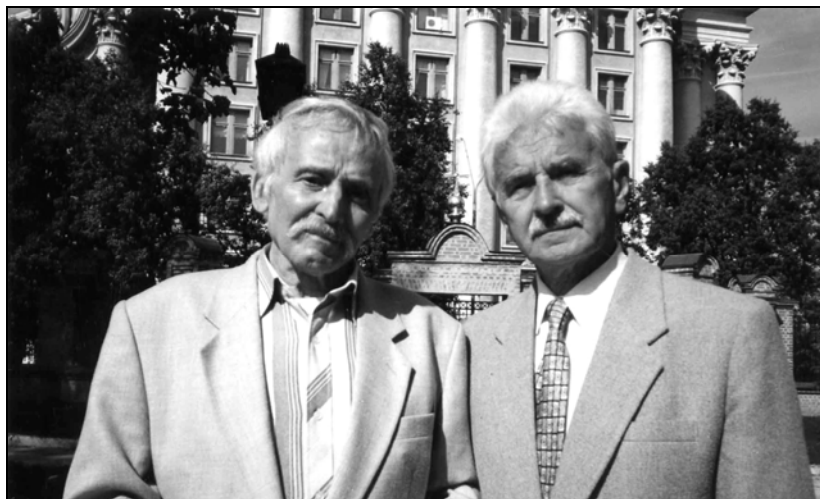
Іван Гель, Василь Стус, Іван Світличний. Київ. 1968 р.

Ярослав Стельмах, Іван Дзюба, Іван Світличний

Валентин Мороз, Алла Горська, Леоніда Світлична, Іван
Світличний

Панас Заливаха, Євген Сверстюк

Іван Драч, Микола Вінграновський, Григорій Сивокінь,
Леоніда Світлична, Михайлина Коцюбинська,
Іван Світличний

I ряд: Леоніда Світлична, Валентина Чорновіл, Раїса
Руденко, Надія Лук'яненко. II ряд: Олена Антонів, Надія
Світлична, Раїса Мороз

Вертеп у домі Садовських у Львові. *Стоять ліворуч:* Любомира Попадюк, Василь Стус, Олена Антонів, Ірина Калинець, Марія Садовська, Ганна Садовська, Михайло Горинь; *сидять* — Стефанія Шабатура («циган»), Мар'ян Гатало, Олександр Кузьменко

Хор «Гомін». «Купала». В центрі Надія Світлична і Лідія Орел. М. Київ. 1969 р. Труханів острів

Іван Кандиба, Надія Світлична, Левко Лук'яненко. 1976 р.

Випровадини за кордон Надії Світличної у жовтні 1978 р.:
зліва направо - Оксана Мешко, Віра Лісова, Михайлина
Коцюбинська, Надія Світлична, Дарка Гусяк, Михайло
Горинь, Атена Пашко, Валентина Чорновіл

Петро Григоренко, Леонід Плющ та Надія Світлична на акції протесту перед будинком місії СРСР в ООН. Листопад 1978 року. Нью-Йорк

Надія Світлична складає пласову присягу.
Вересень 1979 р. «Вовча тропа». Іст Четгем

Курінь «Верховинки» (США). Надія Світлична стоїть третя
ліворуч у першому ряду

Н. Світлична (друга у другому ряді) на засіданні Управи
ОУПС ім. Св. княгині Ольги. С.Бавнд Брук. 2000 р.

Пл. сен. Н. Світличну, членку 28 Куреня УПС «Верховинки»,
нагороджує «Орденom Вічного Вогню в Золоті» Начальник
Пластун пл. сен. Любомир Романів. Львів, Україна

Надія Світлична на Союзівці

Надія Світлична у редакції «Радіо Свобода», 1988 р.

Лідія Орел, Надія Світлична та Ольга Богомолець у Вашингтоні. 1993 р.

Родина Надії Світличної в США

Ярема Світличний, Іван Стокотельний, Павло
Стокотельний, Надія Світлична, Микола Горбаль

Одна з останніх прижиттєвих фотографій Надії Світличної
на весіллі сина Івана

У першому ряді зліва: Іван, Надія, Кристін – невістка Надії;

В другому ряді зліва: Велес – внук Надії, Павло
Стокотельний – чоловік, Ярема – син Надії

Сверстюк з Волині, Заливаха, Світличні, Семикіна, Севрук і десятки, сотні з Закарпаття, Львівщини, Херсонщини, Одеси, Таврії. Провидіння звело їх у Києві з однією метою: аби всі вони спричинилися до відбудови України, до її відродження – через культуру, через мистецтво, через етику.

До речі, завдяки Надії Світличної думки Р.Штайнера знайшли образотворче втілення. 1965 року Надія працювала в Донецьку. Разом із Аллою Горською, Галиною Зубченко, Григорієм Синицею оформлювала екстер'єр школи №5. На одному з торців будинку є панно «Надра»: над динозаврами зображено кілька різнокольорових смуг. Одна з них – кольору крові. Вона і є тим скарбом, який має дати поштовх відродженню України. Зображення сприймається як молитва за Україну. Червона смуга на панно з'явилася за пропозицією Н.Світличної.

Послання Надії, читаються легко. Навіть у тяжкі хвилини вона не скиглить, а сміється. Іван Огієнко казав, що вона з роду Діда Мороза, бо де вона, там свято.

Характерною рисою Надії Світличної, на мою думку, була її жертовність, постійна турбота про інших, піклування.

Але й оточення було таке ж саме. Чим більше занурюєшся у той час, тим більше переконаєшся: в тій малесенькій щопті діяв принцип: «Коли падаєш духом, приходь швидше, коли тобі важко — приходь завжди. Проси що хочеш, нам нічого не шкода».

Неживий О.

Надія Світлична: світло і надія

Найчастіше про Надію згадують, коли говорять про старшого брата – Івана Олексійовича Світличного. Так було й буде, адже доля ще більше зріднила їх життєвими

випробуваннями, поєднавши однією метою: боротьбою за людську й національну гідність якраз у жорстокі часи їх зневаження. <...>

Маленька сестричка великого брата

Село Половинкине Старобільського району на Луганщині. Тут народилися брат і сестра Світличні: Іван – 20 вересня 1929 року, а 8 листопада 1936 року – Надія. Закінчивши середню школу №1 міста Старобільська, Надія Світлична в 1953 році вступає на українське відділення філологічного факультету Харківського державного університету, тобто через рік після закінчення вузу братом Іваном, де її називали «маленькою сестричкою великого брата».

Після закінчення вузу – педагогічна праця впродовж чотирьох років у місті Антрациті (учитель, завуч, директор середньої школи робітничої молоді). Потім – робота бібліотекарем у селах Байдівка та Половинкине.

Із січня 1964 року Надія Світлична в Києві, в однокімнатній квартирі, де мешкали брат Іван та його дружина Леоніда Павлівна.

Шукаючи сьогодні витоки шістдесятництва як особливої ідейно-етичної течії в мистецтві, насамперед у літературі, дослідники називають першим ім'я Івана Світличного як генератора духовних цінностей шістдесятництва: ігнорування фальшивих ідеологем соціалістичного реалізму, відродження національних традицій, спроба органічного входження в світовий літературний контекст та власний приклад органічного вияву особистої свободи митця за будь-яких обставин та зовнішніх чинників тоталітарного суспільства.

У шістдесяті роки Іван Світличний став учителем для багатьох і, в першу чергу, для найрідніших людей – дружини та сестри: «Іван був добрим учителем, недарма

його часто називають Учителем з великої літери, і багато хто може позаздрити мені: мати таким учителем рідного брата – це справді щастя від Бога. Найголовніше, він учив ненав'язливо, просто подаючи зразок взаємин і поведінки».

Надія Світлична незабаром знайомиться з багатьма молодими митцями, прилучається до самвидавного процесу, передруковує твори письменників – шістдесятників, легально пропагує вірші Василя Симоненка, стає активним учасником своєрідних акцій протесту проти тоталітарної деспотії.

Письменниця і правозахисник Ірина Калинець згадувала, як на суд над Вячеславом Чорноволом до Львова з Києва прибули Іван Світличний, Надія Світлична, Алла Горська, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Роман Корогодський: «Суддя наказав: нічого не записувати. А Надія – пише, інші теж. Кадебісти кидаються до них, видирають ручки, папір, затакують у якийсь кабінет Світличну. Я угледіла – і туди ж вслід за мною – Ліна Костенко: «Що тут сталося?» – питає. «Та от, вхопили людину і сюди», – кажу я. А кадебісти збентежено: «Нічого, нічого не сталося». «Ну, то ходімо!» – впевнено звертаюсь до Надії. І вивели її назад до зали».

Треба сказати, що цей епізод досить красномовно відтворює участь Надії Світличної та її друзів у судових процесах 60-х років, але з часом репресивні заходи ставали все більш жорсткими, тому судові процеси над правдолюбцями в 70-х роках вже були, по суті, закритими, тобто до місця суду не допускалися рідні та друзі.

Настав 1972 рік. У січні пройшли масові арешти вільнодумців. Серед них – Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус.

Через десять років у спогадах «Погром з продовженням» Надія Світлична напише: «Але... 12 січня

1972 року я зовсім не почувалася щасливою. То вже пізніше, в концтаборі, зважуючи різні можливі варіанти своєї долі, я схилилася до твердої думки, що мені таки пощастило, що я пізнала ще й цю – без косметики, відверту сторону нашої прекрасної дійсності та пізнала справжню ціну волі».

На подібні роздуми здатна по-справжньому мужня людина, яка найбільш за все в житті цінує честь і гідність, та, водночас, ніколи не декларує їх голосними словами, а наполегливо робить свою справу.

Про це в нарисі Євгена Сверстюка «Іван Світличний. Трудівник» читаємо: «Родина Світличних була на рідкість єдиною. Коли Іван говорив: «Льоля – моя половина», то це було правдиво і в біблійному, і в побутовому значенні. А з приїздом із Старобільська Іванової сестри Надійки сім'я ще більше зясніла і запрацювала з енергією робочої бджоли. Саме цього завжди бракувало нам – скромної діловитості і певності, яка за всякої погоди наспівує:

Якщо на твій клич не прийде ніхто,
Тоді вирушай сам.
Сам вирушай, один вирушай,
В путь вирушай сам.

(Рабіндранат Тагор у перекладі Надії Світличної.)

А сама Надія Світлична в листі на адресу партійного з'їзду 1 квітня 1966 року писала: «Мій брат був і залишається для мене ідеалом людини, захоплений ідеєю всього прекрасного і справедливого. Ніяка поширювана брехня, ніякі тайні обвинувачення і судилища не зможуть переконати мене в тому».

Повертаючись до епізоду на суді над Вячеславом Чорноволом, зауважимо, що навіть присутність біля будинку, де відбувався суд, завжди фіксувалася органами КДБ.

Надія Світлична в листуванні з багатьма засудженими, а потім на допитах з притаманним їй гумором відповідала, що книжки Панасові Заливасі надсилала, щоб підвищувати його професійний рівень, а Іванові Гелю, щоб він їх читав...

Про обшук 12 січня 1972 року, допити, арешт, перебування у тюрмі КДБ та суд Н. Світлична написала в спогадах «Погром із продовженням». Цей мемуарний твір передусім захоплює своєю щирістю, відвертістю, вмінням автора з найменшими деталями описати той чи інший епізод, а також виразити характер людини чи ставлення до неї кількома реченнями, місткими за змістом.

Легендарна лебідь упала на тюремний двір

Надію Світличну заарештували 18 травня 1972 року, тоді ж забрали до дитячого будинку її дворічного сина Ярему, якого виховувала сама. Тільки завдяки наполяганням Леоніди Світличної хлопчика віддали бабусі в Половинкине, а офіційне опікунство оформили на сестру Марію Олексіївну та її чоловіка.

Зрозуміло, що в тюремній камері біль за сином не полишав її ніколи, але людська гідність була понад усе.

У день народження брата, 20 вересня 1972 року, Надія Світлична вирішила проспівати всі пісні, які знала про Івана, не зваживши на заборону наглядачів. Тоді Іван Світличний присвятив їй вірш під назвою «Лебедина пісня»:

У світі пошести змору,
Німотности і глухоти,
Де мудрі муштрою менти
Лінчують душі без розбору,
Там пісня, витвір висоти
Й пружного простору,
Шугнула вільним птахом вгору.

У вир! У небо! У світі!
Ривком відчаяного тіла
Роковано залебеділа.
Та браконьєрським залпом з неба
Підтята – легендарний лебідь
Упала на тюремний двір.

Потім було читання 15-томної кримінальної справи. Особливо вразили Надію Світличну покази двоюрідної сестри, вчительки Т.С. Курінної, яка, наприклад, безапеляційно стверджувала: «В тому, що Надія Світлична стала на шлях антирадянської діяльності, винен її брат Світличний Іван Олексійович, і тільки він». Навіть ім'я сина Ярема вона пояснювала як «уярмлённый, порабощённый».

Але більшість свідків говорили зовсім інакше, а Михайлина Коцюбинська закінчила дуже позитивну характеристику словами: «І я її дуже люблю».

«За рік слідства я вже нібито й звикла до кадебістської термінології, а все ж було якось моторошно читати, як «з метою підриву і послаблення радянської влади» Світлична виготовила чотири примірники машинопису Євгена Сверстюка «Котляревський сміється» і розповсюдила їх шляхом передачі авторові. Все це кваліфікувалося за ст. 62, ч.1 Кримінального кодексу УРСР як «антирадянська діяльність», – таким було враження від прочитання звинувачувального висновку. Навіть у похмурому, грізному й безсердечному судовому засіданні були по-своєму світлі хвилини, тому найяскравіший спогад залишився від двох свідків – Євгена Сверстюка та Івана Світличного, які завжди випромінювали добро.

Підсудна визнала себе частково винною, пояснивши, що, маючи вищу освіту, мусила б докладніше вивчити юридичні закони, які регламентують життя в суспільстві. Надія Світлична відверто заявила, що наївно й сліпо вірила

в проголошену Конституцією свободу слова, недооцінивши Кримінальний кодекс, за що тепер мусить гірко розплачуватися. У вирокі з цього пояснення залишили тільки голу фразу: «Підсудна визнала себе частково винною».

Коли зачитували вирок, до судової зали вперше впустили матір і братову дружину, які всі шість днів чекали під стінами Київського обласного суду.

«Вирок звучав, як обух, – безапеляційно і тупо. Врахувавши всі пом'якшуючі обставини, суд проголосив такий вирок, як і вимагав прокурор, – чотири роки таборів суворого режиму.

Так закінчився найтяжчий період мого ув'язнення – період сумнівів, вагань, компромісів. А далі за всі приниження, фізичні труднощі – усе, що називають словом неволя, я мала добру компенсацію – можливість бути собою і щастя спілкуватися з гордими і внутрішньо вільними людьми – радянськими політв'язнями», – до такого своєрідного висновку приходять Надія Світлична.

3 червня 1973 року відбувала ув'язнення в концтаборі, який знаходився в селі Барашево Тельгушевського району Мордовії. У таборі разом з нею – Ірина Калинець, Оріся Сенік, Стефанія Шабатура. Щоденна норма – 60 пар рукавиць. Але все ж таки ці роки були по-своєму місткими. Не тільки туга за рідними, але й постійне самовдосконалення, навіть творчість (вишивки, переклади, листи) і постійна боротьба за людську гідність, а серед акцій протесту – голодовки. Ірина Калинець згадувала, як 10 грудня 1973 року в день Декларації прав людини тримали голодовку, за що отримали покарання: позбавлення побачення з рідними і утримання в карцері. Другий карцерний термін – 15 діб – у 1974 році сиділа разом з Надією Світличною. Важко навіть уявити, як молоді жінки, фізично катовані (в холоді й голоді),

знаходили в собі сили, щоб вивчати англійську мову, співати українські пісні. А ще Н. Світлична перекладала польського поета Тувіма, завчала нові вірші Ірини Калинець з її голосу, навіть вишивала на клепках полотна закладки для книжок.

У сусідньому таборі перебували в'язні-чоловіки, а серед них – поет Ігор Калинець, який присвятив жінкам-політв'язням поетичні рядки, а серед них і Надії Світличній:

В сні лиш сином снити

Мамо моя, нене...

Світку у сповитку

Пуп'янку зелений.

Там моя світличка,

Там яри хрещаті.

Нас надія кличе

Золотом вінчатись.

Про спільне перебування в ув'язненні розповідається також у спогадах її найближчих друзів. Так, Ірина Калинець згадує: «... вибігли ми на хрумкий мороз, під високочоле зазорене мордовське небо і, піднявшись голосами понад понурі штахети, залопотіли в ніч: «Василію! Добрий вечір, святий вечір!» А вчувши звичне «агов», зірвали голоси під зорі в акомпанементі колючих дротів – у коляду для Василя. Співали ми зовсім пристойно, хоча після другої чи третьої колядки зашкребло у горлі колючим дротом лихого морозу...

На другий день випала нагода написати Василеві листа: «А ми тобі колядували – чи чув?»

Табір, де перебували чоловіки, був поряд, тільки відділений кількома рядами дроту, отож інколи вдавалося обмінятися листами. І вже наступного дня могли з великою радістю читати поетичну відповідь Василя Стуса:

Немов крізь шиби, кроплені дощами,
крізь скрик розлуки, ліхтарів і ґрат

затрембітав тонкими голосами
гранчастий келех квітів і дівчат.

Останніх півтора місяці неволі Надія Світлична перебувала в Луганській в'язниці КДБ. Так, мабуть, її хотіли привчити залишитись мешкати на Луганщині. Однак разом із сином Яремою вона приїздить до Києва й тривалий час поневіряється без прописки і роботи, але, незважаючи на погрози, знайомиться із членами Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод. Один з меморандумів цієї правозахисної організації називався «Про долю Надії Світличної», де говорилося про незаконне переслідування, нехтування правами людини в УРСР.

Голос із-за океану

Життя ставало все нестерпнішим, і 8 жовтня 1978 року разом з дітьми Надія Світлична виїхала до США. З початку 80-х розпочинається її літературна творчість та активна громадська діяльність як члена Закордонного представництва УГС.

Уже в 1979 році на сторінках журналу «Сучасність» друкується стаття «Темідіянти» про суд над правозахисниками – членами Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод – Мирославом Мариновичем та Миколою Матусевичем, де Надія Світлична була допитана в якості свідка. Її безпосереднє враження, точний та об'єктивний опис подій в основі цієї публікації, яка наближається за жанровими ознаками до своєрідного публіцистичного репортажу. Автор звинувачує не тільки суд, який розігрує заздалегідь написаний спектакль, але і всю репресивну антидемократичну систему, яка жорстоко карала людину тільки за висловлені думки.

Надія Світлична використовувала й інші можливі засоби для боротьби за права людини і 21 квітня 1990 року виступає перед Гельсінською комісією при конгресі США зі свідченням «Політика русифікації на Україні». Її аргументи

виважені й переконливі, багато уваги приділяється коментуванню систематичних даних щодо освіти, коли вже нікого не дивує такий зовнішній парадокс: материнську мову українські діти вивчають за підручниками під назвою «Українська мова», а російську – за підручником «Родная речь»... Разом з цим Надія Світлична наголошує, що найменші спроби національно-визвольної боротьби, навіть якщо вони задумані як легальні форми національного самозахисту, в очах партійно-державної влади кваліфікуються як зрада Батьківщині.

Прагненням викрити облудність радянських законів, які тільки декларують громадські свободи, та уболіванням за долю своїх однодумців-політв'язнів позначений виступ Надії Світличної «Закон і українські політв'язні» на конференції в юридичній школі Гарвардського університету. Особливо переконливими є приклади каральної практики в Україні, що зазнала сама Надія Світлична та Юрій Бадзьо, Левко Лук'яненко, Володимир Горбовий, Ярослав Лесів, Василь Овсієнко, Юрій Литвин, Юрій Шухевич, Микола Руденко...

Тяжко переживала Надія Світлична за долю вдруге ув'язненого Олексія Тихого («Єретик Олекса Тихий»), переслідування недавнього політв'язня Йосипа Терелі та заарештованого в заслання Зоряна Попадюка.

З особливою експресивною напругою, глибоким відчуттям авторської позиції сприймається все написане Надією Світличною, а особливо про її сучасників, борців за честь і гідність народу: Василя Стуса, Івана Світличного, Олексу Тихого, Миколу Руденка...

Тут переважають характерні ознаки мемуаристики, адже автор розповідає про недавні реальні події, учасником та очевидцем яких довелося бути. Для індивідуального стилю Надії Світличної притаманне тяжіння до літературного портрета у формі мемуарно-

біографічного нарису як особливого способу змалювання людської особистості. Найбільшою мірою це відчутно в спогадах про Бориса Антоненка-Давидовича та в «Родинному спогаді» про брата Івана Світличного.

Своєрідністю позначений літературний портрет «Про Василя Стуса» – у формі інтерв'ю з автором, тобто Надією Світличною.

Особливе місце в її творчості посідають спогади-нотатки. Це, насамперед, автобіографічний «Погром з продовженням», де відтворено події: зловісні арешти в січні 1972 року й до суду, який відбувся в квітні 1973 року. Незважаючи на певну фрагментарність та уривчастість, Надії Світличній вдалося досягти досить цілісного відчуття того духовного багатства, моральної чистоти, цілісності характерів найдорожчих людей. Разом з тим, розповідаючи про сумне, навіть трагічне, Надія Світлична ніколи не втрачає притаманного їй гумору, який, нерідко, в змалюванні епізодів спілкування зі слідчими, суддями, прокурорами набуває ознак яскраво вираженого сарказму.

Не може не хвилювати її спогад-некролог «Над труною Василя Стуса», який закінчується словами: «Є трагедія народу, і Василь Стус – символ цієї трагедії».

Нерідко публікації Надії Світличної носили публіцистичне спрямування, цим самим вона намагалася привернути увагу світової громадськості до порушення прав людини в УРСР. Особливо це стосується статей, заяв, інших офіційних матеріалів, адже очолюючи Закордонне представництво Української Гельсінської групи (інша назва «Людські права в XX столітті»), Надія Світлична впродовж 1980-1985 років впорядковувала й видавала щомісячний інформаційний бюлетень «Вісник репресій в Україні» та різні документи Української Гельсінської групи, оприлюднила сотні інформаційних повідомлень від ЗП УГГ,

а ще підготувала безліч радіопередач на літературно-мистецькі теми на радіостанції «Свобода».

Також була упорядником книг: Ярослава Лесіва «Мить», Василя Стуса «Палімпсести», Миколи Руденка «За ґратами», Миколи Горбала «Коломийки для Андрійка», Гелія Снегірьова «Твори».

Разом з Леонідою Світличною впорядкувала книгу «Доброокий». Спогади про Івана Світличного» (Київ, «Час», 1998 р.).

Лаври слави з гіркотою полину

У 1994 році Іван і Надія Світличні були відзначені Національною премією України імені Тараса Шевченка.

На початку травня 1994 року я одержав лист від Надії Олексіївни, тоді вона приїжджала в Половинкине на похорон матері. Особливо мене схвилювали слова: «Ви для мене вже віддавна близька людина...» Саме цими словами Надія Світлична висловлювала оцінку моєї публікації «Чуємо голос Івана Світличного», що була опублікована в обласній газеті «Наша газета» 8 березня 1991 року. А ще отримав дорогий подарунок – магнітофонний запис поетичної збірки Івана Світличного «Кожен день – Великдень», де поезії брата читає сама Надія Світлична.

Відтоді зустрічалися завжди, коли Надія Олексіївна приїжджала на Луганщину. У журналі «Бахмутський шлях» (1997, №1-2) опублікував нарис про нашу славну землячку «Надія Світлична – світла доля, не поборена темрявою». Там же було уміщено уривок із її статті «З живучого племені Дон Кіхотів», яка вперше друкувалася в журналі «Сучасність» (1983, №9).

У травні 1998 року на Луганщині проходило міжнародне Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій». Тоді на будинку родини Світличних в селі Половинкине

було відкрито меморіальну дошку пам'яті Івана Світличного.

Через кілька тижнів дошки не стало. Наруга над пам'яттю брата боляче відгукнулась у серці Надії Олексіївни, про що вона написала в газеті «Українські вісті» (1998, 6 грудня): «Важко сказати, чи цей вандалізм був санкціонований, чи це просто жанр місцевої самодіяльності. На Старобільщині можливий будь-який варіант. Минулого року, відвідуючи рідні місця, я почула неймовірну новину: єдина українська з шести старобільських середніх шкіл тепер, у часи незалежної України, стала, як і всі решта, – російською. А була ж вона українською й за Сталіна, й за Брежнєва і обслуговувала українськомовне, головню сільське населення району. І ще один із парадоксів доби: у 1972 році, коли в Києві арештували Івана і мене, його сестру, хтось написав на воротах у батьківському дворі одне слово – «бандери». Ті старі ворота притулилися до причілкової стіни, з якої оце тепер вандали (ті самі?) здерли меморіальну дошку. Ворота ще, певно, пам'ятають, як воно все було, що люди й двір почали раптом обминати. Нашій неписьменній мамі було важко зрозуміти, що діялося».

Важко й нам сьогодні зрозуміти, хто і з ким воює, здираючи зі стіни меморіальну дошку, присвячену пам'яті гуманіста і добротворця Івана Світличного. Тому й згадалися мені рядки з його поеми «Архімед»:

Люди-людоньки!

Що за час?

Я ж без зла до вас,

Я – з любов'ю».

Тоді ж Надія Світлична привезла книгу «Доброокий». Спогади про Івана Світличного», яку подарувала бібліотекам Луганська, Старобільська, Северодонецька. Саме тоді в педагогічному вузі міста Луганська був

відкритий літературно-краєзнавчий кабінет-музей. Надія Олексіївна була зворушена тим, що спеціальна експозиція розповідає про її брата. У книзі почесних гостей вона написала: «Переважно люди починають шукати свої корені, коли стають старшими, а то й утрачають природні джерела. Тому особливо цінним видається створення літературно-краєзнавчого кабінету-музею в педагогічному університеті. Дбайливо дібрані музейні матеріали не лише допоможуть майбутнім вчителям у краєзнавчій роботі, а й заохотять кожного досліджувати власний родовід, бо кожне життя унікальне і є часткою історії народу».

Тоді ж я висловив думку про необхідність поновлення меморіальної дошки Іванові Світличному й установлення її в приміщенні Старобільського філіалу Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Восени 2000 року пам'ятну дошку було встановлено. Поряд слова Івана Світличного:

А в мене – тільки слово. Те, що мати

Навчила мене першим промовляти.

Навчила гідно на устах нести.

Про Надію Світличну в кінці 2002 року в обласній газеті опублікував нарис «Маленька сестричка великого брата». А потім і в газеті «Літературна Україна» та в газеті «Свобода»(США). Надії Олексіївні особливо сподобалася перша назва, адже так її називали ще в студентські роки. А ще в книгах «Освячені Шевченковим ім'ям» (1998) та «Лугарі» (1998) було вміщено нариси про брата і сестру Світличних, у збірнику «Слово пам'ять береже» (2001) надруковано спогади Н. Світличної про роки навчання в Харківському університеті.

Кілька разів розпочиналася розмова про те, що потрібно видати окрему збірку її творів. Однак Надія Олексіївна із властивим їй гумором перекладає розмову на інше, або ж жартома говорила, що вона, мовляв, «не

писатель, а читатель». Однак разом із листом від 12 лютого 2002 року отримав і автобіографію із досить незвичним побажанням: «Покладіть собі десь у загошнику, і як колись треба буде використати (для некрологу, чи ще для чого) – матимете автентичний текст». Чомусь виникло бажання не послухатися поради Надії Олексіївни, й автобіографію вдалося опублікувати вже наступного року в одному із «малотиражних» збірників наукових праць. Тепер, перечитуючи її, вражаюся трагічному передбаченню Надії Світличної: адже навіть у некролозі, який опубліковано в газеті «Літературна Україна» 17 серпня 2006 року, так багато помилок...

Наступної зустрічі Н. Світлична залишила свій спогад «Експресії під конвоем», який вперше оприлюднено в журналі «Бахмутський шлях» (2005, №1-2). Отож, думалося, ще одна-дві публікації, а там і про першу книгу нашої землячки можна буде знову говорити. Однак 8 серпня 2006 року стало останнім днем земного життя Надії Світличної.

У спілкуванні з нею з-поміж того, що запам'ятав на все життя, ще краще зрозумів таку просту істину: «Менше говорити про наміри, а ліпше зробити».

Режим доступу: <http://rakurs.myftp.org/23449.html>

Корогодський Р.

Наші світлі жінки: Надія і Леоніда Світличні

Йтиметься про сучасних жінок, які є для мене втіленням біблійних легенд, чудом перенесених у сьогодення. Яюсь губишся, усвідомлюючи, що знайомий із жінками-мироносицями.

Леоніда Павлівна Світлична. Для друзів — Льоля. Її доля розпачливо драматична: від шістдесятих років жила під наглядом, у 1965 році перший арешт її чоловіка — Івана Світличного — і майже рік його ув'язнення. Втрюх —

Іван, Надійка й Льоля — періодично жили на одну її платню, бо Іван і Надійка не могли влаштуватися на роботу: не брали «неблагонадійних» буржуазних націоналістів. А звільняли «за власним бажанням» (у кращому разі). Таким був жанр покарання, через яке перейшли переважна більшість шістдесятників. 18 травня 1972 року заарештували Надійку. Надійчиного дворічного сина Ярему віддали до дитячого будинку. Шантаж: якщо вона не даватиме «правдиві покази», не бачити їй дитини. «Правдиві покази» означали — обблещити всіх і себе.

Треба знати Надійку! Серце матері розривалося, та вона не зганьбила себе. Тим часом під тиском громадського протесту й Льолиних зусиль таки вдалося забрати маленького Ярему до надійчиної родини в село Половинкине на Луганщині. Роками Льоля працювала в Київському будівельному інституті (читала курс сопромату), а після звільнення — у проектному інституті. І Носила передачі Іванові, Надійці, давала покази слідчим КГБ, и згодом слала посилки в табори до Івана, до Надійки. Іван дістав вирок: 7 років у таборах суворого режиму плюс 5 років заслання, Надійка — 4 роки таборів суворого режиму, що їх вона підбула від дзвоника до дзвоника.

Льоля в тому часі (безчассі!) жила лише листами з таборів і поїздками до таборів на побачення (1 раз на рік). Збирала всю можливу інформацію з таборів і за найменшої нагоди передавала її за кордон, щоб світова громадська думка знала, що діється за «залізною завісою», зокрема про в'язнів сумління. Своїй дружині Іван присвятив такі рядки:

Л. Світличній

*Ти всім, чим лиш могла, була мені:
Була Великоднем і буднем,
Гарантом «будем-перебудем»,
Була росиною на камені*

*І каменем — твердим корундом.
А руки, тугою заламані, —
Немов чайні два крила мені
Над дуrolомом велелюдним.*

*Була зигзицею і Ладом,
Живицею на рану, владою —
Єдиною на вся і все.*

*І ким Тобі — не знаю — бути ще,
Коли круте житейське нуртище
Нас чорториями несе.*

Світова громадська думка тиснула на свої уряди і на Брежнєва з усім його репресивним апаратом і не менш лютою колоніальною адміністрацією Щербицького — Маланчука — Федорчука (до речі, Щербицького дехто прагне беатифікувати, тобто визнати святим, — і цей абсурд, абракадабра, марення святої голови вже від сьогоднішнього дня України, її колонізованої свідомості...). Так-от: махрова реакція есесеру змушена була поступитися — за особистим клопотанням сенатора Роберта Кеннеді в числі 18 дисидентів Надійці з родиною дозволили покинути «велику зону», де її продовжували жорстко переслідувати вже після чотирирічного ув'язнення. Була осінь 1978 року,

На тому березі разом з легендарним генералом-дисидентом Петром Григоренком (він її зустрічав у Нью-Йоркському порту) і Леонідом Плющем вона стала членом Закордонного представництва Української Гельсінкської Групи. Працювала перекладачем і редактором в Українському інституті Гарвардського університету. Понад 10 років — на «Радіо «Свобода»». Її тематичну передачу «Надія» слухав увесь світ, бо:

Надійка — не лише в'язень сумління;

Надійка — не лише одна з найцікавіших і найскромніших діяльних учасників руху шістдесятників;

Надійка, скинувши кайдани «великої зони», виступила на Сахаровських слуханнях у Вашингтоні, Лондоні, на конференціях Комісії з питань безпеки та співробітництва в Європі й навіть у Конгресі США. Брала участь у роботі міжнародної організації «Демократія і незалежність»;

Надійка — це не тільки величезний творчий потенціал, що дав їй змогу ввести у світовий обшир десятки славних імен української літератури, зокрема видати Стусові «Палімпсести» зі вступною статтею Юрія Шевельова;

Надійка Світлична— саме сумління шістдесятництва. Її авторитет незаперечний і тримається виключно за рахунок духовної висоти й моральної неущоженості. Додайте до цього вроджений гумор, невимушений, добрий, і контур її портрету буде повним. Лише контур! Позаяк людина вона складна й дуже, дуже своєрідна, що надає їй додаткового шарму, чогось небаченого в нашому спровофанованому світі. Й навіть незбагненого.

Нехай нікому не видається Надійчине життя в США перебуванням на березі молочної ріки. Життя скрізь є виснажливим і непростим. Додайте ностальгію й душевні поривання Надійки повернутися в Україну... І залишаються довічні сподівання на милість Божу.

Надії

О несподівані надії

І сподівання без надій!..

Хай скелі безрухом тверді,

І глупа ніч, і світ не дніє,

Хай давить панцир холодів,

Хай стогін: «Хто тут що тут вдіє?» —

І чорним кременем — безнадія,

*І маразматика падінь, —
Замри, розлючення бездонне,
Перед терпучістю мадонни,
Що сіє на глухий пустир,
А сходи рвуть бетон і кремій —
До світла-сонця! — щоб, недремні,
Насущним хлібом прорости.*

...На десятиліття від дня смерті Івана Олексійовича Світличного на могилу прийшли його друзі. Нас уже залишилося кілька десятків. Виголошували промови. Є в нас така потреба... Кілька разів забирала слово Леоніда Павлівна Світлична. Зі своєї оглушливої домашньої самотності, сенсорного голоду вона до нас з'явилася не сама: щороку в часописі «Сучасність» друкує статті про листування Івана Олексійовича, вже видала 1-й том «Листів із Парнасу» і незабаром вийде 2-й том - епістолярна спадщина Івана Світличного. Це — разючі документи доби. І це — справжній подвиг Льолі Світличної. Як архівіст я знаю, як важко підготувати до друку збірник документів, особливо — листи. Молода душею, духовним завзяттям Льоля Світлична долає бар'єр поважних літ, ще поважніших хвороб (адже років 5 тому Льоля неначе вже було зібралася вмирати — невідкладна за невідкладною, лікарня за лікарнею, — та вона, напевно, пам'ятала, що епістолярна спадщина не упорядкована, не видана...). Вона, напевно, згадала свої вояжі на північний схід на побачення з чоловіком. Згадала «туристичний» хадж на південний схід — на Алтай, високогірний край, де розріджене повітря, не вистачає кисню, що й спричинилося до загострення Іванових хвороб.

Обов'язково згадала всі роки виснажливої боротьби за Іванове життя — змаг зі смертю.

Згадала, зібралася на дусі й живе душею заради великої ідеї торжества Іванових сподівань — України. Звичайно, світлої, багатой, а не темно-криміналістичної, болотяної. Заради здійснення Світличних ідеалів. Спромоглася видати Іванові книжки: «Серце для куль і для рим», «У мене тільки слово», «Доброокий. Спогади про Івана Світличного», «Листи з Парнасу». Кілька фільмів, телепередач.

Дякую Богові — один фільм створили ми з моїм сином Андрієм Ящишиним, називається «Українці. Любов». Якщо в нас є такі світлі жінки — пишаймося, любімося.

І знову — рядки Івана Світличного, звернуті до дружини:

Л. Світличний

*Тебе нема, а я живу Тобою.
Живу Тобою, а Тебе — нема.
Вдивляюся, вслухаюся — дарма:
Я — тут, Ти — там. Тебе-мене надвое
Розполовинили. Оглушить ніч-пітьма,
Осліпить гамір-день до крику-болю,
Обступлять безголовою юрбою
Личини явищ і речей обман —
Без сенсу, без душі, без правди-суті...
Дні порожнисті, дні судомно-скуті.
І а хто їм, підлим, вірить? В лад і в такт
У мене тут півсерця, а півсерця
У Тебе там єдиним ритмом б'ється.
Куранти долі! Так — і тільки так.*

Отже, проженімо туск серця, природний квил душі і радіймо — збулося пророцтво поета, їхні серця возз'єдналися на небесах.

Нарешті!

Лащенко-Обертас Н.
Світло Надії Світличної

На одному з вечорів у Будинку вчителя Ніна Матвієнко прочитала блискучу новелу. Я ще не знала, хто автор, хто герой тої бувальщини, але безпомилково впізнала в героїні Надійку... Надію Світличну. Безпомилково, бо, може, ота лікарняна ситуація нагадала й мені, як ми познайомилися з Надійкою...

А була це весна-влітку 1971 року у лісовій Мостищанській лікарні № 19, де ми опинилися обидві, лікуючись від серйозних недугів. Ми були трохи знайомі й до того. Але в умовах, коли так потрібне плече друга, наша приязнь швидко переросла у щиру дружбу. Не знаю, чи потребувала тієї дружби сама Надійка, бо, здавалося, у друзях у неї пів-Києва ходило, але я була безмежно щаслива, що поповнила те число. Була вона такою дотепною, доброю, лагідною, такою багатою на дружбу і так щедро обдаровувала нею мене. Треба, очевидно, сказати, що були ми в різних відділеннях і, дізнавшись про мій діагноз (туберкульоз очей в стадії загострення). Надійка стала моїми очима, стала справжньою сестрою милосердя. Вона делікатно вводила мене у свій багатий духовний світ — годинами могла читати вірші Ліни Костенко, Бориса Мамайсура, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Василя Симоненка... Може, через поезію я навчилася думати політично, вчилася розумінню, що є Свободою.

А скільки Надійка знала пісень і як задушевно їх співала. Отак читає чи співає і вишиває чорним і червоним першу сорочечку своєму синочку-колосочку Яремі, а я — біля неї, і враження таке, що знаємося з дитинства.

Ті кілька місяців, проведені з Надійкою в лікарні, гадаю, дали поштовх до формування мене як особистості, до усвідомлення себе.

Я не бачила в ній Жанни Д'Арк, я не бачила в ній навіть бійця. Але такою великою була моя довіра до неї, що, щоб вона не робила, куди б не йшла — я готова була іти за нею. Вона була тією Людиною серед людей, яких буває, на жаль, так мало. Надійка була настільки Світличною, і на те світло стільки зліталось людей, що її маленькі дві кімнатки, де вона тимчасово мешкала, завжди наповнювались, як бджолиний вулик. Яюсь прокидаюся вранці і бачу Надійку у Яреминій маленькій колисочці: всі «спальні місця» були віддані «приїжджим і прийдшим». Ото вона яюсь і умудрилась залізити у той візочок, та ще й жартувала: «Хотіла, — каже, — підгледіти Яремині сні».

... А одного січневого дня 1972 року наш сон перебили — прийшли з обшуком мефістофелі. Шукали ретельно і довго, потомилися — Надійка, здавалося, жаліла їх: «Це ж треба — така собача робота у людей». Вона навіть пропонувала їм чай чи каву, була така спокійна і врівноважена і трималася з такою гідністю, що я не могла не захоплюватися нею. Пізніше я не раз чула її оте: «Людину не може принизити ситуація, якщо людина сама не відчує себе приниженою».

А після того обшуку — місяці шантажу, щоденних багатогодинних «розмов» у КДБ, щоденні розлуки з сином... З якою відчайдушною мужністю трималася Надійка: комусь слала листи-бандеролі, комусь готувала на чергову передачу, мені весь час нагадувала, аби я не забувала ходити на могилу Аллочки Горської, аби не забувала те й те... Вона весь час думала про інших. Сумно пророкувала: «Тепер тобі, малечичко, не бачити інституту, тепер тебе виженуть зі школи». Вона ніби вибачалася за

систему облуди й брехні, в яку не вписалася сама, а тепер, виходило, не вписувалася і я...

Надійка ні до чого не закликала, Надійка нічого не «розхитувала» — вона просто була завжди сама собою, а для цього потрібна була ой яка життєва відвага.

Коли Надійку заарештували, здавалося, життєві сили залишили мене. Я не вміла боротися. Одного разу я, дівчисько, серед білого дня вилізла на дерево, щоб заглянути на в'язничне подвір'я, чи не побачу там Надійку і, певно ж, це побачення мені потрібно було самій, як ковток життєдайної води з цілющого джерела духу.

Ловлю себе на тому, що всі дієслова у минулому часі... І справді час досить-таки минулий, та й Надійна за океаном — теж досить-таки далеко.

Коли після табору, всіх отих жахитливих знущань, про які й переповісти годі, Надійка опинилася з дітьми далеко від України — чи не тоді розкрилися всі її таланти найповніше. А ще сфокусувало в ній самій оте Іванове чоловіче гасло-девіз: «Як не я, тоді хто? Не тепер, то коли?». І полетів в ефір її голос — голос радіожурналіста-патріота, і живив він нас інформацією, і будив у нас неспокій, і кликав до роботи, і дарував віру у день прийдешній.

Її заокеанська творчість — це і серія радіопередач про шістдесятників, це і радіожурнал для жінок «Журнал Надії», це видання чи впорядкування збірок поезій Миколи Руденка, Василя Стуса, Миколи Горбала, Ярослава Лесіва. Це і «Набої для розстрілу» Гелія Снегірьова, це і відозви і апеляції — ціле подвижницьке життя правозахисників-дисидентів у подвижницькій праці Надії Світличної.

Коли тепер Надійка скупю відвідує Україну — вона вся в роботі, ніколи не розлучається з важкезною

«торбою», в якій магнітофони, мікрофони і всяка інша апаратура. Завжди безліч людей шукають зустрічі з нею.

Пам'ятаю голодовку студентів. Надійка поверталася зі Спілки письменників і зайшла до тих дітей, що голодували на асфальті виборювати наші права і свободи. Треба було чути і бачити, як вони зустрічали Надію Світличну — для молодих це була жива легенда, а вона не могла говорити, не могла брати інтерв'ю, — мовчки плакала і біля кожного намету залишила по квітці. Свій слід — розуміння, підтримки і подяки. Це було вже інше покоління, може, до деякої міри, розбуджене, як колись, голосом Надійки.

... З року в рік знайомлю учнів з творчістю лауреатів Шевченківської премії. Багатьох з них знаю особисто. З однією з цьогорічних поетес-претендентів влаштували нещодавно зустріч. Прикро було чути саморекламу досить цікавої поетеси, сумно було від заздалегідь підготовленого листа-підтримки і мимоволі подумалося: ані покійний Надіїн брат, безкомпромісний і благородний поет Іван Світличний, ані скромна трудівниця Надія Світлична ніколи не могли б собі чогось подібного дозволити. Вони ніколи не били себе в груди, клянучись в любові до України. Вони просто йшли, просто світили і світають, освітлюючи дорогу іншим...

Газета Союзу Українок «Українка», №1 (25) 1994, с. 4

Сверстюк Є.

Надійка

Людина, ознайомлена з історією України ХХ ст., має бути дуже заскоченою, оглянувши пам'ятники Києва. Звичайно, там стоять ті, що понад часом.

Але людина буде здивована, що там ще стоять фігури минулого політичного сезону і нема тих, що мали б там стояти, бо вони стоять в уяві сучасника. І серед тих, що

повинні стояти, має бути пам'ятник «ЖІНЦІ, ЯКОЇ НІХТО НЕ ЗАХИЩАВ».

Камінь в його основу поклала Анна Ахматова у своїм «Реквіємі» на тому місці, де жінки стояли з передачами для своїх в'язнів. У Києві таке місце височить над Хрещатиком, де був «Інститут шляхетних дівчат». Спогади дружини Євгена Плужника там кричать і не стихають.

Серед таких переслідуваних незахищених жінок покоління 60-х років виділяється жінка, образ якої намалювала в 70-ті роки відома художниця Галина Севрук: боса на снігу, в блазеньким голубім платті, вона йде поміж голих дерев із проліском у руці... Картина зветься «Пролісок», але всі впізнають портрет Надійки Світличної, яка серед сміливих сподвижниць того часу виділялася офірністю і працьовитістю на ниві громадянській.

Те, що вона була у себе на Старобільщині, в Боково-Антрациті, директоркою школи, якось на ній не позначилося. А добра освіта — Харківський університет — пригодилося. В 63-му році вона приїхала до брата в Київ, влаштувалася на абияку роботу і з головою поринула в культурно-просвітницьку діяльність. Вона здружилася з Аллою Горською, навчала мистців української мови і уславила майстерністю в художньому читанні й тиражуванні самвидаву. Вже тоді можна було говорити про культурне поле Світличних, які доповнювали одне одного.

З появою у Надійки сина Яреми стало питання про житло. Ми з Іваном чаклували над системою ogrівання в якійсь старій халупі, працювали толокою, багатолюдно і мистецьки відсвяткували новосілля, витіснивши зі свідомості факт, що прописки Надійці не дадуть і що в повітрі пахне ГУЛАГом і Сибіром.

Може, саме тут заройвся задум проліска на снігу...

В 1972 Надія не тільки носила братові передачі, а протягом 5 місяців ходила на допити, аж поки в травні була заарештована.

Від неї забрали хату, забрали волю, забрали сина і кудись віддали в дитбудинок... Це був терор з метою вибити «покаянну» і хоча б одного зі Світличних вилучити з гри. На захист кинулися беззахисні жінки, і дитину вдалося визволити. А матері дали 4 роки лагерів суворого режиму. Тоді багато гадали, хто витримає, а хто не витримає нелюдський тиск.

Таке питання до Надії Світличної навіть не прикладалося: «Треба витримати — витримаю»... Більше того, присутність Світличної в зоні — це чинник морального і культурного опору.

Її повернення до Києва в 76-ому, народження другого сина, її непоступливість і нескореність — це знов головний біль для КДБ. А випускати таких за кордон вони остерігалися...

Коли в зону 36 Пермської області долетіла вістка, що Надію Світличну з сім'єю випустили до США, я вигукнув на цілий барак: «Гол!»

Стукачі подумали, що йдеться про футбол. А хтось з обізнаних сказав:

— На домагання Заходу випустили понад десяток чоловік, і вона потрапила в цей список... мабуть, усі достойні.

— Надійка Світлична, — сказав я — це не просто одна з випущених на волю. Це наш культурний аташе! Це добре інформований представник і захисник в'язнів сумління, це наш голос на Заході.

— Інші теж були репресовані...

— Звичайно. І вони потребують хто фізичної реабілітації, хто відпочинку, хто — роботи і трибуни. А Надія Світлична — це одразу центр, куди буде йти

інформація з лагерів, де будуть розшифровуватись наші «капсули» і апеляції, де просто буде адекватне тлумачення фактів. Це наш уповноважений посол...

І справді, спершу Надія Світлична була удостоєна зустрічі з папою Павлом VI. Вона познайомилася з активістами українських громад Заходу. Її цінували як співробітницю українського інституту Гарвардських студій, видавництв «Пролог» і «Сучасність», як члена закордонного представництва УГГ. Через її руки проходили рукописи, які важко відчитувалися, редагувалися книжки для публікацій. Вона готувала «Палімпсести» Василя Стуса і низку видань ув'язнених авторів. Від 1980 року п'ять років вона видає «Вісник репресій в Україні» і понад 10 років працює кореспонденткою радіо «Свобода». Не тільки в Америці, але й в Україні важко знайти людину обізнанішу з історією українського опору і з постатями учасників.

Надія Світлична усім безвідмовно дає довідки та потрібну інформацію.

Присутність її в Україні особливо відчувалася у 80-ті роки, коли вона працювала кореспондентом радіо «Свобода». Це були незвичайні передачі, особливо коректні й людяні. Вона розповідала про людей вартих уваги і шани, про події важливі, але мало усвідомлювані в оспалому суспільстві, про долі гнаних і переслідуваних за правду. Влада Кремля належно оцінила її діяльність, і в 1985 р. позбавила її громадянства СРСР.

Мабуть, саме тоді в очах сотень тисяч людей вона стала почесною громадянкою України і першою правозахисницею. Мало хто з українців, що гостювали в США, обминули її гостинну хату в Ірвінгтоні. І вже зовсім важко уявити такого серед українців діаспори, хто б її не знав. Її ім'я звучить як пароль і перепустка в порядне товариство.

В 1994 році Іванові і Надії Світличним було присуджено Державну Шевченківську премію. В цьому поєднанні їхніх імен є щось вартісніше за премію: в історії української культури і правозахисного руху це той випадок, коли брат і сестра роблять одну справу з цілковитою самовідданістю — на славу своєї батьківщини, на добро свого народу.

Людина рідкісної скромності, Надія Світлична робить все для інших. Вона вклала працю у збирання і видання творів свого брата. Збірки «Ґратовані сонети», «Серце для куль і для рим», «У мене тільки слово», збірка спогадів про Світличного «Доброокий» — усе це її робота, і важко собі уявити появу цих книг без її участі.

Її радіопрограма «Надія» була таки справді пробуджуванням у людях надії. А редактований Світличною журнал «Віра» мав ясну мету — утвердити людей у вірі предків і зміцнити їхню віру в себе.

В образі нашої сучасниці — ЖІНКИ, ЯКОЇ НІХТО НЕ ЗАХИЩАВ — ми бачимо приклад нездоланної моральної, духовної сили. Вона вчить утверджуватися в житті за всяких умов і утверджувати вічні начала любові і сумління.

«Наше життя», 2006, ч. 9, с. 1-2

Концевич Є.

Дещо про рушник

*Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш згорточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому...
(Дмитро Павличко. «Два кольори»).*

«Зі сміху люди бувають» — так колись казали в моєму селі Млинищі, таке чув я не раз і в місті, а збагнув ті слова вже дорослим: цією приказкою так не злосливо (і безвольно) мої земляки здавна захищаються від тих

недовірків, хто — як на роги — бере на кпини чи на знущальний сміх їхні наміри, затії чи навіть мрії, або ж і ціле життя їхнє...

І — Господи! — скільки ж того знущального сміху і глузів чули і бачили щирі заміри й рішення моїх земляків...

Навіть гімн свій співаючи «Ще не вмерла Україна», земляки мої чують зловтішні підголоски — «Падаждьом!.. Падаждьом!..». То сміються й тішаться наші воріженьки, забувши, що справді сміється той, хто сміється останній, а ми терплячі, уже вміємо усміхатися і над їхнім чеканням: «Не діждетеся! Не діждетеся!!!». А втім, це ніби й зовсім не про той сміх...

Того ж пам'ятного дня було багато сміху, бо приїхали до мене з цілою ватагою киян Іван і Надія Світличні.

Надійка — людина тонкого відчуття гумору, як кажуть, вся з живих чортових спинок, на якусь вигадку, витівку шваба чи шпачка — завжди готова.

Так тоді збіглося, що кияни — у двері, а від мене — студенти Харківського інституту цивільної авіації, ціле стовписько зашамоталося.

Надійка й каже до мене: «Стільки люду, ти б реєстр якийсь робив чи хоч би стукачів записував...».

А по якомусь часі — кияни тоді ночували в мене — Надійка й знову взялася за те ж саме:

— Я, здається, на вулиці Філатова в когось з художників у «кабінеті» зі шарпунцем для зливу води бачила полицку, де стоїть кілька слоїчків з фарбами, а поряд пензлики, усі, хто відвідував цей «кабінет», мали розписатися пензликом чи пальцем на стіні, вмокнувши в якийсь із слоїчків... Треба було б і тобі щось подібне запровадити, людно ж у тебе завжди...

Більшість на цю пропозицію сміялися, а Горська навіть обурилася вигадці. Бо, виявляється, такий ритуал розписуватися пензликами на стіні був саме в неї, але не в

«кабінеті» з шарпунпем, а на вулиці Філатова в Алліній майстерні, з якої Аллу Горську виганяли, коли виключали зі Спілки художників.

Однак ідею про те, щоб і в мене завести «щось подібне», Алла охоче підтримала, навіть почала вибирати варіанти: у когось вона бачили, як гості розписувалися на застільному обрусі; а ще в когось — відвідувачі розписувалися на гардинах вікон, на шпалерах стін, згадали про написи на скелях, на панелях під'їздів і т. ін.

Пригадали навіть і той варіант, де коханець примушував коханок своїх розписуватися на власних кальсонах...

Зійшлися ж на думці, що українцеві найприродніше, й найпристойніше, і цілком органічно будь-які ритуальні (навіть і смішні) затії виконувати на рушнику.

У моєї мами в хаті знайшовся сувій вибіленого льняного полотна, з нього Надійка з Аллою взяли потрібний відтинок, підробили краї; випрасували і запропонували присутнім гостям розписатися на білому полотняному полі. Розписалися тоді: Надія Світлична, Алла Горська, Іван Світличний, Євген Пронюк і Галина Севрук.

Це було 6 вересня 1964 року, того ж вечора Надія Світлична усіх розписантів вишила кольоровими нитками, точно передаючи індивідуальний стиль руки кожного.

Отак і виник цей не зовсім звичайний рушник з автографами, і далі — традиція просити у відвідувачів моєї господи честі розписатися на ньому.

Спершу то щось було від напівдитячої гри, де дорослі з поступливою усмішкою задовольняли придур господаря, хай тішиться... І, можливо, деінде і за інших часів це так і залишилося б смішною розвагою химериків...

Але під 1972 рік, коли Україною прошкварчали обшуки й арешти інтелігенції, на моєму рушникові зібралась вже досить представницька компанія кандидатів

на кадебістські курорти Сибіру й Мордовії: Іван Світличний, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Анатолій і Валерій Шевчуки, Микола Плахотнюк, Людмила Семикіна та ін.

А як нагрянули до мене з обшуком, згорток рушника стримів між книжками на стелажі. Зненацька увірвавшись скопом до хати, мені навіть не дозволили ані помитися зо сну, ані перевернутися, щоб зайняти свою звичайну робочу позу, я мусив лежати «зубами до стіни», а поруч біля мого ліжка на маленькому стільчику сиділа згорблена моя мама.

Після пред'явлення мені ордера на обшук майор Медвецький найперше щільно вимацав мою постіль, простирадла, матрац, білизну, а як витягли з-під ліжка валізу з різним медичним причандаллям і бинтами, він довго бабрався там руками.

Мама дивилася на те з неприхованим обридженням і таки не витримала:

— Хіба ви не бачите, що то його пелюшки? — з невимовною відразою запитала вона.

Майор посміхнувся їй, наче граючись на її терпінні, сопучи, баблявся й баблявся собі далі, а потім, не закривши й не поставивши валізу на місце, переступив її і вийшов до іншої кімнати.

А мама, сухенька моя, згорблена мама вимученими, втомленими очима піймала мій погляд і якось нестерпно боляче й водночас з несподіваним підморгом усміхнулася до мене. Такі мамині очі і такі мамині усмішки закарбовуються назавжди... У них моя сила жити і моя багаторічна таємниця «ніяк не вмирущого» (і говорю я вам про це не заради сентиментів)...

Тим часом біля стелажів у книжках, доскіпливо гортаючи сторінки, рилися кілька чоловік, їх цікавили папери, — написане, надруковане, листи, світлини...

Перший до рушника дійшов лейтенант Радченко (цікаво, кадебісти ніколи не ставили в протоколах своїх імен чи навіть ініціалів), він повертів полотниною в руках, пом'яв її, прощупав, а тоді мовчки запитально протягнув до капітана Костюка, що колупався в книгах майже поруч: мовляв, що з цим робити?.. Старший за званням теж непевно повертів полотниною шматкою, пом'яв її пальцями... І я точно бачив: мама на них не дивилася, не знаю, чи навмисне увагу не привертала, чи й справді не дивилася, але тут раптом підвелася на ноги й сказала:

— Хіба ви не бачите — це теж його пелюшка, тільки чиста, випрана...

Нетерпляче взяла з руки капітана полотно й кинула до все ще не закритої валізи, переступила через неї, як і той майор, і вийшла до суміжної кімнати...

І те, що рушник зберігся в мене, не потрапив, як у безодню, до протокового списку конфіскованих кадебістами речей, я збагнув того пам'ятного 18 квітня 1972 року, лише тоді, коли гебісти з почуттям виконаного державного обов'язку, після восьмигодинного шмону в квартирі «злочинця», залишили нарешті моє обійстя...

Відтоді я виймав для своїх відвідувачів рушника досить вибірково і, мабуть, тому можу сказати, що на ньому розписувалися всі, хто бував у мене, окрім кадебістів...

Якось допитлива кореспондентка газети одного разу нарахувала серед прізвищ, вишитих на рушнику, понад два десятки лауреатів Шевченківської премії, біля десятка депутатів ВР і майже стільки ж академіків (тільки справжніх академіків — не академії оригінальних наук, хоч і такі теж є); і, що тут суттєво, ніхто з них тоді, як розписувався на рушнику, не був ані лауреатом, ні академіком, ні депутатом; це, очевидно, підштовхнуло одну маму сина, який хоче писати вірші, на таке до мене прохання:

«Дозвольте моєму сину розписатися на вашому рушнику, син дуже хоче бути лауреатом Шевченківської премії...».

Хотіти не зле, я й дозволив.

На сьогодні тих, хто зігрів своїм дотиком цього рушника, нараховують близько п'ятиста чоловік, ось дехто з них: Борис Тен, Григорій Кочур, Леоніда Світлична, Євген Гуцало, Степан і Олег Пінчуки, Ніна Вірченко, Ростислав Доценко, Ірина Жиленко, Степан Олійник, Михайлина Коцюбинська, Роман Корогодський, Юрій Мушкетик, Олексій Опанасюк, Атена Пашко, Юрко Гудзь та Михайло Гуць, Михайло Косів, Микола Кагарлицький, Дмитро Онкович, Микола Холодний, Володимир Яворівський та інші.

З владних мужів — і радянських, і незалежницьких часів — ніхто не опускався так низько, щоб розписуватися на смішному рушникові, хіба що — тут як особливий виняток — Ігор Рафальський.

Згодом до рушника долучилися Ірина Синявська, Архип Войтенко — голови обласної ради, Віталій Мельничук, Георгій Буравков, Віра Шелудченко — міські голови...

Яків Зайко зі скульптором Олександром Вітриком запропонували ідею — втілити цей рушник у камені, це теж щось від сміху...

Слід сказати, що підписанти дуже розмаїті, дуже різні люди і за життєвими долями, і за світоглядом, проте на моє запрошення розписатися на полотні, як правило, всі погоджувалися радісно, хоч і не без подиву...

За все життя рушника лише двоє відкрито й категорично відмовилися від моєї пропозиції. Одна жінка, фаховий літератор, вже навіть охоче вмошувалася за столом перед розгорнутим для розписання сувоєм, та вгледівши там знайоме їй ім'я, раптом вражено вигукнула: «Ви і йому дозволили?! Це ж паскуда, якої світ не знав,

справжній відморозок, з котрим я не те що на одному рушнику розписатися, — на одному гектарі ніколи б не сіла... Ніколи і нізачо!». Вона знервовано кинула олівця і вийшла з-за столу, а я, відчуючи, що тут щось дуже своє і болюче, сидів, як у чужих сливах, мовчав і тільки ніяково знизував плечима на таку несподівану халепу...

Як пізніше дійшли чутки, отой «відморозок» отій пані свого часу, ще дівці, на якомусь гектарі таки прилаштувався і відморозив, чи як там, їй справжнього байстрючка, але свого батьківства так і не визнав, втім це до мого рушника ніби ніякого стосунку не має...

Ще один, той, що твердо відмовився від мого запрошення: перспективний талановитий математик щиро зізнався: «Мне это ни к чему, мне в этой компании неуютно, даже опасно...». Я йому за щирість подякував.

А ось ще одна примітна okazія щодо цього рушника. Дві тисячі восьмий рік, як відомо, був ювілейним — 1020-річчя хрещення Київської Русі. У Києві, в Українському Домі замислили і до ювілейних днів здійснили унікальну виставку.

І мене цілковитою несподіванкою заскочив приїзд у травні 2008 року заступника директора Українського Дому з ще більш несподіваною пропозицією дати мій скромний хатній рушник на цю грандіозну виставку.

На таке диво я погодився не довго й думаючи, тим паче, що умови були ясні, прості й доступні: рушник треба було на один день 26 серпня вранці подати, а ввечері забрати.

Рушника виміряли (він має завдовжки сім метрів і понад чотириста підписантів), прикинули, як з ним працювати художнику, який може бути стенд і т. ін. Отже, злягідно утрясли деталі, все було без проблем.

Але через два-три тижні до мене з'явилися гінці з, так сказати, делікатними уточненнями умов. Бачите, на

виставці очікують різних відвідувачів, навіть вельми високоповажних, таких, яким ні в чім не можемо відмовити, то ми просимо вашої згоди дозволяти нам отим, хто забажає розписатися на рушнику прямо на виставці.

Були й ще деякі делікатні уточнення умов, на яких я мав віддати на виставку рушник...

Отут я вже, чухаючи собі зашийок, замислився серйозно, виставка й справді авторитетна, престижна й до чортиків звабна...

Але ж... словом, я відмовився дати рушник на виставку... і все, власне, й говорити більше не слід.

Проте, дізнавшись про мою відмову взяти участь у такій представницькій виставці, дехто з моїх близьких друзів, — до речі, підписантів на рушнику, — дурняли мене у вічі за таке лохове безголів'я: це б мав на своєму рушнику автографи таких знаменитостей, котрі твоєї хаті ніколи й не снилися...

Та я ж своїм рушником не збираю автографів зірок!.. — хотілось мені кричати у відповідь.

Йдеться ж про зовсім інше... воно невимовне, воно закладене в самому задумі і Надією Світличною, і Аллою Горською, і вишивальницями, і моєю мамою, що дала на цей рушник відтин ляного полотна, яке зберігала навмисне для ліків...

Рушник цей — інтимна річ саме моєї хати, інтимна суть саме моєї оселі, мого обійстя; він зігрітий теплом тих, хто переступав до мене мій поріг...

У ньому і дух, і сила, і, якщо хочете, — щастя моєї садиби, садиби, згорьованої спрацьованими руками моїх батьків на окраїнному пустирищі Житомира...

Отож, хто зрозумів мене — вдячно втішусь, хто — ні, що ж — то їхня логіка, хай їм і лишається...

Зауважу ще, що, маючи оцей несподіваний досвід з рушником, я дійшов переконання: якби в будь-якій оселі будь-якої родини вівся багаторічний ретельний реєстр прихожан, відвідувачів, то це й справді могло б стати дуже своєрідним висвітленням суспільства саме з пункту цього окремого обійстя, з погляду окремої родини...

Отак з легкої на жарти й витівки руки Надії Світличної і Алли Горської виник документ вже з серйозною фізіономією, бо декілька музеїв хочуть його мати в себе (я, правда, кажу — почекайте, є ще місце на полотні, щоб розписуватися, та й... Я ж ще живий).

Отже, виходить, що зі сміху люди таки бувають...

І якщо хочете стати академіком, лауреатом, депутатом чи, в крайньому разі, членом Спілки письменників або художників, приходьте, розписуйтеся на моєму рушникові, започаткованому ще шістдесятниками, і успіх Вам гарантований...

Додам насамкінець, що вже кілька останніх років підписи на рушнику самовіддано вишиває вчителька 24-ї середньої школи Житомира Валентина Леляк.

2000—2009 рр. — Концевич Євген. Клекіт глухоти. Зібране. — Житомир: Рута, 2010.

Карагедова О.

Надійка та Євген

Ця людина напрочуд точно відповідала своєму прізвищу та імені — Надія Світлична. Надія — як знак віри на краще. Світлична — як носій світла і (додам) свята.

Надія Світлична

Наш земляк, відомий український письменник-шістдесятник, лауреат Премії ім. І. Огієнка Євген Концевич, згадуючи Надійку (так звали Світличну її друзі), зазначив, що вона — «з породи Дідів Морозів: де вона — там свято».

Надія Світлична мала багато друзів. Один із найближчих серед них — Євген Концевич.

22 липня 1952 року 17-річним юнаком Є. Концевич. внаслідок нещасного випадку втратив здатність рухатися і опинився прикутим до ліжка. Однак «рідкісно життєлюбного» Євгена (вислів Надії Світличної) це не зламало. Він знайшов себе в літературі. А допоміг йому в цьому М. Хомичевський (Борис Тен). Помітивши творчі здібності юнака, він став його літературним наставником.

1964 року, коли вийшла з друку перша книжка новел Є. Концевича «Дві криниці», його було прийнято до Спілки письменників України. Про молодого талановитого письменника і мужню людину тогочасна преса писала як про житомирського Миколу Островського. Саме тоді у Євгена Концевича з'явилося багато нових друзів — молодих літераторів, вчених, художників, які своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури.

Знайомство, творче спілкування і дружба з ними дуже багато важили для Є. Концевича.

Дружба Н. Світличної з Є. Концевичем почалася в 1964 році, коли їх познайомила молода українська поетеса Ірина Жиленко, а точніше — 1 лютого 1964 року. Про це свідчать рядки одного з листів Є. Концевича до чоловіка І.Жиленко Володимира Дрозда, який у той час був у війську в Читинській області: «...Першого лютого Іринка привезла з собою Івана Світличного, його сестру Надію і Юрка Бадзя. То було в мене ціле свято...»

Н. Світлична переїхала до брата Івана (він тоді навчався в аспірантурі) «2 грудня 1963 року, саме на дев'ятий день після смерті Василя Симоненка. Вона активно включилася в підготовку вечора його пам'яті», —

згадував Микола Плахотнюк — голова правління громадської організації «Музей шістдесятництва».

Оселившись у Києві, Н. Світлична разом з братом Іваном відвідувала ще діючий Клуб творчої молоді (КТМ), члени якого їздили Україною, організовували літературно-мистецькі вечори, дискусії, вистави творів молодих художників, несли в маси українське слово, українську пісню, відроджували українські звичаї та традиції.

У КТМ Н. Світлична знайомиться з багатьма молодими митцями, долучається до самвидавчого процесу, передруковує твори письменників-шістдесятників, легально пропагує вірші В.Симоненка, стає активним учасником своєрідних акцій протесту проти тоталітарної деспотії.

Одним із засновників КТМ була художниця Алла Горська. Н. Світлична побачила А.Горську вперше на організованому КТМ-івцями вечорі, присвяченому Володимирі Маяковському. «Я її добре запам'ятала, — згадувала. Світлична, бо вона мала таку непересічну зовнішність, завше впадала у вічі — ніби бояриня Морозова: така висока, струнка, незалежна». Згодом Надія Світлична і Алла Горська стали найближчими подругами.

У грудні 1970 року Н. Світличній разом з Євгеном Сверстюком випала страшна місія — першими побачити вбиту художницю, організувати похорони і зведення пам'ятника.

«Алла поспішала жити, — згадувала Н. Світлична. — Її серце боліло за все: дитину і Україну, бідного та недужого, приятеля й перехожого, в чиїх очах вона вловлювала біду чи тугу»; «вона для мене була і є багато в чому зразком [...] Впевнена — вона є зразком для молоді і в особистому житті, і в професійному, і в мистецькому також».

Алла Горська народилася 18 вересня 1929 року. Іван Світличний — 20 вересня того ж року. В 1964 році їм виповнилося по 35 років. Друзі—КТМівці 19 вересня влаштували їм спільний День народження.

Свято «відбулося у майстерні вже тоді знаменитої художниці (особливо своїми геніальними свитками) Людмили Семикіної, яка вдягала у цей, як вона називала, «князівський одяг» передову українську еліту». На цьому святі Дня народження, як згадувала Н. Світлична у 2004 році на вечорі Пам'яті у Будинку вчителя в Києві, проведеному громадським Музеєм шістдесятництва до 75-річчя двох видатних нескорених шістдесятників, «Євгену Концевичу у лотереєю розігрувався магнітофон. Його за жеребкуванням мала право вручити Алла Горська».

Незабаром Надія Світлична разом з братом Іваном, Аллою Горською, Галиною Возною-Кушнір, Грунею Лишак привезли своєму житомирському другові магнітофон «Дніпро».

І. Жиленко в листі до В. Дрозда від 15.11.64 р. писала: «Хотілося б з'їздити до Женька Концевича. Наші вже подарували йому магнітофон і гору записів. Женько щасливий. У нього вийшла книжечка, але в продажу ще нема...»

Про подарунок друзів писав і Є. Концевич у листі до чоловіка І. Жиленко: «Ти знаєш, що я маю вже магнітофон — мене дуже зворушив цей вияв уваги до мене «Києва» на чолі зі Світличним і моїм найентузіазнішим пропагандистом і популяризатором — Яринкою».

Пам'ятним для всіх друзів Є. Концевича став день 5 червня 1965 року, коли вони приїхали до Житомира привітати письменника з його 30-річчям.

У ці півтора дні Концевич веселився, як дитина. «Казав, — повідомляла І. Жиленко чоловікові, — що щасливішого дня не мав у житті. У нього ліжко на колесах, і

ми тягали його всюди садибою за собою, дуріли, фотографувалися, знімали кінокамерою».

Це було на початку червня, а наприкінці серпня почалися арешти: Іван Світличний, Сашко Мартиненко, Євгенія Кузнєцова, Панас Заливаха, Іван Русин, брати Горині, Михайло Косів... Усе це згодом описав Чорновіл у «Лихові з розуму».

...Ще не знаючи про те, яким був «подарунок на іменини», друзі на згадку про ювілейний день народження Є. Концевича сфотографувалися.

На світлині — *Стоять*: Зосим Гальчинський, Євген Сверстюк, Михайло Гуць, Алла Горська, Ольга Концевич, Іван Світличний, Вікторія Цимбал, Леоніда Світлична, Галина Кушнір.

Сидять: Тамара Гальчинська, Вячеслав Чорновіл, Ірина Жиленко, мати Концевича Марія Іванівна, Євген Концевич, Надія Світлична.

Немає на світлині Бориса Мамайсура і Миколи Плахотнюка. Останній цієї миті бігав до магазину по хліб. Тому і жартував потім: «Як у Ліни Костенко — «коли безсмертя впало на Ликеру, вона якраз по бублики пішла».

Розповідаючи про світлину, що була зроблена 5 червня 1965 року у дворі Є. Концевича, Н. Світлична пояснювала, що він їй дуже дорогий — «як рубіж між двома дуже різними епохами в житті шістдесятників.

Таких безжурно усміхнених облич, як на тому знімку, я вже не бачила ні в Алли Горської, ні у Вячеслава Чорновола [...], ні у Світличного, ні в самого Євгена. Хоч ми ще зустрічалися, навіть їздили колядувати, і він подарував для кози з нашої ватаги свого кожуха з розкішною вовною. Але душевні травми... пригасили їхню безжурність, вирізьблюючи в них суворі риси борців».

Є у Євгена Концевича незвичайний рушник з домотканого полотна, на якому кольоровими нитками вишито більш як 400 підписів тих симпатичних письменникові людей, що відвідували його оселю. Завести рушника порадила свого часу Н. Світлична.

На рушнику вишиті автографи, мабуть, чи не всіх колишніх політ'язнів України. У 70-ті роки він був небезпечним «речдоком».

У 1972 році, 18 квітня, у хаті Є. Концевича під час обшуку було вилучено 17 документів самвидаву, багато рукописів, листів, друкарську машинку та інше. Рушник тоді врятувався дивом. Адже шукали папери. Один узяв рушника, що лежав між книг, та не встиг розгорнути, як мати Є. Концевича, Марія Іванівна, вигукнувши з серцем: «Це його пелюшки...», — забрала і кинула до брудної білизни. Після того Євген мало кому показував рушник.

Того ж самого дня, 18 квітня 1972 року, коли в Житомирі в оселі Є. Концевича, проводили обшук, у Києві, на Володимирській, 33, куди Н. Світличну майже щоденно,

намагаючись отримати потрібні КДБ зізнання, викликали на допити у справі заарештованого вдруге брата Івана, кадебісти влаштували їй імітацію арешту і зажадали написати доручення, кому вона довіряє виховання свого дворічного сина Яреми.

Ось що про це згадувала в 1997 році вдова брата Надії Світличної Леоніда Світлична: «Передчуваючи арешт, Надія написала заяву, що в разі арешту виховання її дворічного сина Яреми Світличного (народився 5.01.1970), батьком якого був офіційно записаний Іван Світличний, доручається бабусі Меланії Іллінічній Світличній і мені, з правом нагляду кумам Аллі Горській (убитій 29.11.1970), Вірі Селянській (Вовк) — поетесі з Бразилії, Панасові Заливасі, над яким висів Дамоклов меч арешту, лежачому інвалідові Євгену Концевичу, заарештованому Миколі Плахотнюкові і дружині колишнього політв'язня Груні Лишак».

Згадка Н. Світличної в цій заяві серед імен своїх найближчих друзів і однодумців імені Є. Концевича — досить промовиста.

Далі події розвивалися так. Є. Концевича після обшуку мучили постійними допитами, намагалися виключити зі Спілки письменників. Хоча й усе ж залишили в СПУ, перестали публікувати, і, щоб якось зводити кінці з кінцями, він мусив заробляти перекладами з польської та російської.

Н. Світличну заарештували 18 травня 1972 року. Маленького Ярему кадебісти відвезли в Будинок дитини в м. Ворзель під Києвом. Тільки завдяки наполяганням братової дружини Л. Світличної дитину вдалося забрати звідти і віддати бабусі в с. Половинкине (Луганська область).

Майже рік Н. Світлична провела в ізоляторі КДБ. А 23–24 травня 1973 року була засуджена Київським

обласним судом за ст. 62 ч. I КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») на чотири роки таборів суворого режиму.

Покарання Н. Світлична відбувала в Мордовії, в с. Барашево Теньгушовського району, в установі ЖХ-385/3, по сусідству з табором, де відбували покарання В.Стус і В. Чорновіл. Разом із посестрами по табору Іриною Калинець, Орисею Сенік, Стефанією Шабатурою брала активну участь в акціях протесту, голодуваннях, знаходила сили вивчати англійську мову, перекладати, редагувати казки і вірші І.Калинець, вишивати на клаптиках полотна закладки для книжок з українським орнаментом. Одну з таких закладок Н. Світличній якимось дивовижним чином вдалося переслати Є. Концевичу. Ця книжкова закладка (мені довелося її побачити) дуже нагадує український рушник. На обох кінцях закладки вишиті хрестиком свічники і свічки. Домінує червоний колір.

Після чотирьох років ув'язнення у травні 1970 року Надія Світлична повернулася до Києва. Тривалий час поневірялася без прописки і роботи. Їй погрожували заарештувати за «дармоїдство».

І тоді восени 1976 року Н. Світлична надіслала до ЦК КПУ й уряду заяву, в якій відмовилася від громадянства. Свій вибір ця відважна жінка пояснила так: «Нижче моєї гідності бути громадянкою найбільшого у світі наймогутнішого і найдосконалішого концтабору».

Дозвіл на виїзд до Америки Н. Світлична отримала лише у вересні 1978 року. А до того було знайомство з членами Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, заміжжя, нетривала праця двірничкою в дитячому садку (після чергового допиту її звільнили), попередження за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року, участь у «відкритому» судовому процесі в березні 1978 року над М. Матусевичем

і М. Мариновичем (викликали як свідка); народження у травні 1978 року, — «не порушивши адміністративного нагляду, на власнім креслі-ліжку [...] козака Івана».

До Америки Н. Світлична прибула 8 листопада 1978 року з п'ятимісячним Івасем і 8-річним Яремою. «Коли ми зустріли Надійку в аеропорту в Нью-Йорку, — згадував Титус Геврик — архітектор-урбаніст Пенсільванського університету, в родині якого вона спочатку жила у Філадельфії, — мене до сліз вразило побачене: в руках Надійки плетений кошик з лози, в ньому — мішечок із сіном, а в мішечку — п'ятимісячний Івась... [...] Надійка мала стипендію від Гарвардського університету, читала там лекції. Майже рік Надійка з синами жила в нашій родині. Згодом, коли приїхав Павло (чоловік Н. Світличної — Стокотельний. — О.К.), вони купили помешкання в м. Ірвінгтон, неподалік Нью-Йорка».

«Одразу, як я приїхала в 1978 році, — розповідала Надія Світлична в інтерв'ю 23 вересня 1998 року в Києві на Володимирській гірці В. Овсієнкові і В. Кіпіані, — потрапила на конгрес СКВУ. Тобто конференцію Світового Конгресу Вільних Українців [...] Тоді ми домовилися заснувати Закордонне представництво Гельсінської Групи».

Згодом Н. Світлична стала редактором-упорядником періодичного видання цього представництва. До неї стікалася вся інформація про репресії в Україні, і до 1985 року вона разом з генералом П. Григоренком видавала «Вісник репресій в Україні» (коштом української діаспори).

У 1983–1994 роках Н. Світлична працювала в Українській редакції Радіо «Свобода», поступово стаючи культурним аташе репресованої України за кордоном.

Розшифровуючи і розбираючи нелегально передані з таборів матеріали, перетворювала їх на брошури і книги.

Н. Світлична підготувала до друку книжки Василя Стуса «Палімпсести», впорядкувала книжки Ярослава

Лесіва, Миколи Руденка, Миколи Горбала, Гелія Снегірєва, брошуру Юрія Литвина. За роботу над «Палімпсестами» Василя Стуса 1992 року їй була присуджена Премія ім. Василя Стуса, а в 1994 році за журналістську та правозахисну діяльність — Державна премія ім. Тараса Шевченка.

Н. Світлична була автором численних радіопередач, у яких розповідала про кращих людей України, що були репресовані владою за погляди і переконання.

Одну з радіопередач Н. Світлична присвятила своєму житомирському другові Євгену Концевичу. Ця радіопередача вийшла в ефір 5 червня 1990 року, в день 55-річчя письменника. В ній Н. Світлична розповідала і про знайомство з Є. Концевичем, і про святкування його 30-річчя разом із друзями-однодумцями в Житомирі, і про виявлений тоді мініатюрний підслуховувальний пристрій, вмонтований в обкладинку альбомчика з краєвидами, що його залишив колишній сусід родини Концевичів.

Після закриття нью-йоркського корпункту радіо станції «Свобода» (1994) Н. Світлична працювала позаштатно в Українському Музеї в Нью-Йорку. Видавала журнал «Віра», займалася архівами, упорядковувала разом з Л. Світличною книжку «Доброокий – Спогади про Івана Світличного». Книжка ця вийшла друком у 1998 році. Мешкаючи в Америці, Н. Світлична уважно стежила за літературним процесом в Україні, була обізнана з усіма творчими здобутками житомирського письменника, раділа, коли дізнавалася про вихід з друку його творів. Світлична подарувала її Є. Концевичу, коли приїжджала у 2004 році до Житомира, зробивши такий зворушливий напис: «Любому Євгенові з приводу експромтової зустрічі в Житомирі на згадку про нашу далеку близьку молодість і невмирущість. 22 вересня 2004 р. Н. Світлична».

Свого часу Є. Концевич подарував їй свою першу збірку «Дві криниці» з хвилюючим дарчим написом. Згадуючи про цю книжку, Н. Світлична зазначила, що новели Є. Концевича «дуже зворушливі, щирі». А в розмові з Катериною Кіндрась, підкресливши, що «сум — лише перша реакція на твори Євгена Концевича», дала дуже містку, значущу характеристику особистості письменника і друга: «Для нас, покоління шістдесятників, він — людина-легенда, символ незалежності людського духу. У ньому стільки сили, волі, стільки спраги до життя, стільки віри, любові до життя, гумору нарешті, що нерідко було таке відчуття, що це не він викреслений з активного життя, безнадійно хворий і прикутий до ліжка інвалід, а ми».

Для Євгена Концевича Надія Світлична була щирим, справжнім другом.

«Я завжди відчував її підтримку, її допомогу, — розповідає Євген Васильович. — Приїжджаючи в Україну, Надійка, коли була можливість, заїжджала й до мене. Допомогала і словом, і ділом. І, як кажуть, буквально за вуха тягла мене до життя.

Наша остання зустріч відбулася навесні 2005 року, коли вона з Павлом (це її чоловік) їхала до його родичів. А останній лист від Надійки я отримав у січні 2006 року. Цей лист вона, вже тяжкохвора, писала з лікарні, лежачи під крапельницею, знаючи про невідворотність кінця. Рядки гіркого, трагічного гумору, з яким вони написані, неможливо читати без великого душевного болю».

З дозволу Євгена Васильовича наводжу фрагмент з цього болючого листа:

«10.1.06

Любий Євгенко,

доброго тобі здоров'ячка!

Щоправда, ми ж тепер ніколи не п'ємо за здоров'я — лише за щастя. Бо почули таку історію [...]

Отже, зарізав чоловік свиню. Покликав кума на свіжину. Налив по гранчаку, випили «за щастя». Закусили свіжиною. Налив по другій — «За щастя!». Налив по третій — знов за щастя. Кум тому й каже: Що це ви все за щастя та й за щастя. Давайте вип'ємо хоч раз за здоров'я. — Та що за здоров'я пити, — каже господар. — Он свиня яка була здорова, а щастя не мала, та й зарізали. За щастя!».

Вибач, що так дряпаю: лежу в лікарні під крапельницею. Але не журися мною, поки що я маю щастя, а отже, сподіваюся, що дійду й сякого-такого здоров'я.

[...] Листів пишу мало, але тепер мені вигідно ховати свою ледачість за ширмою хвороби.

Рак — усе-таки добра штука (штучка). Недарма я раніше так любила їх їсти. А тепер вони мене полюбили і їдять з неменшим апетитом. Але тут знов-таки головне не здоров'я, а щастя.

Цикл завершився на цьому. Бувайте здорові.

Сердечні вітання Людї.

Цілую в усі 4 щічки.

Твоя Надія».

Після цього листа був ще телефонний дзвінок. Останній. 5 червня 2006 року Н. Світлична зателефонувала Є. Концевичу, щоб привітати його з днем народження. І, мабуть, проститися.

«Відходила вона, — писали її друзі, — гарно, спокійно і розпорядливо, готуючись до цієї урочної години, як велить звичай, і не втрачала гумору до останку. Прощалась з усіма суворими словами «з Богом», з вірою, що усі ми рівні, а черга — то неістотно».

Н. Світлична відійшла у вічність 8 серпня 2006 року у м. Матаван (США, штат Нью-Джерсі) на 70-му році життя. Не стало людини, котра, як казав у «Прощальному слові до

Надії Світличної» колишній член Закордонного представництва УГГ та УГС Леонід Плющ, «була найкращим в Україні — Честю, добротою, беззастережною відданістю людям й невинною працею для них, для свободи, незалежності й культури України», людини, яка «завжди була безкомпромісна, нетерпима до опортунізму, безпринципності, фальшу, лицемірства й тріскучого патріотизму».

Поховали Н. Світличну в Києві на Байковому кладовищі недалеко від могили брата Івана.

Є. Концевич у своєму есе «Біблійний підтекст його долі», присвяченому І. Світличному, писав: «Маю над багатьма одну перевагу [...] — ніколи не хоронив я близьких своїх чи друзів, і тому завжди вони для мене живі, завжди чекаю їх, навіть тих, хто пішов уже давно і далеко...».

Жива для Є. Концевича і Надійка — Надія Світлична.

Огнєва Л.

Пам'ятник «Розп'яття для мільйонів»

Юрій Соловій — українець з Бразилії — мріяв про монументальний (масштабів піраміди) пам'ятник «Розп'яття для мільйонів», в якому б зберігалися свідчення про наш народ. Пам'ятник «Розп'яття для мільйонів» був спершу задуманий як мистецький твір у трьох циліндрових приміщеннях, із тематикою: 1. «Падучі ангели», 2. «Розп'яття», 3. «Страшний суд».

До тих трьох циліндрів глядач заходив би підземними східцями і ставав посередині циліндрової картини, стаючи її частиною.

Ідея пам'ятника сподобалась поетесі Вірі Вовк, вона пише ораторію «Триптих до циліндрових картин Юрія Соловія», яка складається з трьох дій з тими ж назвами, що і картини Ю. Соловія. Авторка співчуває українським

дисидентам. Деяких з них можна особисто ідентифікувати: Валентин Мороз у пісні про Фауста, Надія Світлична у «Надії», Алла Горська у пісні «Світанок».

Вовк В.

Надія

НАДІЯ сидить при старосвітській машині до шиття під голим деревом. Поруч великий чорний КРУК з білими очима і щербатий дзбан.

НАДІЯ: Де ти, мій сину?

У мене ще досі

зашпори на душі.

Чи то тебе забрали,

чи мені вирвали груди?

Заки тебе знов уздрю,

мушу наплакати цей дзбан по вінця

і вшити сто тисяч рукавиць.

КРУК: Ший рукавиці!

Ший рукавиці!

НАДІЯ: Я воліла б зуживати пальці й очі

на гаптовані взори,

на силянки з дрібних пацьорок.

Ця машина прошиває мені серце.

КРУК: Ший рукавиці!

Ший рукавиці!

НАДІЯ: Не докучай!

Минають північні короткі літа,

наступають довгі зими...

Мені холодніше в грудях.

КРУК: Ший рукавиці!

Ший рукавиці!

НАДІЯ: Жбурнула б усі ці рукавиці вгору.

хай поприлипали б до гілок

цього голого дерева

та позасвічували своїми пальцями
білі свічі...

ВЕРОНІКА: Надіє, радуйся!

НАДІЯ: Це ти, Вероніко?
Це ти пройшла непомітно
крізь кільчастий дріт
і гавкіт собак?

ВЕРОНІКА: Я снюся тобі, Надіє.
Ти приклонила голову
біля машини.

НАДІЯ: Побудь зо мною, Вероніко!
Важко самотній.

ВЕРОНІКА: Не бійся самотности.
Пригорни її, мов сестру.
Ось гостинець для тебе,
щоб ти перетривала.

НАДІЯ бере хустину Вероніки:
Тут же обличчя Господнє.
Вартові віднімуть від мене.

ВЕРОНІКА: Вони не помітять.
А навіть як і помітять,
то не пізнають.

НАДІЯ прокидається біля машини до шиття.

КРУК: Ший рукавиці!
Ший рукавиці!

Калашник В.

Надійко, не відходь за ту межу

Надійко, не відходь за ту межу,
Звідкіль не буде видно України.
Не піддавайсь спокусі віражу,
Що забирає рани і руїни.
Бо з ними зникне й отчий край тополь,
Твій оберіг у міражі-замор'ї.

Не полишай сумну земну юдоль,
Свій страдний шлях зі словом непокори.
Вкраїну та сім'ю не сироти –
Лугань благає і Дніпро широкий.
Не загасай, світи на всі світи,
Надіє із родини доброоких.

Калинець Із.

Надії Світличній (GOLD KRONE)

Бурштинова рожо,
золота короно,
ти мені ворожиш
на розлуку скору.
В сні лиш сином снити:
мамо моя, нене...
Світку у сповитку,
пуп'янку зелений.
Там моя світличка,
там яри хрещаті,
нас надія кличе
золотом вінчатись.
Так стоїть нам в роді,
так для нас ворожить
княжа нагорода –
бурштинова рожа.

Л.Ю.

«Вітчизни обіти складаю...»

На Вовчій Тропі - День Пластуна. Скінчились виступи
на площі, скінчилась вечерея. Сонце знизилось десь понад
Сонячною поляною і почало ховатись за гору.

Довгими рядами поляною під гору йде табір юначок
«Спартанки». В кінці дорога під гору випрямилась і ось

перші трійки стають біля брами до табору юнаків «Запорізькі ігрища». І комендант, і булава, і юнаки вітають гостей і впроваджують на свою площу, глибоко в лісі, між високими смереками. Уставились всі довкруги ватри.

«... минулого тижня говорили ми при цій ватрі про неуступимого, героїчного Юрка Шухевича, сина Тараса Чупринки, а от сьогодні маємо таку величну, таку незвичайну нагоду – вітати у нашому колі біля цієї ватри – першу прибулу на вільний Захід українську дисидентку – Надію Світличну. Та не тільки вітати її, а вітати її як пластунку і бути свідками події – складення її пластового приречення..», – говорив комендант табору юнаків пластовий сеньйор Роман Копач.

До ватри підступила Надія Світлична. «Верховинки» (членки куреня, до якого вступила Надія) внесли український національний прапор і подруга Надія поклала вперше руку на жовто-блакитний український прапор. Начальний Пластун Юрій Старосольський відбивав присягу. Зворушеним голосом Надія Світлична говорила: «Присягаюсь своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб: бути вірною Богові й Україні, помагати іншим, жити за пластовим законом і слухатись пластового проводу». А табір співав «В пожежах всесвітніх...».

Горіла ватра, а довкруги була урочиста тиша. Кожний відчував незвичайну урочистість. Це ж складає приречення людина, яка ще рік-два тому жила в Україні, людина, яка боронила там честь України, її права, жертвуючи всім особистим. І от ця людина, опинившись поза рідним краєм, вибрала Пласт.

«...Пласт мені подобався і став близьким ще й тим, що пластуни плекають лицарськість, дружбу, що пластуни люблять так природу...» говорила Надія, дивлячись на полум'я ватри. І на кінець – проказала Шевченкове:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: “Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись”.
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Зворушені пластуни взяли Надію Світличну у своє коло і співали пластове «Сіріли у сумерку півночі шатра...». Догоряла ватра. А у таборі новаків, по другім боці лісу, сидів з новакami син Надійки – новак Ярема.

Пл. журнал «Юнак» ч:11-12, Рік XVIII 1980

Плющ Л.

Україна Світличної / Григоренка

«Наївне» питання

... Переважна більшість діаспори з різних партій підтримувала нас. Ідейно і матеріально. Григоренко

нарікав лише на брак єдності українців та недостатню енергію.

Приїхав він з ідеєю цієї єдності й уже під час першої зустрічі обурився тим, що я пересварився з усіма. Довелося пояснювати, що не я сварюся, а зі мною, і то цілковита меншість, тоталітарна. Довелося Генералові самому пережити те саме. Так само як і Руденкові, і, хіба що меншою мірою, завдяки своїй вдачі, Н. Світличній. Згадую цікаву сцену на конгресі СКВУ. Генерал закликає до об'єднання всіх сил, проти розпорошення їх на чисельні організації, що дублювали одна одну. Закінчує промову: «Нам не потрібна Україна ні комуністична, ні фашистська». У залі – скандал. Ситуацію врятувала Світлична своїм «наївним» запитанням: «А хто, власне, у цій залі за фашистську Україну? Не підвелось жодної руки...

Жива Україна

Стратегічна позиція Григоренка розгляд усіх проблем у світовому контексті, аж ніяк не заважала бачити йому окремі людські драми і трагедії. Його узагальнювальні статті просякнуті, як і у Сахарова, історіями переслідувань окремих людей. Боротьба за права людини означала для нього насамперед боротьбу за окрему людину. Коли В. Мороз звинуватив Н. Світличну, що її цікавлять лише хворі печінки й нирки політв'язнів, а він переймається долею всієї України, то тим самим він провів точну демаркаційну лінію між живою Україною Світличної/Григоренка й абстрактною Україною самозакоханих «вождів».

*«Генерал Петро Григоренко». – К. «Смолоскип»,
2008*

Надія Світлична вітає Ніну Строкату-Караванську на
летовищі у Вашингтоні

Н. Світлична, Н. Строката, П. Григоренко. Вашингтон,
грудень 1979 року

Горбаль М.

Звернення дисидентів

2004 рік. Рік президентських виборів. За Конституцією Кучма уже не має права вибиратися – відбув два терміни. Крутиться, як вуж під вилами. Затія з референдумом, яка узаконила б його «во веки» – не вдалася. Щось там Конституційний суд намагався довести, що $1+1=1$, світ засміяв. Змушений погодитися на вибори без нього. Офіційно задекларував, що своїм намісником бачить тепер чинного Прем'єр-міністра. Шепіт: «Янукович – глава Донецької мафії» чують уже в задніх рядах суспільства. Журналістські розслідування про дві судимості Януковича за розбій і грабунки переростають в іронічний титул «двічі несудимий кандидат в президенти». Відвертий цинізм влади щодо свого народу набирає критичної маси.

На Співочому полі при велелюдному зібранні представників з цілої України Ющенко заявляє: «Я їду в президенти! І я переможу!» Глава Президентської адміністрації Медведчук офіційно оприлюднює: «Ющенко ніколи не стане Президентом». Щось він знає. Спроба з отруєнням, на щастя, так і залишилась спробою – Ющенко вижив. Спроба підірвати виборчий штаб Ющенка – провалилася. У суспільстві зріє думка – це Божий промисел. Відчуття, що владу лукавого можна перемогти, стає щораз впевненішим. Поява молодіжного об'єднання «Пора» – не передбачене ніякими політичними аналітиками. Це несподівана нова якість. Влада проти них вдається до усякого роду провокацій та арештів. Активісти «Громадянської позиції» – колишні в'язні сумління – тут же виступили із заявою:

На захист молоді

Про батьків судять по тому, які у них діти і яке у них ставлення до дітей. Так само і про суспільство.

Що може сказати наша молодь про свою рідну державу і владу?

Одні кажуть – «вона ніяка». Другі кажуть – «вона чужа». Треті кажуть – «вона ворожа нам».

Судження молоді гострі і вимогливі. Але правдиві. Молодь хоче жити гідно і чесно заробляти на хліб. Коли навколо беззаконня, хабарництво і злочинство – то це світ, якого не можна поважати і не можна прийняти. Наша молодь окрадена.

Якщо влада не соромиться, якщо вона не вибачається перед молоддю, якій не створила умов для гідного життя, то це влада банкрутів і злочюг.

Студентський хід яйцем в Прем'єра, котрий хоче продовжити брудні завоювання злої влади — це велика метафора. Дебелий чоловік упав. Чому? Може, він уявив собі, що на нього летять тисячі яєць і тисячі проклять за те, що він хоче продовжувати злочинний шлях насильства, залякування і брехні? Краще зразу впасти, ніж дочекатися, поки весь народ почне обкидати тебе лайкою, як Кучму!

Україна – край контрастів. З одного боку – роботящий і господарний народ, з другого боку — ледача, хамовита і продажна челядь, яку вербують до псевдосоціалістичної партії влади. І ось ця влада і та челядь ненавидять нашу молодь за те, що вона прагне повернути життя на дорогу честі і закону. Хоче лідера, якого буде поважати народ і світ. Вона не хоче обридлих банкрутів, які вже самі собі набридли.

Убивство Георгія Гонгадзе було натяком на державний терор. Багатозначні убивства активних громадян, бандитські вибори без суду, виключення студентів за гідну громадянську поведінку, використання кілерів, інформаційних кілерів і хамовитих «професорів» проти морального опору студентства,

арешти, обшуки і побої з залученням молоді, яка служить в міліції, використання засобів масової дезінформації для фальшивих звинувачень, використання судів для розправи з непокірними — яке це розтління, яка це отрута і руйнування народного організму черв'яками, які завтра згинуть безслідно!

Сталін навчив їх обзивати академіків, професорів і поетів терористами. Але він для переконливості міг розстріляти сотні тисяч. А вони можуть тільки «мочить в сортире». Боягузи і негідники, вони збираються застосовувати хімічні засоби...

Якщо студенти проголосили «Пора», то таки справді пора. Вони хочуть скоротити агонію зогнаних від власної злості.

Ми, вчорашні в'язні сумління, радіємо за чесну і сміливу українську молодь. Хто не відстоював своєї честі і гідності, хто не боровся за своє право на порядне життя і не гартувався в нерівній боротьбі, той ніколи не був молодим! Таких використовують і викидають.

Ми провели свою молодість в боротьбі проти нелюдського комуністичного режиму. Переслідування, тюрми, заслання — це школа, з якої ми вийшли покаліченими, але чесними і вірними Україні. І ми передаємо вам, молодим, естафету обов'язку і честі.

Не падайте духом! Вірте, ваші страждання будуть коротшими. Але єднаймося і будьмо непохитними у відстоюванні закону і принципів правопорядку. На нас наступають потвори вчорашнього кагебізму і сексотів, об'єднані з криміналом, якому мораль чужа. Але війська і міліція їх не підтримують, бо там переважають нормальні люди, які також прагнуть заміни тієї розтлінної влади, що не дає їм чесно жити і працювати.

Правда переможе. Ви молоді, і вам творити модель нашого майбутнього.

Українські в'язні сумління.

Євген Сверстюк, Надія Світлична, Василь Овсієнко, Микола Горбаль, Генріх Алтунян, Зиновій Антонюк, Йосип Зісельс, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович, Левко Горохівський, Зіновій Попадюк, Петро Розумний, Ігор та Ірина Калинці та інші.

Ми справді раділи такому природному повстанню чесно́ї молоді. Уже через кілька днів Олександр Сугоняко влаштував нам зустріч з лідерами «Пори». Пригадую, Андрій Юзов сказав: «Тільки за цей тиждень у Києві записалося п'ять тисяч молоді в «Пору»».

Хіба це не повстання проти лукавого?! Уже на другий день ми, шістдесятники, дали спільну прес-конференцію з ними для Українського телебачення.

Газета «Україна молода» про це написала: «Дисиденти епохи Хрущова й Брежнєва підтримали дисидентів епохи Кучми».

Кампанія «Пора» та «шістдесятники» заявили про спільність принципів.

Дисиденти-«шістдесятники» висловили свою підтримку кампанії «Пора». Учора від імені «Пори» та організації «Громадянська позиція», куди входять справді визначні для України постаті - такі як Євген Сверстюк, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Василь Овсієнко та багато інших, — було оприлюднено спільну заяву. Дисиденти, які виборювали нашу незалежність, і ті дисиденти, які зараз її відстоюють, заявили «про спільність принципів молодого і старшого поколінь у відстоюванні демократії та правдивого волевиявлення народу під час президентських виборів в Україні».

Один з учасників прес-конференції, на якій було зачитано згадану заяву, Євген Сверстюк причепив до лацкана жовто-чорний значок «Пори». За його словами, це

символічно: «Це вогонь наших сердець, який ми передаємо вам».

У свою чергу, активісти кампанії «Пора» сказали, що для них є дуже важливою підтримка «бувалих» борців із режимом. «Це продовження тези про те, що Україна єдина не тільки територіально, що довели останні вибори, - зауважив активіст пори Андрій Юзов, а й доказ єдності поколінь. Єдності з тим поколінням, якому ми можемо завдячувати здобуттям незалежності». *(Замітка журналіста Івана Дідушка).*

Бандитська влада не вірить, що вона може програти. Для тих, у кого мораль – поняття дуже відносне, мати у руках владу і віддати явища несумісні. Буде задіяно усе: адмінресурс, залякування, підкуп, фальсифікації. Врешті, цілі ешелони «опущених», з пачками відкріпних талонів голосуватимуть десятки раз.

І ось настало 21 листопада. Випав сніжок. У газетному кіоску купив «Ураїну молоду». На цілу першу сторінку вірш Грінченка, як про нинішній день – настав час вибирати свою долю. Сьогодні Архангел Михаїл приїхав в Україну на білому коні, він допоможе нам перемогти.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ НАДІЇ СВІТЛИЧНОЇ

З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО

Погром з продовженням

12 січня 1982 року минуло десять років від того лиховісного дня, коли серед української інтелігенції (переважно творчої і вільно-думної) пройшли, як пошесть, обшуки, арешти і конфіскації.

Перед цим ніщо, здається, не віщувало біди. Під Новий рік, як і в попередні зими, ходили численні студентські ватаги колядників. Колядували й у нашій хаті, а під ранок дехто з них прийшов навіть зорювати і лишити в мене своє колядницьке спорядження. Я жила тоді удвох зі сином-немовлям у великій старій хаті на Байковій горі — біля самого цвинтаря. У ті дні тимчасово жила з нами також старенька хвора братова теща. Але місця — бодай на підлозі — вистачало.

Через кілька днів у хаті знов було людно: брат з дружиною, Євген Сверстюк з родиною, Микола Плахотнюк та інші наші найближчі прийшли привітати мого дворічного одинака з днем народження. Хіба могла я тоді припустити, що декого з них бачу востаннє?

Правда, Микола Плахотнюк через пару днів забіг ще раз — погрітися: хворий, непосидючий, він завжди мерз, особливо коли добирався з кімнатки, яку винаймав у Димері, на роботу в обласний дитячий санаторій. Того вечора він мав з собою текст заяви про щойно створений громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Ніна Антонівна вже місяць була під арештом, і ми всі знали, що це — помста за її вірність чоловікові — політв'язневі 25-річнику Святославу Караванському. Це був чи не перший на Україні несанкціонований легальний громадський

комітет — предтеча майбутньої Гельсінкської групи. Заяву підписали, подавши свої адреси: московський історик Петро Якір, львівський філолог Ірина Стасів, київський письменник Василь Стус, матрос з Одеси Леонід Тимчук і львівський журналіст Вячеслав Чорновіл.

Микола Плахотнюк за дорученням комітету, мав переговорити ще з Зіновією Франко про її участь, а вразі її відмови — до комітету мала ввійти також я.

Хоч у заяві підкреслено, що у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів, все ж Микола Плахотнюк (кум Микола, як називали його близькі) жартома сказав мені тоді, що якби його надумали посадити за цей комітет, він ні за що не погодиться сідати, хіба що в одну камеру з кумою...

Доля жартує по-своєму. Вже того самого року нам і справді довелося сидіти з ним в одній камері кадебівської тюрми, тільки не водночас: наприкінці літа мене перевели з 41 камери на другому поверсі — до 42, навпроти. А через кілька днів я випадково почула, як у 41 розмовляв з тюремним перукарем кум Микола Плахотнюк. Та це було потім — через кілька довгих, як бувають лише в неволі, місяців.

12 січня 1972 року була середа. Для мене, тодішнього завідувача профспілкової бібліотеки Київського холодокомбінату, це був семінарський день, я мала їхати на семінарське заняття до Святошина.

Напередодні я умовилася з братом, що після семінару заїду до нього на Чоколівку (Першотравневий масив).

Разом з іншими паперами я поклала до торбинки частину спогадів Данила Шумука — людини, яка мала що згадати: більше половини свого життя він просидів у різних тюрмах — у польській за комуністичну діяльність, у німецькій за слов'янське походження і найдовше в

радянській — за національні переконання та пошуки правди.

Я редагувала йому ті спогади, і Данило Шумук попросив передати йому всі уривки — відредаговані і невідредаговані, — які в мене ще лишилися.

Перед цим я не тримала їх удома. Мені їх щойно принесли знайомі, разом з іншими самвидавними творами: машинописом повісти М. Осадчого «Більмо», авторською чернеткою публіцистичної статті-рецензії Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» тощо. Відібравши уривки спогадів Шумука, я хотіла взяти їх із собою, щоб після роботи передати авторові.

І ще один клопіт я мала того ранку: в сина почалася гарячка, а що він останнього літа був тяжко хворий через простуду, я сама три місяці пролежала в лікарні з підозрою на туберкульозу легенів — то я боялася серйозних наслідків і не могла вирішити: везти його до дитячих ясел чи до лікаря. Був початок восьмої години, треба було збиратися.

Вагання перервав дзвінок. На запитання: «Хто?» — прозвучала коротка відповідь: «Телеграма». Телеграма в такий ранній час не віщувала нічого доброго. Я стривожено відчинила двері. До хати увійшло кілька незнайомих чоловіків і пред'явили свою «телеграму» — постанову про обшук і вилучення самвидавних творів антирадянського змісту.

Число дванадцять я завжди вважала своїм щасливим, ставилася до нього навіть з якимось сантиментом. Але 12 січня 1972 року я зовсім не почувалася щасливою. То вже пізніше, в концтаборі, зважуючи різні можливі варіанти своєї долі, я схилилася до твердої думки, що мені таки пощастило, що я пізнала ще й цю — без косметики, відверту сторону нашої прекрасної дійсності та пізнала справжню ціну волі. Адже, замість до мене, могли прийти

тоді з обшуком до когось іншого: я не належала до жадних партій чи організацій, не була носієм якихось ідей чи планів, а що цікавилася літературою самвидаву, то хто ж нею не цікавився, особливо в шістдесятих роках?

Якусь ненормальність свого національного статусу я, звичайно, відчувала (хто ж її не відчував з українців, скажімо, в Києві?), але вихована радянською пропагандивною системою, позбавлена можливості бодай ознайомитися з непофальшованою історією свого народу, я вважала такий статус якщо не задовільним, то неминучим у процесі розвитку людства. Так уже склалося, що один народжується слоном, а другий — «москвою», мусиш миритися з тим, що ти — жінка, а не чоловік, українка, а не росіянка. Добре вже, що не якась там нацменка. І, певна річ, ні на які завоювання чи там твердині я навіть не думала зазіхати.

Тому тяжко було відповідати на дивні питання підполковника Гарбуза, під час обшуку: з якою метою ви зберігали те або інше? (До речі, в країні Кадеберії — свої мовні закони: чомусь підполковник був Гарбуз, так само як його колега в Івано-Франківську — Баран, а не Барсін.) Пізніше, по кількох місяцях слідства, я збагнула, що це обов'язкові протокольні питання в кадебістів, на зразок: «Як ся маєте?», і для визначення тієї злощасної мети твоя відповідь по суті нічого не означає. На початку слідства я ще намагалася урізноманітнювати відповідь на це стереотипне питання:

— З якою метою ви посилали до табору Панасові Заливасі книжки?

— Щоб підвищувати його професійний рівень.

— З якою метою ви посилали книжкові бандеролі Чорноволові?

— Щоб допомогти йому стати на шлях виправлення.

— З якою метою ви посилали книжки Іванові Гелю?

- Щоб він їх читав.
- З якою метою ви посилали теплі шкарпетки і рукавиці Мирославі Тершівській у заслання?
- Щоб вона не мерзла в руки і в ноги.
- З якою метою ви зберігали в себе збірку так званих колядок?
- З любові до мистецтва.

Така розхристаність відповідей, на чітке, стержневе питання в самвидавних справах тільки ускладнює, непотрібно завантажує і без того перевантажених слідчих. Натомість треба так само чітко і недвозначно відповідати: «З метою підриву і послаблення радянської влади».

З метою підриву і послаблення радянської влади я співала народних пісень в хорі «Гомін», а також колядувала під Новий рік, перебравшись на чортика; з метою підриву і послаблення радянської влади рвала бур'ян на могилі своєї подруги Алли Горської; з метою підриву і послаблення радянської влади клала квіти до пам'ятника Шевченка і плела рукавиці для хворої Марійки Пальчак.

Усе це я усвідомила пізніше, а 12 січня 1972 року моя політична свідомість була на ганебно низькому рівні. Часом мені видавалося несерйозним копірвання дев'ятох дебелих дядьків з солідними погонами і без — у забавках і пелюшках мого дворічного сина. Активний учасник обшуку, оперпрацівник КДБ Руденко (мій давній таємний наглядач) побачив на якийсь газеті написані олівцем числа. Не знаю, коли і для чого я їх писала, не сумніваюся, що написані вони були бездумно і беззмістовно. Газета миттю опинилася на високій купі інших паперів, призначених до вилучення. Коли старший слідчий КДБ Гарбуз, уперше запитав мене, що то за числа, я не знайшла нічого дотепнішого, як сказати: «Звичайно, шифр». Жарт сприйняли і газету відклали. Але Руденко

знову й знову підсував її слідчому, бо за відомим правилом кадебістів «лучше перебдеть, чем недобдеть». І під вечір до мого іронічного пояснення ставилися вже з належною пильністю.

Давалася взнаки втома, напруженість, і то не лише моя з дитиною (до туалету — в супроводі, вийти по харчі не можна, і взагалі ти — неприємний гість у своїй хаті, якому нічого «не положено»). Обшук затягся майже до першої години ночі. Руденко кілька разів їздив консультуватися в головний штаб на Володимирську (телефону поблизу не було). По дорозі прихопив для своїх колег ковбаси «Отдельная», і вони, не залишаючи своїх постів, покріпилися. А протоколові не видно було кінця. Тоді вирішили брати все підряд і записувати гуртом і вроздріб. Так і записували в 17-сторінковому протоколі обшуку: листи в конвертах різні 70 штук; листи без конвертів — 365 штук; листівки з текстами різними — ще скількись там. Фотознятки — теж жужмом. Серед них, наприклад, велика знятка Пабла Неруди з перекладачкою Вірою Вовк. Не знаю, хто з них зазіхав на радянську владу, але знятки не повернули навіть під час урочистого вшанування в Радянському Союзі прогресивного письменника Пабла Неруди.

«Лучше перебдеть, чем недобдеть».

13 січня вранці, відпровадивши до КДБ Григорія Міняйла, який лишився ночувати після несподіваної халепи з обшуком і який прощався зі мною так, ніби йшов на довгі роки, я скочила перед роботою до брата на Чоколівку. Телефон не відповідав, а я хотіла розповісти про вчорашній обшук і просто побачитися. Хіба могла я припустити, що ми побачимося з братом майже через півтора року — на моєму суді?

Вдома не було ні його, ні дружини, лише записка на столі — для мене, очевидно, — що Іван на допиті,

повернеться після обіду. Від того «післяобіду» минуло вже десять років, а він усе ще не повернувся...

В хаті було справді, як після погрому. В нього обшук тривав більше доби — без перерв і без перекурів. Певно, для детективності промацували навіть стіни й підлоги якоюсь апаратурою, фотографували. З книжкових полиць брали те, що не добрали або повернули сім років тому — у 1965: Збірник Наукового Товариства імені Шевченка (у брата було колись 155 томів ЗНТШ), «Географію» Кубійовича, святе Письмо, друкарську машинку, яку, було, повернули йому після першого ув'язнення.

Я працювала тоді в профспілковій бібліотеці Київського холодокомбінату. Мені треба було поспішати на роботу, натягати на себе маску благополуччя і впевненості в нашому світлому майбутньому. Будівникам того майбутнього треба плекати віру, що «життя прекрасна и удивительна», їм зовсім ні до чого каламутити свою морально-політичну стійкість якимись погромами, обшуками чи арештами, «никого не представляющих отщепенцев». А начальству — й поготів. Воно й так мало вже досить клопоту з нестандартною бібліотекаркою: неповних три роки перед тим обшукували й бібліотеку та забрали там з робочого столу одну частину книги Авторханова «Технология власти» і шість учнівських зошитів зі спогадами Данила Шумука, які я, на прохання автора, редагувала в рукопису. Пізніше ті зошити мені тихцем повернули, щоб вилучити разом з іншими уривками спогадів Шумука 12 січня 1972 року. А скільки разів так само нишком порпалися ще в бібліотеці? Про це знав хіба що оперпрацівник республіканського КДБ Руденко, який опікувався мною так платонічно, що я його роками й на очі не бачила.

Коли я вже виходила з братової квартири, задзвонив телефон. Це була дружина Данила Шумука, яка не знала,

куди подівся попереднього дня її чоловік. Мав би бути на роботі (він сторожував у річковому господарстві на Дніпрі і змінювався через добу), але обід, приготований на роботу, чомусь лишився вдома, і в хаті якийсь незвичайний розгاردіяш, а сусіди кажуть, що бачили його з якимись чоловіками. Я сказала, що сталося в мене і в брата, порадила їй шукати чоловіка за тією самою адресою — Володимирська, 33. Але й після цієї розмови я ще не уявляла масштабів покою 12 січня 1972 року.

Брат не повернувся ні того дня, ні наступного, а коли минув час, передбачений для затримання без санкції прокурора, ми вже не сумнівалися, що його заарештували знову. Через кілька днів дружині (і матері в село) прислали й офіційне повідомлення, що Світличного Івана Олексійовича заарештовано за ст. 62 ч. І КК УРСР і він перебуває в слідчому ізоляторі республіканського КДБ. (Ізоляторами тепер офіційно називають тюрми. Тюрем, так само, як концтаборів і політичних в'язнів, у Радянському Союзі тепер, як відомо, немає.)

16 січня була неділя, але з огляду на жнива, в КДБ працювали допізна. Мені вручили повістку на перший допит у справі самвидавної літератури антирадянського змісту. Справу щойно почали краяти на окремі шматки і тасувати звинувачуваних за статтями кримінального кодексу. Я опинилася в колоді з некорозумною картою, на першому допиті — як свідок у справі Данила Шумука: першу частину спогадів про його життя я редагувала для автора.

Слідчий — той самий «мій» підполковник Гарбуз, який оформляв у мене обшук 12 січня, втомлений, аж очманілий від кількадечної косовиці, почав говорити мені, який бандит Данило Шумук, які в нього руки — в крові по лікті.

— Він же був в СБ, ви знаєте?

Мене це здивувало, бо я знала, навпаки, що Шумук під час збройної боротьби українців за самостійність у 40-их роках був в опозиції до Служби безпеки в ОУН. Але я відповіла лише, що про це не знаю.

— А що таке СБ, ви знаєте? — спитав слідчий.

— Це щось приблизно, як КДБ, — постаралася я пояснити популярно.

Підполковник Гарбуз обурено став на захист чести мундира:

— Як ви можете порівнювати? Вони ж різали людям голови, як курчатам!

— А ви? — спитала я наївно.

У подібних ситуаціях кадебісти найчастіше героїчно спрямовують удар особисто на себе. Ось і тепер підполковник Гарбуз відповів не без патетики:

— Я нікому не зрізав жадної голови.

— А Шумук? — спитала я в свою чергу, якщо вже переходити на особи.

— О, він різав!

Для когось не обізнаного це могло звучати дуже переконливо, але я знала Шумука вже кілька років, редагувала його спогади, не раз чула його розповіді про своє непересічне, дивовижне життя, проведене в різних в'язницях і таборах — польських, німецьких і найбільше радянських, життя ідеаліста, який невтомно шукав правди і не знаходив її ні в комуністів, ні в фашистів, ні в націоналістів.

Після першого допиту в січні 1972 року було багато наступних, і стосувалися вони різних людей — ув'язнених і не ув'язнених. Формальним приводом тієї або іншої теми допиту були вилучені під час обшуку матеріали або згадки про когось у листі, в записнику тощо. На допити викликали два-три рази на тиждень. Допитував переважно «мій шеф» — старший слідчий Володимир Іванович Гарбуз, а часом —

його помічники. Я зрозуміла, що на кожну справу було створено бригади з кількох слідчих. Щоб упоратися з таким навантаженням, республіканський КДБ мобілізував багатьох помічників з обласних комітетів. Так, справу Данила Шумука вів слідчий Харківського КДБ Колпак, підполковникові Гарбузу допомагав слідчий із Сумського КДБ Доценко. Очевидно, це було водночас і стажуванням для провінційних фахівців, своєрідним підвищенням кваліфікації, а може, й чину.

Серед вилучених у мене матеріалів було багато особистих реліквій. Так, усі листи, які я коли-небудь мала, вилучили безповоротно. Мені дотепер шкода, наприклад, батькових листів. Він помер у неповних сорок п'ять років, коли я була студенткою університету. Останній лист від батька я, одержала вже після його смерті. Це були дуже дорогі пам'ятки для мене, для КДБ ж вони не мали жадної вартості. А проте їх забрали разом з усіма іншими, як у протоколі сказано, «рукописами різними».

Та чи не найболючішою втратою для мене були листи художниці Алли Горської, моєї близької подруги, що трагічно загинула за чотирнадцять місяців перед погромом. Незадовго перед обшуком 12 січня я позичила ті листи, щоб переписати їх для себе і через них відчувти ближче невідшкодовно втрачену Аллу — рідкісну людину, мужнього громадянина і непересічного мистця. Мені було дуже важливо забрати назад конфісковану епістолярну спадщину Алли Горської.

На одному з допитів слідчий Доценко заявив, що листів Алли Горської мені не повернуть, а знищать їх, бо вона там вживала непристойних (нецензурних) виразів. Мене ця заява вразила. Річ не в тім, що КДБ з успіхом підстаркуватої повії натягає на себе часом маску цнотливості: акторський діапазон цієї установи, як відомо, дуже широкий. Алла Горська справді не цуралася

популярного в усіх верствах радянського суспільства мату, і, мушу сказати, їй це навіть якось особливо личило. Пряма, категорично відверта, життєлюбна Алла особливо в'їдливо виступала проти насильства і його носіїв. Перебуваючи під загрозою репресій, Алла Горська виступала на захист несправедливо кривджених, тому кадебісти шкірою відчували на собі вістря непримиренності Алли Горської і не могли подарувати цього їй, навіть мертвій. Це було головне, а не вдавана кадебівська цнотливість.

Повертаючись після того допиту, я зайшла одразу на головну пошту і надіслала фототелеграму голові Президії Верховної Ради УРСР Щербицькому. В ній я писала приблизно таке:

«Навколо загадкового вбивства Алли Горської в Києві було багато різних домислів, чуток і пліток. За однією з найпоширеніших версій, люди звинувачували в її смерті КДБ. Я була далека від такого припущення, по можливості навіть заперечувала це.

Сьогодні на допиті слідчий КДБ Доценко сказав мені, що вилучені в мене листи Алли Горської буде знищено. Якщо це станеться, то в обох злочинах — у знищенні листів Алли Горської і в смерті їх автора — я вбачатиму одного вбивцю».

За якийсь час мене покликали до Президії Верховної Ради УРСР. Ідеологічний заступник голови товариш Фурдило вибачився, що тов. Щербицький не може особисто відповісти на мою телеграму (потрашаюча галантність!), — мав зі мною півторагодинну розмову про Аллу Горську.

В ході цієї бесіди я довідалася від Фурдила, що слідство в справі вбивства Алли Горської вже закінчилося. Слідчі Київської обласної прокуратури Страшнов і Логінов довели, що Аллу Горську вбив її свекор на ґрунті ревнощів, а сам покінчив життя самогубством, поклавши голову під

поїзд. На моє прохання ознайомитися з матеріалами слідства тов. Фурдило тут таки, «не отходя от кассы», в моїй присутності зателефонував до свого колеги Федора Кириловича Глуха, та прокурор республіки пояснив мені через нього, що, на жаль, мене з матеріалами слідства в справі вбивства Алли Горської ознайомити не можуть, оскільки я не є її кривною родичкою.

Між іншим, ця історія з листами Алли Горської збудила в мені перший серйозний сумнів у непричетності КДБ до її вбивства.

Пізніше, вже повернувшись з ув'язнення, я мала в КДБ одну принагідну розмову про Аллу Горську та причини її смерті. Викликавши мене в 1977 році на допит у справі Мариновича і Матусевича, ув'язнених членів Української Гельсінської групи, капітан Берестовський почав нарікати, що ось, дехто навіть у смерті Алли Горської намагається абсурдно звинувачувати КДБ. Коли я сказала, що за останні роки я теж упевнилася в причетності КДБ до її смерті, — слідчий підвищеним тоном почав обурюватися, як можу я, освічена жінка, говорити такі нісенітниці.

Тоді я навела йому такі аргументи: якщо влада та її карні органи не причетні до смерті цієї художниці, то чому так старанно вони викреслюють будь-яку згадку про неї, чому так нетерпимо ставляться до самого імені Алли Горської? Адже навіть у монографіях, чи в «Словнику художників», де згадують її роботи, ніде не названо її імені. І це при живих свідках — під репродукціями її творів підписують інших авторів чи, скажімо, співавторів, а на її ім'я накладають табу!

Капітан Берестовський відповів: «Ми ж не можемо популяризувати творчість антирадянськи настроєної людини!» На що я заперечила, що, по-перше, від популяризації до заборони — «дистанция огромного размера», а по-друге, Алла Горська ніколи не була під

судом, ні навіть під слідством, звідки ж такий безапеляційний висновок про її антирадянські настрої? Та навіть у тих, чиї твори слідство й суд визнали антирадянськими, їхні твори вилучили з продажу і з бібліотек, скажімо, але не приписували тих творів ні іншим авторам, ні співавторам.

Берестовський сказав, що він ніколи не розмовляв з Аллою Горською, але бачив, як вона непристойно поводитися: сиділа в кабінеті слідчого в КДБ, закинувши ногу на ногу, курила і зверхньо сміялася!

Я зрозуміла, що саме цієї природної гідності Алли Горської вони не можуть їй вибачити.

До речі, капітан Берестовський поведився зі мною переважно стримано і навіть з невлавним для цієї установи почуттям гумору. Так, на згаданий допит я прийшла разом зі своїм семирічним сином Яремою. Слідчий хотів залишити його в іншій кімнаті, але я не погодилася. Я сказала, що він уже їздив зі мною на допити в Донецьку і на суд Миколи Руденка, він щотижня ходить зі мною до міліції на регулярні бесіди з приводу адміністративного нагляду, і, зрештою, я сподіваюся, що в його присутності він не заганятиме мені голки під нігті.

Капітан пішов по інструкції. Повернувшись, він майже урочисто заявив: «Надіє Олексіївно, ми вирішили, що сьогодні не будемо вам заганяти голки під нігті». Так мій син був мимовільним свідком цієї розмови про його хрещену матір Аллу Горську.

Минуло вже понад десять років від дня її смерті. Те покоління, якому сьогодні, скажімо, двадцять років, нічого не чуло про неї, а якщо хтось і чув, то це якийсь нечіткий відгомін легенди про Аллу. Всяка ж легенда переважно відходить від правди в який-небудь бік. Згадаймо навіть відносно свіжі легенди з недавньої історії, хоча б про історичний залп «Аврори», якого, взагалі не було.

У лютому й березні 1972 року допити часто провадив слідчий Доценко, якого перекинули до Києва з Сумського відділу КДБ. Він дедалі впевненіше почувався, виконуючи своє службове завдання на республіканській сцені. Наші стосунки не були найкращими, принаймні після його обіцянки знищити вилучені листи Алли Горської.

Під час допиту в справі Ніни Строкатої ми остаточно розбили з ним глек. З Ніною Антонівною ми познайомилися після того, як восени 1965 року заарештували її чоловіка Святослава Караванського і без суду відправили до табору досиджувати 25-річний термін ув'язнення. Він був відомий автор самвидавних творів, зокрема популярне було його клопотання, адресоване прокуророві УРСР з аргументованим проханням притягти до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти УРСР Даденкова Юрія Миколайовича за порушення національної та расової рівноправності; за підготовку некваліфікованих кадрів та дезорганізацію педагогічного процесу в системі середньої й неповносередньої освіти тощо.

Дружина Караванського Ніна Строката — одеський лікар-мікробіолог, приїжджаючи до Києва чи Москви, знаходила собі звичайно притулок там, де її могли зрозуміти і ставилися до неї співчутливо. Завдяки документальному збірникові відомого журналіста Вячеслава Чорновола «Лихо з розуму» (портрети двадцяти «злочинців») справа Караванського стала відомою в ширшому світі, а Ніна Антонівна, втративши багатьох колишніх приятелів, придбала ще більше прихильників в Одесі й поза Одесою.

Наприкінці 1966 року вона взяла мене собі в супутники, їдучи до Мордовського табору на побачення з чоловіком. Побачення їм не дали, бо він відбував чергове додаткове покарання, і, доведена до відчаю, Ніна

Антонівна написала тоді заяву начальникові табору в Явасі з копіями Брежнєву та редакції газети «Юманіте».

Тих кілька днів ми разом з Ніною Строкатою оббивали пороги табірної адміністрації, а в наступні роки разом ночували, коли вона приїздила до Києва оббивати вищі пороги. Між нами склалися приятельські стосунки, тому звістка про арешт Ніни Строкатої 6 грудня 1971 року була приголомшлива і дика. Арештові передували принизливі збори в Одеському медінституті, які вимагали від неї зректися свого чоловіка, і як наслідок зборів — стаття в обласній газеті під назвою «С кем вы, Строкатова?».

Ми не обмінювалися з нею самвидавними творами, не брали участі в якійсь організованій діяльності. Але підтримування товариських стосунків давало привід кадебістам підозрювати щось більше, ніж було між нами насправді, а слідчому Доценкові домислювати антирадянську діяльність за складеним у КДБ сценарієм. Тим більше, що під час обшуку в Ніни Строкатої вилучили мою листівку, в якій я згадувала «Декларацію прав людини», надруковану в той час у журналі «Кур'єр ЮНЕСКО». Хоч цей журнал можна було тоді навіть передплатити на пошті, — згадка про «Декларацію прав людини» Доценкові і тим, що за ним стояли, не подобалася. А мені в свою чергу не подобалося, що Ніну в такий нелюдський спосіб змушували зрікатися чоловіка і самої себе. Не бажаючи бути співучасником цієї розправи, я написала слідчому відповідне пояснення.

А він, покип'ятившись, скільки вимагали службові приписи, склав свою інтерпретацію мого пояснення, за якою від мого імені заявляв: «Мені відомо, що Ніну Антонівну Строкату заарештовано за антирадянську діяльність, і щоб їй не пошкодити, я відмовляюся відповідати на будь-які запитання в її справі».

Тоді я відмовилася підписувати протокол, вимагаючи додати моє, а не його пояснення та ще й обіцяючи оскаржити його дії. Після цього я могла сподіватися від нього чого завгодно, і щоб не наражатися на якусь провокацію, — взагалі перестала з ним розмовляти.

Вийшовши після того допиту, я написала заяву начальникові слідчого відділу Пархоменкові з копією прокуророві республіки, вимагаючи поставити на своє місце слідчого Доценка та заявляючи, що надалі жадної участі в допитах Доценка брати не буду. Згадала при цьому листи Алли Горської та інші випадки шантажу з боку слідчого Доценка. Після цього було ще кілька безуспішних спроб продовжувати слідство з участю Доценка, одного разу допитував старший слідчий Гарбуз, а протокол писав Доценко, бо в Гарбуза права рука була в гіпсі. Була також бесіда з начальником слідчого відділу Пархоменком з приводу моєї заяви.

А за якийсь час — наприкінці березня 1972 року — на черговий допит прийшов незнайомий мені присадкуватий чоловік у сірому костюмі і відрекомендувався, що він — мій новий слідчий капітан Сірик Олександр Миколайович, надалі вестиме мою справу, бо підполковник Гарбуз уже вийшов на пенсію. А ще він додав: «Надіє Олексіївно, я сподіваюся, що ми з вами знайдемо спільну мову». Признаюся, мені стало дуже тоскно, і ця фраза про спільну мову довго дзвеніла в моїй підсвідомості, як муха в павутинні.

Десь наприкінці березня 1972 року мені оголосили, що я дістала підвищення: із свідків мене перевели до категорії обвинувачених та взяли з мене підписку про невиїзд. Це скидалося на містику: якраз напередодні мені переказали, що радіо «Свобода» передавало, ніби мені заборонили виїздити з Києва та змушують ходити на допити тричі на тиждень, я ще попросила свого товариша

Юрія Бадзя довідатися адресу радіостанції «Свобода», щоб написати спростування. Але виявилося, що спростовувати нічого, бо про мій невіїзд, очевидно, повідомили спершу радіостанцію «Свобода», а потім уже — мене.

Якось на початку квітня 1972 року мій новий слідчий капітан Сірик почав розпитувати, чи відвідують мене знайомі та хто саме. Не бажаючи грати в ту гру, яку мені нав'язують, я відповідала ухильно, приправляючи розмову трохи грайливим тоном, що, хоч не вписувалося в пейзаж кадебістської атмосфери, зате допомагало мені триматися в певному настрої. Отже, мої відповіді були, на зразок «або дощ, або сніг, або буде, або ні»: «Хто хоче — приходить, а хто не хоче або не може — не приходить».

Але слідчий Сірик, як і на кожному допиті, мав список підготованих заздалегідь і затверджених запитань та виконував свій робочий план неухильно. «Чи приходив до вас хто-небудь учора, в неділю?» Я відповідала в своєму ключі, додавши, що раз він так питає, то я не сумніваюся, що їм відомо все: хто, коли і чого приходить, і хоч я не маю чого ховатися з тим, але не хочу відбирати їхнього заробітку. «Ви за мною стежите, це ваша робота, за яку держава платить вам гроші. Я не наймалася до вас в агенти і розповідати про своїх особистих гостей вважаю неморальним».

Торгівля тривала далі, слідчий уже відповів за мене, що приходило дві жінки, що одна з них — Оксана Яківна Мешко, що вони мені щось принесли, але що саме? — складалося враження, що це й є основне питання на сьогоднішньому допиті. Але я далі бавилася в кицьку з мишкою і дражнилася вже відверто: «Якщо це справді для вас так важливе — зробіть обшук, то не тільки знатимете, а й матимете те, що вас цікавить».

Допит тривав довго і крутився весь час навколо того самого питання. Слідчий виходив надовго, мабуть, за

вказівками згори, повертався, а я далі бавилася в детективну історію. Я навіть запропонувала робити не обшук, а виїмку, якщо їх цікавлять ці конкретні речі. Як тільки вони привезуть мене додому — я видам ті речі одразу.

Події хилилися до обшуку. Слідчий сказав, що потрібні папери оформили і тепер мене повезуть додому. Оперативник Граб, також стажирувальник, здається, з Запоріжжя, нетерпеливився, їдучи на цю «операцію», та принагідно демонстрував свою літературну ерудицію. Він був молодий і явно хизувався, називаючи прізвища Драча, Вінграновського.

Везли мене, як на прогулянку — легковим автомобілем, жандарми в цивільному, джентельменісті, а поміж ними — невимушена розмова на сторонні теми. Подібна прогулянка відбудеться рівно через чотири роки — з тюрми до музею, але про це — пізніше. Заїхали ще по мого сина до дитячих ясел. Непередбачено застали там мою подругу — Груню Лишак, яка приїхала до мене з-під Києва. Я сказала їй, що маю сьогодні інших гостей, що ці товариші з КДБ їдуть робити в мене обшук. Звичайно, такі вільності не передбачені статутом, і хоч нагода обшукати Груніну торбинку була спокуслива, довелося списати втрату на «усушку й утруску», бо не затикатимуть же вони мені рота прилюдно, в дитячих яслах, граючи ролю моїх приятелів-супутників!

Перед хатою я попередила капітана Сірика, що разом зі мною мешкає братова теща і про частину принесених учора речей знає вона, а про другу частину — я. А щоб не підозрювали нас у змові, я порадила слідчому одразу ізолювати нас одну від одної. Тим часом виникла ще одна непередбачена обставина: в садку з лопатою працював один знайомий, що хотів допомогти чимось по господарству, знаючи мій невикрут, забіг з роботи та

взявся скопати город, а свій портфель поклав біля порога. Портфель, звичайно, обшукали відразу, знайомого вписали до протоколу.

Тим часом я дістала з полиці банку варення, яку принесла напередодні Оксана Яківна Мешко, і попросила братову тещу знайти решту принесеного. Розгублена жінка почала тицяти слідчому кошик з картоплею, докладно пояснюючи, що «вот эта, черненькая, была у нас, а вот эту, беленькую, нам принесли, и я ссыпала ее вместе». Слідчий докірливо звернувся до мене: «Надіє Олексіївно чого ж ви зразу не сказали?» — «А ви б повірили, якби я сказала, що то була картопля і варення?» — «Повірів би», — запевнив Сірик. «Може, — кажу, — й повірили б. Але як не ви, то ваше начальство все таки сумнівалися б, чи не зашифровано тут чогось іще? А так ви провели свою операцію за всіма вимогами законності». Тоді Сірик повідомив, що він має санкцію прокурора на обшук і тепер мусить робити той обшук, теж за всіма вимогами.

Довго шукали понятих: сусіди посилалися на зайнятість, а один, прийшовши на другий день позичити черговий карбованець, розповідав мені, що відповів на їхню пропозицію чітко і недвозначно: «Я ще, падлюки, не дійшов до того, щоб шмонати своїх сусідів». Але понятих привели, обшук зробили і протокол склали, тільки був він унікальний за стандартами 1972 року: замість переліку вилучених речей, слідчий записав: «Ніяких антирадянських документів не виявлено і не вилучено». Звичайно, якби того вимагав план, то й «виявили» б і «вилучили», але Сірик був завалений обробкою тих стосів паперу, що вилучив 12 січня його попередник — підполковник Гарбуз. Тому навіть коли оперативник Граб досить оперативно привіз до хати моїх знайомих Клару і Тетяну Плющ (обидві пізніше виїхали на Захід) — Олександр Миколайович Сірик тільки втомлено запитав: «Ви, звичайно, не покажете, що

там у ваших торбинках?» — і жінки з готовістю підтвердили: «Звичайно, не покажемо».

Цей епізод був винятковий своєю гумористичністю, хоча навіть у цій історії мені важко було і дотепер ще не вдалося остаточно визначити, хто з нас у тій грі був кицька, а хто — мишка.

Найтяжчим днем за весь час мого слідства було 18 квітня 1972 року. Під час чергового допиту мені раптом оголосили, що я вже заарештована, та сказали написати доручення, кому я довіряю опіку над своїм сином.

Розповідаючи в передсмертних записках про свій арешт, Гелій Снегірьов так описує свій стан: «Сто разів я готувалася до цього моменту, до арешту: крикну, впаду, приверну увагу. Тут же я тільки й спромігся, — щоправда, досить голосно (хтось із протилежного боку вулиці чув, бачив, і дружина моя Галя через два-три дні знала, як це все виглядало):

— Що таке? Для чого? Хто ви такі?

Так було з Гелієм Снегірьовим у вересні 1977 року. Від 12 січня 1972 року я теж сто разів готувалася до цього моменту, до арешту, сто разів, залишаючи дворічного сина в яслах, я прощалася з ним, приховуючи гострий щем біля серця — чи побачимось ще ввечері?

А все ж цей момент настав так несподівано, брутально і невідворотно, що я, попри все своє бажання і волю, не могла втримати форму: сльози нестримно бігли по щоках, по руках, на стіл, на папір, — здавалося, як за Шевченком, «не ріки, море розлилось, огненне море». А крикнути чи привернути чиюсь увагу взагалі було неможливо: стіни слідчого кабінету були байдужі і звиклі до всяких трагедій, так само, як і господарі тих кабінетів.

Приголомшило усвідомлення, що недесь і не колись, а вже тепер моя дитина плаче, бо до всіх прийшли мами, а його мами немає і не буде ні сьогодні, ні завтра, ні хто знає

— ще скільки дитяча думка битиметься в ґрати безпомічності. Та сильніше від цього шоку було почуття образи і приниження, що вони, мучителі, бачать мої сльози, спостерігають цю жалюгідну сцену і тішаються, а я не можу ні стриматися, ні сховатися від тих циркових глядачів.

Пізніше я зусиллям волі виховувала в собі почуття зверхності, взявши за девізу слова Пришвіна: «Унизительных положений нет, если сам не унизишься». Скільки разів потім довелося роздягатись у камері, відчуваючи на собі крізь завжди відчинене вікно погляди наглядачів (байдуже, — нахабні чи співчутливі!). І навчилася абстрагуватися, зосереджуватися на чомусь суттєвішому.

Але тоді я ледве сформулювала ту заяву, що доручаю утримувати й виховувати сина братовій дружині, Світличній Леониді Павлівні, а крім неї, доручаю брати участь у вирішенні важливих питань його виховання своїй матері і хрещеним батькам сина Яреми. Були ще якісь формальності щодо бібліотеки, в якій я працювала і була матеріально відповідальною, була розмова слідчого з братовою дружиною по телефону в моїй присутності — їй теж повідомили офіційно, що мене заарештовано, та впевнилися, що вона забере до себе дитину. А тим часом присутній на допиті начальник слідчого відділу Пархоменко знову почав говорити, що вони ж — люди і людськи все розуміють, і якби я тільки розважніше поводитися... «Зрештою, — сказав Пархоменко, — ми ще можемо дати Вам можливість переночувати вдома, щоб ви добре подумали...». Я ще гостріше відчула принизливість своєї мишачої ролі — уже в котячих пазурях, і роздратовано відрубала йому: «Прошу припинити цю торгівлю; заарештували — то ведіть до камери».

Мені не раз доводилося зауважувати, що в розповідях про якісь минулі події все виглядає в іншому

світлі, якимось героїчніше чи що, зокрема щодо ролі оповідача в тих подіях. Бачу, що в моїй розповіді теж є ця тенденція. Звичайно, якщо я кажу «відрубала», — то все уявляється зовсім інакше, ніж було насправді. У дійсності було червоне спухле обличчя, розмазаний ніс, і я не відрубала, а промимрила ту фразу і все ж я до сьогодні вдоволена, що промимрила тоді саме так: «Прошу припинити цю торгівлю».

Тоді я до кінця не розуміла, що котове щастя не в тому, щоб з'їсти мишу, а саме в садистській грі з приреченою жертвою. Я була спустошеним і збайдужілим партнером — і це псувало їхній апетит. Але гра продовжувалась. Я не мала ні крихти ілюзій, — це їх, видно, розчаровувало. Не мала ілюзій, не вірила їй тоді, коли вони «вирішили» таки відпустити мене ще додому, тим більше, коли, вже минувши всі лабіринти від двадцять третього кабінету на другому поверсі, ми з слідчим Сіриком зупинилися ще перед самим виходом на вулицю — ще щось чекати. Я вже знала, що не матиму ілюзій ні тоді, коли мене справді відпустять, ні в тролейбусі, ні в своїй хаті, бо припинити гру вони можуть будь-коли, навіть як я обійматиму дитину.

Сірик далі щось говорив, що мені б треба було повчитися в Зіновії Тарасівни Франко, що ось вона, мовляв, вчасно зорієнтувалася: Зіновія Франко публічно покалася в своїх і чужих гріхах, коли над нею тільки нависла загроза арешту. На цю дружню пораду слідчого я якимось огризнулася, що пора б уже кінчати забаву. Слідчий, капітан Сірик, мій земляк із Сватового Луганської області, сусіднього з нами району, — такий собі сватівський дядько — незлобивий і простий, почав щось примирливо: «Надіє Олексіївно, але ж я особисто...». Я перебила йому, ковтнувши ту неприємну кульку, що застрягла в горлі: «Олександрє Миколайовичу, вибачте, але й на вас

особисто я не можу зараз дивитися інакше, як на звичайного садиста».

Після цього ми ще якийсь час постояли з ним мовчки, потім він десь телефонував, мене відпустили, а я всю довгу дорогу додому чекала, на якій же зупинці вони мене знову завернуть. Чекала навіть тоді, коли вже зустріла перелякану братову, що несла мого дворічного сина з ясел.

Я приблизно догадуюся, яких наслідків сподівалися слідчі від цієї імітації арешту. Та наслідки, здається, трохи не збіглися з їхнім розрахунком. Від наступного дня, 19 квітня 1972 року, слідчий Сірик протягом кількох місяців сумлінно записував до протоколу мою стереотипну відповідь на всі запитання:

«Оскільки в розіграваному спектаклі слідчі органи КДБ вживають шантаж і підступність як узаконені правила гри, — свідомо відмовляюся брати в ньому участь, а отже й відповідати на будь-які запитання».

На другий день після імітації мого арешту 18 квітня 1972 року я була знову на допиті — тепер, як і щоразу надалі, з милом, зубною щіткою й піжамою в торбинці — на всяк випадок. Під час обідньої перерви, коли слідчий Сірик пішов, як звичайно, до своєї кадебівської їдальні на Ірининській вулиці, я випила традиційну чорну каву на розі Володимирської і Свердлова та забігла до видавництва «Дніпро», щоб побачитися з Іваном Дзюбою. Такі відвідини я часом практикувала, бо наші перерви майже збігалися. Цього разу нам не вдалося зустрітися: хтось із колег Івана Дзюби сказав, що він хворий і на роботу сьогодні не приходив. Я запитала, чи давно він захворів. «Ні, — відповів колега, — щойно сьогодні. Вчора він був на роботі, бо саме тоді, 18 квітня 1972 року, Івана Дзюбу заарештували. Тільки для нього це не була імітація арешту, як у мене, — це було справжнє ув'язнення.

Довідалася я про те, що той день — 18 квітня 1972 року — був серійним днем облав КДБ в Києві. Мішенню КДБ став і Юрій Бадзьо: у нього теж зробили обшук та вилучили кілька книжок історика Грушевського і лист Бадзя про стан «Літературної України», що відбиває загальний стан української культури.

В такій ситуації, в якій я опинилася після січня 1972 року (сестра і товаришка багатьох арештованих, сама під слідством, звинувачена в антирадянській агітації і пропаганді), в такій ситуації стосунки з людьми, як правило, різко змінюються. У декого з давніх товаришів і навіть друзів раптом зовсім не стає часу, щоб відвідати, зустрітися, сказати добре слово. Дехто настільки втрачає зір і пам'ять, що, навіть зустрівши на вулиці, не помічає або не впізнає. Але буває й навпаки: малознайомі або й незнайомі люди стають близькими, бо знаходять для тебе у важкий час приязне слово. Так, опинившись в ролі зачумленої, яку прості радянські люди воліють обминати, я придбала нових друзів, з яких можу назвати двох: Олену Уманець, тепер Терелю, з якою перед тим була ледь знайома, і Володю Підпалого — молодого поета, якого я завжди згадуватиму з особливою вдячністю за привітність і щедre серце. Він помер під час мого ув'язнення, не встигши роздати людям свого таланту, своєї доброти.

Сусід Володі Підпалого — Юрій Бадзьо був моїм другом, моїм «сухоребрим братом» ще від початку 60-их років. Таким, а може, й ще ближчим, він лишився й після покосу 1972 року. У нас із Бадзьом було багато спільного в біографіях, хоч виростили ми в протилежних кінцях України: я на крайньому сході, Луганщини, а Юрко — на Закарпатті. Однолітки, ми в один рік закінчили середню школу і філологічний факультет: я в Харківському університеті, а Юрко — в Ужгородському. Майже водночас померли наші батьки в своїх селах, тільки моя мати

лишилася вдовою з трьома дітьми, Юркова — з дев'ятьма. Водночас працювали ми директорами в школах і були членами бюро райкомів комсомолу, так само на різних полюсах України: я в Боково-Антрациті на Донбасі, а Юрій Бадзьо — в рідному Мукачівському районі.

Зустрілися ми і познайомилися в центрі України, в Києві, куди Юрій приїхав 1961 року до аспірантури, а я — в гості до брата. Звичайно, подібність біографій, як і наша «сухоребрість» — це зовнішня, випадкова подібність. Був між нами і глибший, органічний, духовний зв'язок: однакові зацікавлення, спільні тривоги і болі. Мені дуже прикро, але відчуваю, що ця куца, уривчаста розповідь не розкриває навіть частини великої душі Юрія Бадзя, його одержимості, і не компенсує мого постійного болю та почуття провини перед ним.

Маючи між собою багато спільного, ми істотно різнилися з Юрієм Бадзьом. Головне, що нас розділяло, — його глибинність, порівняно з моєю поверховістю в усьому.

Ще з юнацьких років Юрій Бадзьо почав виявляти наукові зацікавлення, смак до теоретичних проблем. Час формування громадської свідомості Юрія Бадзя припадає на період активізації прогресивних суспільних сил після XX з'їзду партії, що трохи розкрив культ особи Сталіна. Вже тоді, за студентських років, Юрій бачив «корінь культу особи в фетишизації, обожнюванні партії». То не була поза підлітка, так формувалася принциповість Юрія Бадзя. Аспірант відділу теорії Інституту літератури АН УРСР Юрій Бадзьо працював над дисертаційною темою «Критерії правди в оцінці літературно-художнього твору». Уже з цієї теми видно суспільне спрямування його наукових зацікавлень. Наукова творчість для нього — це передусім реалізація себе як громадянина із загостреним почуттям обов'язку перед батьківщиною, перед рідною культурою зокрема. Йому болить принизливе становище української

культури, її провінційність, псевдозмістовність, він прагне теоретично осмислити суспільно-художні вади української літератури, підняти естетичний рівень української літературної критики. Це засвідчують його статті, друковані в 60-их роках у журналах «Дніпро», «Вітчизна», «Радянське літературознавство».

З перших днів заснування клубу творчої молоді в Києві Юрій Бадзьо — член ради клубу, активний учасник творчих вечорів, дискусій. У березні 1965 року комітет комсомолу одного з київських заводів запрошує Бадзя виступити зі вступним словом на вечорі пам'яті Тараса Шевченка. Але в останній момент, коли вже всі зібралися, за розпорядженням райкому комсомолу вечір забороняють, у заводському клубі влаштовують танці. (Ювілей поета вже «гідно відзначили», шану перед світом засвідчили, тепер увага до Шевченкового слова, м'яко кажучи, не бажана). Наступного дня директор Інституту літератури і керівник дисертаційної роботи Юрія Бадзя Шамота мав з ним таку розмову: «Від чийого імені ви збиралися виступати на тому вечорі?». — «Від свого». — «Ви не маєте свого імені! Ви працівник Інституту, і маєте все робити за дозволом дирекції і партбюро Інституту». — «Відколи я народився, я маю своє ім'я і все робитиму в житті від свого імені». На той час Юрій Бадзьо вже закінчив аспірантуру, завершив дисертацію і працював молодшим науковим співробітником відділу теорії Інституту. За кілька днів на цю посаду оголошують конкурс, партбюро інституту зобов'язує комуністів голосувати проти кандидатури Бадзя, а що всі (чи майже всі) члени вченої ради — комуністи, то 20 квітня 1965 року Бадзьо опиняється без роботи.

4 вересня 1965 року перед прем'єрою фільму «Тіні забутих предків» Іван Дзюба повідомив глядачам про арешти серед української інтелігенції, після чого Василь

Стус чи Вячеслав Чорновіл закликали: «Хто проти тиранії — встаньте!». Юрій Бадзьо був одним з кількох відважних, що встали в переповненому глухому кінотеатрі «Україна». Після цього партійна організація інституту, де він, поки що безробітний, стоїть на партійному обліку, порушує його партійну справу. Наприкінці 1966 року ця справа, пройшовши більше інстанцій, ніж передбачалося тогочасним статутом, закінчилася виключенням Бадзя і Михайлини Коцюбинської з партії. Це було сигналом, щоб негайно звільнити його з видавництва «Молодь», де на той час він працював редактором першої книжки, і викреслити ім'я Бадзя з друку. Працює на епізодичних, далеких від української культури, роботах: редактором видавництва «Реклам», журналу для сліпих, інституту загальної і комунальної гігієни. Після згаданого обшуку 18 квітня 1972 року його позбавляють навіть такої праці, водночас погрожуючи ув'язненням за дармоїдство. Юрій Бадзьо влаштовується працювати нічним розвантажувачем хліба. Вантажником він працював понад п'ять років, аж до арешту.

23 квітня 1979 року, напередодні його дня народження, Юрія Бадзя заарештували за «скоєння небезпечного державного злочину». Цей злочин полягає в тому, що протягом сімох років Бадзьо писав наукове дослідження історично-філософського характеру про залежне становище українського народу в складі Союзу РСР, його існування в трьох аспектах — минулому, майбутньому і сучасному, що становлять психологічну єдність і визначають духовно-історичний клімат суспільства. 1977 року майже закінчена праця, що мала близько 1400 сторінок щільного рукописного тексту, за загадкових обставин пропала. Написані протягом 1978 року понад 400 сторінок нового варіанту праці були

вилучені під час обшуку 3 лютого 1979 року. Після цього Юрій Бадзьо приречено чекав арешту.

Якби кожен з нас чесно запитав себе: що я робитиму сьогодні вночі, знаючи, що мене завтра заарештують? Дайте відповідь собі самі, але не забувайте, що це не роль у спектаклі чи в кіно, це — невблаганна дійсність вашого життя.

Готуючись залишити дружину без засобів до життя, з двома дітьми і тавром «співучасниці злочинної діяльності чоловіка», Юрій Бадзьо пише відкритий лист до світової демократичної громадськості до зарубіжних компартій, до Президії Верховної Ради СРСР.

«Можливо, в моєму розпорядженні одна ніч свободи. Щоб сказати людям те, про що я з ними говорив протягом шести років». І він намагається убити свою аргументовану думку в межі короткого листа. «До сьомої години ранку лишилося 40 хвилин. Мушу кінчати. Почуваю себе в трагічному становищі від того, що не маю можливості переконливо розповісти людям про катастрофічне становище моєї батьківщини — України. Людей доброї волі прошу повірити на слово: українці в СРСР живуть в умовах тотального національного гніту, їх постійно піддають переслідуванням і репресіям з боку російських великодержавних шовіністичних сил».

На щастя, конспект втраченого дослідження Юрія Бадзя «Право жити» шляхами самвидаву дійшов на Захід. Закордонне Представництво Української Гельсінкської групи в Нью-Йорку видало його українською мовою. Незабаром спільно з Комітетом оборони радянських політв'язнів у Торонто воно має видати тези Бадзя у формі «Відкритого листа» до Президії Верховної Ради СРСР та до ЦК КПРС у перекладі на англійську мову, а з Українською друкарнею в Парижі — французькою мовою. Здійснено

також публікацію цього листа польською, російською і німецькою мовами.

У той самий час, як я робила останню коректу публікації конспекту «Права жити» в другій половині грудня 1979 року, в Києві судили автора цього наукового дослідження — Юрія Бадзя. Його дружина Світлана Кириченко у зверненні до гуманістів і демократів світу описує атмосферу цього «відкритого» суду, на який не пустили, нікого з близьких підсудного — навіть на читання вироку.

А вирок був стандартний для українських політв'язнів: 7 років таборів суворого режиму і плюс 5 років заслання. «Термін престижний, — пише Світлана Кириченко. — Ним можна пишатися. Він свідчить не стільки про обсяг скоєного, скільки про невідступність людини від своїх ідей, свого слова — ще не сказаного, ще ніким не почутого і тим не менше страшного для її суддів. 12 років позбавлення волі за незакінчений рукопис, за аналізу теорії і практики радянського соціалізму, проведений з позицій наукової соціалістичної ідеї. Можливо, в тому й полягає «особлива небезпечність», що з цих позицій, що міф розвінчується зсередини».

Ще з шкільної лави всі ми пам'ятаємо вираз, що став крилатим: «И дым Отечества нам сладок и приятен». Мені він нагадує такий епізод. Їдучи тролейбусом ч. 10 повз академічну бібліотеку 25 квітня 1964 року, ми з братом і його дружиною спостерігали, як дим і полум'я валувало з вікон бібліотеки. Ми ще не знали розмірів утрати і причин пожежі. Але пахло інквізицією. І всі, що зібралися відзначити того вечора день народження Юрка Бадзя на Червоноармійській вулиці, були мовчазні і пригнічені, як на похороні: згоріли неоціненні скарби української історії і культури, згоріла україніка в академічній бібліотеці.

22 квітня 1981 року, перебуваючи в Мордовському таборі, Юрій Бадзьо писав у листі до Брежнєва:

«Темою інкримінованих мені текстів, мотивами і метою створення їх, пафосом їхнього змісту є захист законних прав й актуальних інтересів українського народу, соціальної, політичної і національної рівності народів СРСР, соціалістичної демократії, демократичного шляху розвитку радянського суспільства, гуманних взаємовідносин між людьми і народами. Репресувавши мене, відповідні органи влади і службові особи продемонстрували свою ворожість до української нації, розвінчали себе як зрадників ідеалів Жовтневої революції, демократії і гуманізму.

«З нагоди другої річниці мого арешту оголошую триденну голодовку протесту проти незаконного засудження мене, проти національного гноблення українського народу, проти партійно-державної політики великодержавного шовінізму, проти порушень в СРСР прав людини і права націй на самовизначення. Початок голодовки — 25 квітня цього року».

До спогаду про «дым отечества» хочеться запитати, як питала Світлана Кириченко в Брежнєва: «яке сьогодні століття надворі?»

На допити мене викликали переважно тричі на тиждень (у понеділок, середу й п'ятницю). Отже, в ці дні на дверях бібліотеки Київського холодокомбінату, де я тоді працювала, висіла картка з написом: «Викликали на допит в КДБ». Парторг пропонував пояснювати мою відсутність якось інакше, не привертаючи уваги до таємничої установи і її діяльності, але я не хотіла брехати, хоч і знала, що ті картки оперативно зникають.

У кожному разі бібліотека фактично не працювала, а я не могла звести кінців з кінцями, аж змушена була через

свого слідчого звернутися до керівництва КДБ з заявою приблизно такого змісту:

«Оскільки через постійні допити в КДБ я працюю в бібліотеці меншу частину свого робочого часу, мій заробіток у березні ц. р. становив 33 крб. за місяць. Навіть якщо додати до нього державну допомогу на дитину в розмірі 5 крб. на місяць, це становить суму, меншу від передбаченого державою прожиткового мінімуму для нас двох. Прошу вжити заходів для підвищення нашого матеріального стану».

Письмової відповіді на цю заяву я не одержала, зате фактична реакція на моє прохання була оперативна і ділова: 18 травня 1972 року мене заарештували, а дворічного сина таємно від родини забрали до сиротинця, тобто обох влаштували на державне утримання.

Як я вже згадувала, протягом місяця від 18 квітня, коли мені з метою шантажу влаштували імітацію арешту, я ходила на допити з предметами першої потреби, і щоразу мене відправляла до КДБ братова дружина. Цього ж разу я прийшла без традиційного мила і зубної щітки, бо напередодні простудилася, і слідчий сам порадив мені піти до лікаря та взяти звільнення. («Ми ж не звірі. Якщо ви хворі — не мусите йти на допит».) У поліклініці мені легко дали звільнення на три дні, бо я мала підвищену температуру й інші ознаки хвороби, але треба було сказати про це звільнення слідчому.

Вислухавши моє повідомлення, капітан Сірик попросив усе таки зайти до кабінету, бо треба підписати один невідкладний документ. Хоч як братова умовляла мене їхати додому і негайно лягати в ліжко — я знов повірила слідчому, який безневинно запевняв, що це ненадовго, «не більше, як на годину», — і вона здала мене з рук на руки слідчому, а сама лишилася чекати в приймальні КДБ.

Невідкладним документом виявилася постанова про мій арешт, санкціонована ще 15 травня, а обіцяна година автоматично помножилася до чотирьох років. Але ж на світі все відносне, як науково довів великий Айнштайн, а мій брат, у тому самому ізоляторі, в якому вже було приготовано і для мене місце в камері ч. 37, поетично оформив своє розуміння теорії відносності:

В світі все відносне. Жодних абсолютів.
Що для мене світло, слідчому — п'ятьма.
Я радію радий, він лютує лютий,
І нічого спільного в нас нема.
Слідчому здається, що в мене хижа вдача,
Слідчий мені тиче брянського вовка.
А мені здається, що вдача та ягняча
І що слідчий хоче шашлика.
Слідчому здається, що для мого здоров'я
Над усі краї і всі материки
Серцю наймиліша трудова Мордовія,
А мені здається — навпаки.
Хочете, як хочете, я вас не неволю,
Тільки не страшна вона, проклята тюрма.
Слідчому здається, що я втрачаю волю,
А мені — що я її і не мав.

Правда, тоді і ще довго по тому, я не знала кінцевого результату, тобто що попереду чотири роки неволі, але після психологічної підготовки 18 квітня я вже спокійно приймала всі дарунки долі. Тим більше, що братова, якій (я була певна) вже повідомили про мій арешт, одразу візьме дитину з ясел і заопікується нею, як рідною. Я передбачливо залишила завідувачці ясел доручення на ім'я братової і свого друга Юрія Бадзя, якби братова не змогла взяти дитини. Хіба могла я припустити, що братовій скажуть про мій арешт аж у другій половині дня, коли сина

Ярему вже надійно сховають у Ворзельському сиротинці, і не скажуть ні їй, ні матері, куди поділи дитину.

З досвіду своїх знайомих, які побували в тюрмі, я знала, що найбільше психологічно вражає момент, коли за тобою зачиняють двері тюремної камери. Але мене в процедурі ув'язнення вразило інше. 18 травня 1972 року був четвер і в тій зміні наглядачів, що мене приймали, не було жадної жінки. Тому для проведення особистого обшуку викликали куховарку і лікарку. Вони так ретельно зрізали всі металеві гаплички з моєї білизни і так цинічно обмацували мене, роздягнену догола для обшуку, що як я не старалася забути, а до сьогодні пам'ятаю, як мені гидко було потім брати хліб у кормушку з тих самих рук.

Тепер я вже знаю, що кожен, хто наймається в КДБ на службу, продає душу, і не від нього залежатиме, яку роботу доведеться там виконувати: роздавати хліб у кормушки, чи обмацувати рубці одязі (для них це — теж хліб), чи навіть убивати. Той, хто давав в'язням книжки з бібліотеки, — він же наглядач, — брав відбитки пальців — теж інтелектуальна робота, з паперами, а головне — робота особливої державної ваги: як-не-як «особливо небезпечні державні злочинці».

Не знаю, скільки тоді перебувало таких «злочинців» у тюрмі: ізоляція між в'язнями так надійно організована, що за рік перебування під слідством я один раз лише випадково почула голос брата, що був у сусідній камері. Це сталося 5 січня 1973 року, тобто майже через рік після його арешту. Того дня він вибирав бібліотечні книжки з тих десятка-двох, з яких йому дозволялося вибрати. Мене вразив не лише рідний голос, який сам по собі був незвичний у цьому звіринці, а й те, що брат запам'ятав довжелезні інвентарні номери книжок, які він читав у тюрмі. А що наглядачі не вірили, він терпляче і дуже популярно пояснював їм, «про що там пишеться». Вдруге я

почула брата наприкінці березня 1973 року, але про це — пізніше.

Отже, я не знаю, скільки в'язнів містилося тоді в кадебістській тюрмі (слідчому ізоляторі, як її тепер іменують). Але тільки з моїх знайомих там були в той час: літературні критики Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, лікарі Микола Плахотнюк і Семен Ґлузман, філософи Євген Пронюк і Василь Лісовий, найстаріший політичний каторжанин, як його називає Міжнародна Амністія, Данило Шумук, математик Леонід Плющ, офіцер Радянської армії Володимир Кузюкін, економіст Зіновій Антонюк, хімік Леонід Селезненко, працівники музею Олесь Сергієнко й Борис Ковгар та ще кілька людей, а також різні валютники, які виконували роль сусідів (і квочок, «наседок» до політичних в'язнів). Про кожного з своїх знайомих, ув'язнених того року, мені хочеться розповісти окремо, бодай коротко. Я постараюся зробити це іншим разом.

Тюрма живе за своїми законами — писаними і неписаними. Зрештою, поза тюрмою все відбувається так само, але більш ілюзорно, не так чітко. В незаґратованому житті дуже сильна ілюзія простору і вибору. В тюрмі простіше. За тобою зачиняють браму, ведуть порожніми коридорами, замикаючи всі двері, які трапляються на шляху.

Київська кадебістська тюрма — курортна порівняно з іншими, в яких мені доводилося бувати. Невеликий триповерховий будинок у дворі КДБ на Володимирській, 33. Тюрма і дворики для прогулянок сховані за високими сусідніми кадебістськими будинками, а від слідчих кабінетів, що виходять вікнами в тюремний двір, їх закрили 1972 року високим щитом-стіною.

37 камера на другому поверсі слідчого ізолятора КДБ, куди мене посадили після арешту, була вузька довга

кімната з високою стелею і невеликим вікном на рівні двох з половиною — трьох метрів. У камері паркетна підлога, дві металеві койки з прилютованими прутами замість сітки, тумбочка, дві табуретки, віник і параша. Комплект господарства доповнюють: подушка, матрац, постіль, два рушники, горнятко, дві металеві миски і дерев'яна ложка. Все, що треба для повного щастя. Хоча ні, не все. Неодмінно — в кожній камері — на почесному місці висять «Внутрішні правила», де, як має бути в порядному «основному законі», — чітко зформульовано права й обов'язки в'язнів. І так само гармонійно зливаються між собою права і обов'язки. Наприклад, у розділі «В'язні мають право» передбачено щоденну прогулянку протягом однієї години. У другому розділі сказано, що в'язні «зобов'язані ходити щодня на прогулянку протягом однієї години». Тобто правила утримання в'язнів — це майже Конституція СРСР у мініатюрі.

Кожної п'ятниці зранку ходить по камерах начальник тюрми, до якого можна особисто звертатися зі скаргами і клопотаннями. Для більшої урочистості перед його приходом дають щітку для натирання підлоги. В камерах чисто, бо публіка в основному інтелігентна та й знічев'я залюбки рухається, витанцьовує з тією щіткою, доки підлога починає блищати.

Моя перша зустріч із начальником тюрми Олександром Сергійовичем Сапожниковим відбулася другого ранку після арешту. Я поставила йому кілька передбачених щедрими правилами питань і дістала вичерпні відповіді.

— Чи можна переставити койки одна за одною, а не поруч, щоб у камері був прохід?

— Нет. Что еще?

— Чи можна ознайомитися з каталогом тюремної бібліотеки?

— Нет. Что еще?

— Чи можна якось відвернути електричну лампочку, щоб світло вночі не було просто в вічі?

— Нет. Что еще?

Після цього я сказала: «Дякую. Більше нічого». А начальника тюрми відтоді ми з сусідкою інакше не називали, як «что еще?».

Через тиждень начальник настирливо допитувався, чи добре в них годують. Моя стримана відповідь, що я не вибаглива й мене це харчування задовольняє — його не влаштувало. Він допитувався: а як порівняно з ресторанами? Тоді я сказала, що з ресторанним харчуванням добре не знайома, а в робітничих їдальнях, де мені часом доводилося їсти, — годують не краще. Не знаю, як він сприйняв таке порівняння, але більше не допитувався. Годували в цій тюрмі справді не гірше, ніж у робітничих їдальнях: на снідання давали оселедця з картопляним пюре і чай. На обід борщ (без м'яса) і якусь кашу — навіть дефіцитну гречану. На вечерю — пісню юшку, найчастіше пшоняну, і чай. Цукру давали раз на день приблизно чайну ложку, хліба чорного «українського» — вдосталь. Двічі на тиждень — у вівторок і в п'ятницю — було інакше меню: замість оселедця, варена риба хек; замість борщу, юшка з макаронів і навіть часом вінегрет, замість каші. Одне слово, п'ятниця — в усіх відношеннях день урочистий.

Кілька разів під час своїх обходів Сапожніков хвалив нашу камеру за чистоту. Одного разу на його звичне «Молодцы, чисто живете» — я відповіла йому в тон: «Боремся за звание камеры коммунистического труда». Після цього начальник тюрми чомусь не хвалив нас за зразковий стан камери.

Вікно 37 камери виходить у бік Володимирської вулиці, і вечорами крізь нього добре чути музику з

ресторану через дорогу. Ми знали напам'ять репертуар ресторанної оркестри, знали, коли там відбувається весілля чи ще якесь свято. Ресторанні звуки, що долинали до нас, були якісь неприродні, просто дикі в спеціально культивованій тюремній тиші, де навіть наглядачі в коридорах ходять у повстяних капцях по килимовій доріжці, так що ніколи не чути, як вони підходять до дверей, тільки видно, як у вічку раптом з'являється циклопівське око. Іноді воно дивиться майже безперервно (коли я тримала голодовку, вічко майже не зачинялося протягом п'яти діб). Вічко розміщене так, щоб бачити кожен кут у камері. Отже, треба було навчитися абстрагуватись від того погляду, а це особливо нелегко, як ідеш до параші або роздягаєшся на ніч. Не знаю, чи піддослідні, скажімо, блохи почувають себе в'язнями, але я в камері майже завжди почувала себе блохою під мікроскопом.

Чоловіки-в'язні де в чому виграють у тюремному побуті, видно, тюрма розрахована на чоловічу фізіологію, а ми опинялися часом в особливо принизливих ситуаціях. Чоловікам щастило навіть у тому, що їх періодично (мабуть, щотижня) голили, і вони могли побачити себе в дзеркало. Жінки ж не бачать свого відображення в тюрмі ніколи, і брак цього, здавалось би, дріб'язкового комфорту сприймався теж як приниження.

До лазні водили в той час раз на десять днів, тоді ж брали білизну до пральні. Між тим доводилося все прати крадькома в тій самій мисці, в яку дають їжу. Щоб не дозволити собі нервового зриву, я завжди молилася під час таких процедур, щоб та миска, в якій я прала і з неї ж їла потім — була звинувачувальним доказом на майбутньому процесі Федорчуків і Сапожнікових.

«Внутрішні правила» Київської тюрми КДБ, на Володимирській, 33, в якій мені довелося сидіти перший

рік ув'язнення в 1972-73 роках, як і Кримінальні кодекси й багато інших законів, що мають визначати умови утримання в'язнів у Радянському Союзі, настільки гнучкі, багатозначні, часом суперечливі, що зводяться нанівець всі усталені уявлення про законність.

Майже кожен в'язень у Київській кадебістській тюрмі має індивідуальні права й обов'язки, що залежать головне від настанови слідства. Наприклад, побачення під час слідства за правилами не дозволені. Мені ж у перший місяць слідства дали два побачення — з матір'ю і з сестрою. Правда, мама до самого побачення не знала, чого її везуть у КДБ, думала — на допит. Це сталося невдовзі після того, як рідним вдалося забрати з сиротинця мого дворічного сина Ярему. Яка була мета цього побачення — я не знаю, але не сумніваюся, що мої куратори з КДБ не керувалися при цьому якимись гуманними міркуваннями, швидше навпаки — це була чергова спроба зламати волю. Чому — хоча б для цієї самої мети — ні разу не показали дитини, мені також незрозуміло, але мамі чітко сказали дитини з собою не брати, і це остаточно розвіяло її надію на побачення.

Може, крім того, вивчали ставлення мами до тієї біди, що звалилася на неї. Бо саме тоді готувалося рішення про долю опікуна для мого сина, і тим рішенням мамі було відмовлено в праві опікунства. Постанова мотивувала відмову, по-перше, низькою пенсією (хоч мама одержувала чи не найвищу пенсію в селі в той час — 20 карбованців на місяць), по-друге, тим, що двоє з трьох маминих дітей (я і брат Іван) перебували під слідством КДБ, звинувачені в антирадянській агітації і пропаганді — це вже були міркування політичної благонадійності малописьменної колгоспниці-пенсіонерки. Керуючись такими міркуваннями, слідчі органи вирішили довірити опіку над сином моєї сестрі, підкресливши при цьому, що

її чоловік — член партії. Такому рішення я маю завдячувати побачення із сестрою: мені пояснили, що взаємну згоду ми обоє маємо підтвердити під час зустрічі.

З мамою ми зустрілися в добре мені знайомій кімнаті, що виходить на Ірининську вулицю з тюремної вахти, де звичайно приймають передачі. А що я там віддавна була з передачами братові, Валентинові Морозу, Миколі Плахотнюкові, — то навіть колір церати на столі був мені добре знайомий. Годинна зустріч з мамою відбулася, як уві сні. Я з усіх сил намагалася вгамувати дрижання рук, але це не вдавалося. Проте від сліз, здається, вдалося стриматися. Розмови не пригадую зовсім: я впивалася близькістю мами, мелодією її голосу, а час неблаганно наближав нашу розлуку. Все було якесь нереальне — крім, хіба що, наглядців і слідчих, які сиділи разом з нами за тим самим столом і встрявали в розмову.

З сестрою побачення було в кабінеті мого слідчого Сірика. Окрім формального узгодження питання опіки, ми мали змогу трохи поговорити невимушено, слідчий навіть дозволив пересісти мені з своєї прикутої в кутку табуретки до неї за стіл. Так само, як і з мамою, ми могли триматися за руки, тільки тепер я чулася впевненіше: руки не так дрижали, і я намагалася якось розважити сестру, яку душив плач. Я говорила, що за мене турбуватися не треба: про таку опіку, яку я маю, можуть мріяти найбільші вельможі. Двічі на добу мене, як фараона, супроводжують молоді здорові чоловіки до туалету і навіть там пильнують у вічко, щоб не знесло з водою. Але сестра однак плакала...

Багато інших в'язнів, як і належить за правилами, не мали жадного побачення під час слідства, але дехто мав і набагато більше від мене — наприклад, Іван Дзюба з дружиною.

Заборону листуватися з родиною мій слідчий (очевидно, не з своєї ініціативи) теж переступав, він

пропонував мені приблизно раз на місяць написати матері, сестрі й синові, або братовій дружині, від якої приймали для мене передачі. Часом слідчий показував мені відповіді від мами, одразу ж забираючи їх у мене. Братовій, як я довідалася, він не передав жодної моєї листівки, мама дістала, може, третину моїх листів, хоч я просила слідчого одразу переглядати, чи не вбачає він чогось зайвого в моїх листах, і жодного разу він не зробив зауваження щодо змісту.

Дозволив мені слідчий написати листа і Лесикові Зарецькому, синові моєї близької подруги Алли Горської, що трагічно загинула рік перед тим. Лесик саме кінчав середню школу, і мені хотілося бодай словом приголубити його перед дорогою в ширше життя. Припускаю, що цей лист теж пішов у бездонні сейфи КДБ.

Щодо права писати взагалі, себто мати в камері папір і олівець, правила передбачають його в окремих випадках — з дозволу слідчого. Наша камера користувалася таким правом. Ми мали навіть не олівці, а кулькові ручки, аж під кінець слідства нас позбавили цього права. Сталося це тому, що якимось на прохання своєї сусідки по камері Емілії Яремчук я почала вчити її плести. А що ні ниток, ні дротиків, потрібних для цього, ми не могли мати, я винайшла новий спосіб: брала стрижні від ручки і плела ними просто з панчохи, не розпускаючи її на нитки. Коли я вже кінчала собі светрик, про це довідався начальник тюрми. Великодушно не покаравши (я довела, що порушення режиму в цьому немає, бо ні металевих предметів, ні ниток ми не маємо), Сапожніков дозволив навіть закінчити роботу, але потім наказав забрати від нас ручки. Все ж ми користувалися пільговим правом писати майже цілий рік. Я робила деякі виписки з книжок (там дають по п'ять книжок на камеру що десять днів), а також вправлялася в перекладі з російської мови пісень Галича,

які я знала напам'ять і дуже любила, та деяких інших творів.

У кадебістській тюрмі — вбивча тиша. Розмовляти в камері дозволяють лише півголосом, наглядачі ходять навшпиньки, ніякого радіо немає, годинників теж — усе життя проходить якось навпомацки і крадькома. Лише кілька разів протягом більш ніж року мені вдалося почути знайомі голоси, і то переважно уривки фраз: одного разу свого брата, про що я вже згадувала, одного разу — голос Миколи Плахотнюка, по одному разу чула голоси Василя Стуса і Євгена Сверстюка, а ще один раз — сміх Пронюка Євгена. Це останнє мене чи не найбільше вразило, бо до того я не знала, що Пронюка теж заарештовано.

Далі я розкажу про нього докладніше, а тепер — на закінчення — згадаю ще один епізод, як я свідомо порушила режим у тюрмі. 20 вересня 1972 року я вирішила своєрідно відзначити день народження свого брата Івана Світличного, який теж був десь там, у сусідній камері, але зовсім ізольований і від мене, і від усього світу. Отже, я вирішила згадати всі пісні, які я знала про Івана, і переспівати їх для себе. Репертуар виявився довгий, і наглядач спершу сам, потім з черговим офіцером кілька разів намагалися припинити це неподобство. Але я їм казала, що в мене сьогодні «камерний» концерт, і визначену програму я хоч би й що виконаю.

Чомусь мені подарували це порушення режиму, обійшлося не тільки без гамівної сорочки, а навіть без карцеру. Мабуть, цей «камерний» концерт пощастило почути й моєму братові, бо він присвятив мені один вірш із диптиха під назвою «Лебедина пісня»:

У світі пошести і змору,
Німотности і глухоти,
Де мудрі муштрою менти
Лінчують душі без розбору,

Там пісня, витвір висоти,
Свободи й пружного простору,
Шугнула вільним птахом вгору,
У вир! У небо! У світи!
Ривком відчаєного тіла
Роковано залебеділа
Та браконьєрським залпом з неба
Підтята — легендарний лебідь,
Упала на тюремний двір.

Під час слідства дуже багато значить позиція, яку займаєш, і наскільки послідовно її додержуєш. Дивлячись на події 10-річної давності з перспективи свого й чужого досвіду, бачу, що моя позиція була далеко не найкраща, насамперед тому, що не була ні чіткою, ні послідовною.

Якось відома російська правозахисниця Мальва Панда розповіла мені один епізод із своєї «бесіди» в КДБ. Намагаючись якомога більше приголомшити і викликати її на дискусію, слідчий назвав Мальву Панду «антирадянщицею». А вона спокійно і гідно відповіла йому: «Да, я антисоветчица и горжусь этим так же, как если бы я была антифашисткой». Просто і чітко. Я до такої чіткості не доросла. Пуповина, через яку мене все життя годували ілюзіями про найдемократичнішу в світі країну, про найсправедливіший лад і інші «най» — рвалася довго і тяжко. Та й просто по-людськи тяжко було уявити, що слідчий — такий приязний і співчутливий Олександр Миколайович Сірик — усього лише Гвинтик у машині, запрограмований тільки на те, щоб гнути і ламати.

У мене було багато знайомих і друзів, які пройшли вже раніше крізь цю машину. З їхніх розповідей і з багатьох самвидавних творів, які мені принагідно доводилося читати («Більмо» Осадчого, «Оповіді про пережите» Шумука, спогади про давніші ув'язнення, зокрема, твори Солженіцина, розповіді Петровського), я знала, що

найгірше для ув'язненого, коли повіриш слідчому і взагалі сприйматимеш його як звичайну людину. Але скільки б не вчив досвід інших — кожна дитина набиває власні гулі, доки навчиться ходити. Ще більше гуль доводиться набити, коли вчишся ходити прямо, випростувати зігнутий хребет. Мені це давалося тяжко.

Ще перед ув'язненням відмовившись давати будь-які свідчення, я кілька місяців на всіх допитах повторювала ту саму фразу про шантаж і підступність як узаконені засоби гри і свою відмову грати в цьому спектаклі, — а все ж підписувала протоколи допитів з цією стереотипною фразою, а отже, брала якусь участь у цій нечестивій грі. Крім того, тяжко змовчати, коли тебе постійно провокують, заманюють і, здається, так легко заперечити, довести, що чорне не є біле і що ти — не верблюд. Ми обоє з слідчим якимось вжилися в свої ролі і виконували їх, як мені здавалося, обоє нудно, але справно Капітан Сірик приходив на допити з підготованим обов'язковим десятком-двома питань, сумлінно записував мої відмови на кожне з них, я підписувала кожну сторінку протоколу, — а між тим розмовляли про що завгодно.

Починалося звичайно з того, як я почуваюся, чи не холодно в камері, чи вистачає мені їжі і т. д. У такому самому турботливому тоні Олександр Миколайович час від часу говорив, що я ускладнюю свою й без того складну справу, що найкраще для мене було б (він навіть не казав покаятися, ні) — просто «чесно все розповісти». Усе це — приязно, співчутливо і без настирливого нав'язування. Часто підкреслював, що в мене вилучили багато зайвого, що якби він робив обшук, — то багато з тих паперів він не вилучав би, але тепер мусить кожен документ (себто папірець) дослідити, про кожен допитати, провести масу експертиз і т. д.

Коли дійшло до записників Алли Горської і я черговий раз запитала, чи мені їх повернуть, адже там немає ніякої крамоли, а мені вони дорожчі за все вилучене, — він сказав, що якби я дала пояснення про записники, мені б їх повернули, там справді нічого крамольного немає, а як я відмовляюся пояснювати — все піде до суду, а з суду вирвати набагато складніше, і він не може нічого гарантувати. Це звучало переконливо, і я поступилася своєю принциповістю, почала давати покази.

Пояснивши про записники Алли Горської, не випадало не відповідати на інші питання допитів, бо виглядало б, ніби я щось приховую, а ховати ж і справді було нічого. Хоч відповіді часто були «не знаю», «не пригадую» тощо, а все ж це втягало в мережу кадебістських пасток і давало змогу тій мережі розростатися, а мене тримало в стані напруженої непевності.

Так минуло ще кілька місяців.

Одного разу слідчий допитував мене про грошовий переказ на двадцять карбованців від моєї товаришки Ліди Гук із Скадовського. На початку слідства мене вже допитував про той переказ підполковник Гарбуз, але я не могла пригадати, що то за гроші: Ліда просила час від часу купити або передплатити якісь книжки; я думала, що це було одне з таких замовлень. Тепер капітан Сірик показав мені переказ із написом: «Це — на дарунок для невістки». І я одразу пригадала, як, прийшовши з пологового будинку з немовлям-сином у січні 1970 року, я одержала від неї цей дарунок. А що вона не знала, хто народився — хлопчик чи дівчинка, — а сама вже мала сина, то назвала мою дитину своєю невісткою.

Я втішилася, пригадавши це, пояснила слідчому, як було, і думала, що тепер ми разом покепкуємо з їхньої підозрілості. Але підозріливість, виявилось, мала глибші

корені, моє пояснення слідчий сприйняв як викрутас, і поклав переді мною лист від Ліди Гук, у якому вона писала, що коли питатимуть про гроші, скажи їм, мовляв, так і так. Хоч її версія цілком збіглася з тим, що я пояснила щойно (бо так воно й було насправді, не треба було нічого вигадувати, треба було лише пригадати), і хоч раніше я не бачила того листа і не знала про нього, — слідчий мені не повірив. «А чому вона вам пише, як говорити про ці гроші?» — «Бо я до неї звернулася після того, як мене допитував про них слідчий Гарбуз.» — «А як ви доведете, що ви питали в неї?» — «Таж я питала в листі, і вона відповідає листом». — «А де той лист, у якому ви питали?» — «Я відіслала адресатові. А як її лист, адресований мені, опинився у вас?» — «Ми вилучили». — «Яким правом?» — «Є відповідна постанова про вилучення вашої кореспонденції».

Я відчула себе на тоненькій крижинці, яка ломиться піді мною. «Як же так, що ви виносите постанову про вилучення моєї кореспонденції, а я нічого про це не знаю? Вилучаєте відповідь на моє питання, а самого питання не вилучаєте. Певно, що я ніяк не можу довести, що я питала в тому листі. І взагалі бачу, що безглуздо будь-що вам пояснювати, коли ви маєте свої, наперед приготовані й аргументовані відповіді на свої питання».

Так цей незначний по суті епізод став приводом, щоб я вдруге відмовилася давати покази і трималася цієї відмови вже до кінця слідства. Навіть без якогось пояснення, просто: все в ваших руках, і я в ваших руках, робіть, що хочете.

Минуло ще кілька місяців.

Десь у вересні чи жовтні 1972 року слідчий допоміг мені спалити останню нитку довіри, яку він виткав між нами. Сталося це так. На допитах ми розмовляли про всяку всячину. Слідчий розказував про свої родинні клопоти: як

він пофарбував підлогу, поки дружина на курорті, а котик пройшов по свіжо пофарбованій підлозі своїми білими лапками; що син служить в армії, і він готує харчову передачу для нього, оце наквасив огірків, щоб передати домашніх... Й інші зрозумілі речі з далекого від мене світу. Протокольні питання ставив формально, лише час від часу звертаючись за підтвердженням, що я не відповідатиму.

Якось він сказав, що вже розібрав майже всі вилучені документи, що незабаром має йти у відпустку, а слідство тим часом вестиме його колега. Я сказала, що зовсім не орієнтуюся, в чому ж вони мене звинувачують. Найсерйозніші закиди під час слідства робили мені з приводу «Українського вісника», до якого я не причетна. Чи за нього й судитимуть, чи інкримінуватимуть усе те, що повилучали? Слідчий сказав, що вони вже загалом визначили документи, які ввійдуть у звинувачення, але йому самому, хоч як він уже добре мене знає, тяжко розібратися в тому, бо я нічого не пояснюю. От якби я написала про своє ставлення до інкримінованих творів — не для слідства, для нього особисто — це б йому дуже допомогло правильно кваліфікувати мої дії.

— Надіє Олексіївно, можете не сумніватися, це залишиться між нами.

— Гаразд, — кажу. — Назвіть ті твори, що входять у звинувачення.

І я в камері сумлінно написала про своє ставлення до творів, вилучених у мене під час обшуку. Не було в тому поясненні нічого ані нового, ані несподіваного, проте я в кінці письмово нагадала, що, як він запевняв, це залишиться поміж нами.

Коли наступного разу капітан Сірик, познайомивши мене з своїм заступником на час відпустки, почав у його присутності допитувати мене за тими поясненнями — я на все життя затирила той урок, який теоретично знала й

раніше з класичної формули Солженіцина про три «не» в поводженні з кадебістами:

«Не бійся,
Не надійся
і Не вір».

Слідчого, який замінив у моїй справі капітана Сірика на час його відпустки, звали Іван Іванович Левченко. Він щойно впорався з Леонідом Селезненком з Київського інституту нафтохімії, розколов його так, що той не лише каюся в своїх гріхах, а й усіляко наговорював на своїх друзів, зокрема на поета Василя Стуса, за яким до ув'язнення ходив, як нитка за голкою.

Іван Іванович Левченко — кремезний здоровань атлетичного складу з великою головою і різкими рисами обличчя. Я не пригадую, про що він мене допитував і кого з моїх знайомих викликав на допити. Пам'ятаю тільки, як він старався розшукати один лист, про який перед тим взагалі не згадували. Той лист мав довгу і плутану історію, про яку я хочу трохи розповісти.

У Київському університеті вчилася студентка з Пряшівщини Ганна Коцур. Проживши в Києві кілька років, вона мала серед киян чимало знайомих і навіть одружилася з учителем київської школи. Під час погрому 1972 року вона теж потрапила в кадебістські сіті. Спершу її, як і внуку класика української літератури Зіновію Франко, щоранку забирали з дому і везли на Володимирську для допитів, які тривали цілоденно.

Відчувши безпорадність, довірливість і наївність дівчини з недавно окупованої Чехословаччини, капітан Берестовський усіляко її шантажував, розставляв професійні пастки і витискав з неї потрібні свідчення на всіх і вся. У перший же місяць слідства їй влаштовували очні ставки з Миколою Плахотнюком, Зіновієм Антонюком і, здається, з Миколою Холодним. Вечорами її привозили

додому на Вітряні Гори в Києві, пильнуючи, щоб вона навіть вночі ні з ким не спілкувалася.

Все ж ті нічні передишки трохи опритомнювали Ганну Коцур, і вона другого дня зрікалася витиснених з неї напередодні показів. Тоді на неї тиснули ще сильніше, і вона плела ще детективніші історії про своїх знайомих. З її розповіді я довідалася, що головне звинувачення, яке пред'являють багатьом арештованим, — видання позацензурного «Українського вісника», що інформував про різні переслідування на Україні.

Розповідаючи про свої очні ставки і про те, що Микола Плахотнюк і Зіновій Антонюк дуже силувано, ніби задля неї лише, погоджувалися з її версіями, Ганна Коцур дивувалася, чим же вона може погіршити їхнє становище, адже вона дає їм якнайкращі характеристики. Я зустрілася з нею та її чоловіком якогось вихідного дня. Попри свою недосвідченість, я відчувала, що слідству байдуже, які вона кому дає характеристики, — головне, щоб вона ствердила, хто кому і за яких обставин давав ту або ту літературу, себто «антирадянські документи», як їх кваліфікує КДБ. Це я й сказала їй та радила пам'ятати про становище тих, про кого її допитують.

Напевно про нашу зустріч знали й опікуни Ганни Коцур, та й зустрічалася вона, очевидно, не тільки зі мною. Тож вони вирішили охоронити її від сторонніх впливів, але так, щоб формально це не було арештом. І її ув'язнили на якійсь урядовій дачі під Києвом (здається, в Кончі Заспі). З нею була наглядачка, яка й не крилася з тим, що вона працює в слідчій тюрмі, та радила Ганні не занепащувати своєї молодості, бо життя таке коротке, а в неї ж іще все попереду.

Проте Ганна якось примудрилася втекти з тієї комфортабельної в'язниці переховатися в приятелів у Києві і потім виїхати — з допомогою свого консульства —

додому на Пряшівщину. Але перед від'їздом вона написала з чоловіком лист, адресований до Верховного Суду, в якому докладно розповіла про незаконні методи слідства, якими з неї витягли неправдиві свідчення. Той лист Ганна Коцур передала через свою знайому мені, а я сховала його, щоб передати адресатові у випадку суду над арештованими.

От за пошуки того листа Ганни Коцур до Верховного Суду й узявся мій новий слідчий Левченко — чомусь аж у жовтні 1972 року. Чи то не знали про нього раніше (а тепер, може, сама Ганна й розказала про нього після того, як її арештували в Чехословаччині), чи просто руки не доходили.

Всі свідчення про той лист сходилися на мені, та я й не заперчувала, — але не хотіла їм його давати, навіть якщо він і втратив свою силу. Слідчий переконував, що Ганна Коцур зреклася того, що написала до Верховного Суду. Знаючи її мінливість і слабку вдачу, я припускала, що так воно й було. А все ж віддавати лист кадебістам не збиралася.

Пригадую, як слідчий Левченко, наблизивши до мене своє атлетичне обличчя впритул, наголошував: «Десять обшуків зробимо в Києві, сто обшуків — а лист однаково знайдемо». А я трохи тремтячим голосом відповідала якомога безжурніше: «Робіть хоч двісті, вам за це гроші платять, але не моїми руками». Пізніше про той епізод з листом замовкли і не згадували про нього вже зовсім.

Не зважаючи на плутаність своїх свідчень, Ганна Коцур була важливим інструментом у руках КДБ, щоб сяк-так аргументувати так звану «антирадянську діяльність» багатьох жертв погрому 1972 року. Але про неї (бодай у тому аспекті, як я знаю зі своєї справи) я розповім докладніше згодом.

Щож до слідчого Левченка, згадаю ще незначну деталь з передсудового періоду. Коли він під керівництвом Сірика вже кінчав підшивати матеріали слідства в томи слідчої справи і я побачила, як багато назбиралося тих томів, я жартома порадила опублікувати це багатотомне видання, а що в нашій найбагатшій країні постійно бракує паперу, то щоб спробував зробити це за кордоном. Він кинув на мене переляканий погляд.

— А що б вам було за це — не більше ж, ніж сім плюс п'ять? — допитувалася я.

— Та ні, — відповів Левченко серйозно. — Беріть вище: розстріл.

— Але ж стаття кримінального кодексу цього не передбачає, — продовжувала я, і слідчий професійно кваліфікував свій уявний злочин:

— Це — зрада батьківщини.

Моєю сусідкою в камері від дня арешту була на кілька років старша за мене одеситка Леокадія Омельчук (з дому Васильєва). З її розповідей я знала, що засудили її шість років тому за фінансові махінації в торгівлі і цю частину свого 10-річного терміну вона відбувала в Одеському жіночому концтаборі.

Про свій засуд і про те, що йому передувало, Льока розповідала багато і по-одеському дотепно, зводячи до того, що хоч вона втратила десять років життя, зате ж не даром. Не випадково її, мовляв, і в таборі називали мільйонеркою. Сама пожила, не знаючи грошам ліку, і внуків могла забезпечити. А що тепер доводиться сплатити борг (судовий позов) державі, так все одно ж держава не доточить їй віку до 125 років. А саме такий термін, за її підрахунками, потрібен, щоб сплатити той борг при середній зарплаті.

Мені з нею жилося добре. Сім місяців з чужою людиною в одній камері — то не жарт. Але в побуті

приятна і товариська, вона багато мені допомагала, зокрема, розповідаючи про табірне життя, до якого й я мусила морально готуватися.

До слідчої тюрми КДБ Леокадія Омельчук потрапила через розкриття якихось валютних операцій, у яких вона теж брала епізодичну участь. За неписаним законом в'язнів я не розпитувала в неї нічого про справу. Таких етичних засад додержувала й вона щодо мене, і якщо виконувала підсадну роль (я такого зовсім не виключаю), то її завданням, очевидно, було створювати й підтримувати певний настрій, впливати на послаблення волі зсередини і природно. Це завдання вона виконувала з більшим або меншим успіхом.

Сусідка була тактовна і не надокучлива. Навіть під час моєї 5-денної голодівки, яку я тримала влітку 1972 року, вона поводитися з певним тактом. Коли адміністрація допитувала її, чи я не їм крадькома (хоч за мною був у той час посилений, по суті безперервний нагляд), — сусідка, за її розповіддю, не стала категорично заперечувати таку можливість, але підкреслила, що в її присутності я не тільки сама не заходжувалася щось з'їсти, а й відкидала її пропозиції. «А що вона робить, коли я сплю, — я не можу знати», — відповідала вона начальству, і це мені теж імпонувало.

Та зрештою роль Леокадії Омельчук у цьому спектаклі закінчилася. 10 грудня 1972 року, повернувшись із чергового допиту, вона сказала мені, що слідчий Селюк оголосив про перекваліфікацію її з обвинуваченої на свідка та пообіцяв навіть поновити її клопотання про помилування, яке заморозили у зв'язку з новим слідством. А через ніч, вранці 11 грудня, начальник тюрми Сапожников сам зайшов до нашої 42 тоді камери і сказав, щоб Омельчук негайно збиралася на етап. Ми на швидку руку зібрали її речі; харчі, які я пхала їй на дорогу, вона

брала не дуже охоче, бо була певна, що повертається назад до свого табору, який за шість років став її другою домівкою.

Наступної ночі я вперше (і востаннє за все слідство) ночувала сама в камері. Було якось незвично і просторо для роздумів. Я згарячу переклала якийсь довгий вірш з антології російської літератури XVIII сторіччя і запланувала подібні заняття на довше майбутнє, бо в своєму статусі я не очікувала ніяких змін. Тяжко звикнути, коли ти в'язень, що планувати — це не твоя галузь. За планами КДБ, мій статус змінився через ту однісіньку ніч.

12 грудня мене привели до слідчого, але не в кабінет ч. 23, як звичайно, а в якусь тюремну кімнатку, і перше, що він мене запитав, було: «Надіє Олексіївно, що вам сьогодні снилося?» Від самого цього питання голова могла піти обертом, але я вже засвоїла мудру науку покійного батька — очікувати завжди гіршого, і не допустила до себе іскри надії.

Тоді слідчий Сірик дав мені постанову, в якій говорилося, що через моє нещире поводження на слідстві мене посиляють на психіатричну експертизу.

— А в чому ви вбачаєте мою нещирість? — запитала я слідчого.

— Так ви ж відмовляєтеся відповідати на питання.

— Але ж я щиро відмовляюся, не викручуюсь і не брешу, в чому ж тут психопатологія?

Але це питання розбилося об стіну бюрократичної незворушності.

А що етап передбачався короткий (у межах того самого міста), та ще й до божевільні, де нічого приватного не дозволяють, — мені не дали взяти нічого з собою, а посадили до воронка і повезли просто до психіатричної лікарні імені Павлова.

Завідувачка тринадцятого експертного відділу Наталя Максимівна чекала мене, хоч її робочий день уже скінчився. Під час цієї першої бесіди вона сказала, що сама керуватиме моєю експертизою, що з КДБ вони не часто мають пацієнтів. На мої запити про Василя Стуса, який теж проходив там експертизу на весні 1972 року, вона розповіла, як цікаво було з ним спілкуватися. А про свого колегу Семена Ґлузмана, який нелегально повідомив мені про свій вирок, лікарка сказала, що ніколи не чула про такого.

На головне моє запитання, скільки я в них маю бути, відповіла, що це залежатиме великою мірою від мене, але щонайменше два-три тижні. Я сказала, що через свою заботливість я б дуже не хотіла зустрічати в божевільні Новий рік і, якщо можна, прошу скінчити експертизу бодай 31 грудня. Вона відповіла, що врахує це прохання і намагатиметься його виконати, але знову повторила, що не тільки наслідки, а й термін експертизи залежить великою мірою від мене.

Як завжди, мене ще цікавила їхня бібліотека, і я запитала, чи є вона та чи можна нею користуватися. «Була, — каже лікарка. — Але всю скурили. Та я вам з дому можу принести, скажімо, Достоевського. Стус теж читав його тут». Не знаю, чи творами Достоевського випробовують психічну систему своїх піддослідних у Київській божевільні, чи це особисті уподобання Наталі Максимівни, але я була їй дуже вдячна за тих пару томів Достоевського, які вона приносила мені з домашньої бібліотеки.

Після того, як я звикла вже до патологічної тюремної тиші, до недосяжно високого вікна в камері, в яке вечорами видно тільки вогні телевізійної вежі, до клацання пальцями, коли наглядачі ведуть коридором, до постійного електричного світла і параші в камері — божевільня видалася мені нормальним раєм, з широким

світом, який відкривався з низького вікна, з нормально брудним туалетом у коридорі, з криками, різними шумами в палатах і поза палатами, з природною брутальністю санітарів, багато з яких за сумісництвом працювали й наглядачами в Лук'янівській тюрмі, і з розкішшю вимкненого вночі світла. А крім того, звичайне спілкування із звичайними людьми, що населявали жіночу палату в Павлівській лікарні, з їхніми radoщами й клопotaми, з вечірніми співами, з різними вибриками, на які провокує сіра лікарняна буденність.

Якби не стримувало усвідомлення, що ти — піддослідний кролик і кожен твій незначний вчинок може зіграти вирішальну роль у твоїй долі, — випростатись би на весь зріст і гукнути світові розковано:

«Ми — божевільні,

Ми,

Боже,

вільні!»

Повернувшись після засідання експертної комісії до своєї палати, я дала собі волю і розрядила напруження нестримним плачем. Люди в божевільні — вироzumілі, не нав'язливі, тож ніхто не заважав мені, відвернувшись до стіни на своєму ліжку, тихенько схлипувати. Але, видно, верховні режисери не передбачали таких ліричних відступів у програмі, і вже через півгодини мене, рабу Божу, вели до воронка, щоб відвезти «додому» — до кадебістської тюрми на Володимирській вулиці.

У тій метушні найбільше мене турбувала доля трьох карамельок, якими дівчата з експертної палати пригостили мене на прощання. Банально з'їсти їх — не пасувало до мого гіркого настрою, і якось шкода було так прозаїчно розлучитися з ласощами, яких не бачила вже вісім місяців. А залишити на завтра теж не можна: в тюрмі такі речі недопущенні. В останню мить перед воронком я тицьнула

ті крамольні цукерки розгубленій санітарці і поїхала собі знову на Володимирську вулицю. Дорога від Павлівки до КДБ — дуже коротка: за пару хвилин мене вже урочисто зустрічав, як давній приятель, начальник тюрми Олександр Сергійович Сапожніков. Він дуже турботливо розпитав, як там годували. Харчування — це була його гордість, бо, видно, й справді, в кадебістській тюрмі харчів крали менше, ніж в інших подібних установах.

На моє здивування, після обшуку мене повели сходами не на другий поверх, де я була перед тим, а на третій. У невеликій камері мене зустріла нова сусідка — значно молодша за свою попередницю, Емілія Яремчук з Дубнівського району на Рівенщині. Її теж привезли з табору, де вона відбувала свій термін за фінансові зловживання, — у зв'язку з новою, валютною, справою.

Не знаю, чи врахувала лікарка з божевільні моє прохання, чи так було заплановано згори — але Новий рік я зустрічала не в психлікарні, що для мене було втішним знаком, а в обжитій тюремній обстановці. Я навіть зробила якусь брагу в горнятку з хліба й цукру (крадькома, звичайно). Але новорічна ніч нічим не відрізнялася від усіх інших тюремних ночей: так само буденно оголосили відбій о десятій годині вечора, і ніяких ознак відмінності цієї ночі не долинали за тюремні стіни. Я згадувала новорічні ночі з минулого: колядницькі ватаги, з якими виспівувала до хрипоти на київських вулицях, колядників, яких я тільки рік тому вітала в своїй хаті з маленьким сином. Згадала й колядування в новорічну ніч 1965 року. Тоді наш маршрут пролягав з вулиці Леніна до Печерська, і ми особливо завзято співали під вікнами цього похмурого сірого будинку на Володимирській, 33, в надії, що нас почують у тюрмі ув'язнені наші товариші — Ярослав Геврич, Сашко Мартиненко, Іван Русин і мій брат Іван Світличний.

З особливим піднесенням ми заспівали навіть варіант коляди «Нова радість стала», якого ніде поза тим не співали:

Наших українців
по тюрмах саджають,
а матерів з діточками
в Сибір засилають...

Може, й тепер хтось колядує під цими заґратованими вікнами — для нас? Але тиша була, як завжди, непробивна. З тим ми й послули, як завжди.

У січні допитів було мало, і нічим вони не запам'яталися. А з початком лютого слідчий Сірик повідомив новину: що вже закривають справу і мені треба знайомитися з її матеріалами. 2 лютого 1973 року мені почали давати для ознайомлення слідчу справу, призначивши для цього тиждень — до 9 лютого. Ці дати в нашій родині особливі, бо 2 лютого помер мій батько, рівно тижня не доживши до свого 45-річчя (він народився 9 лютого).

Для ознайомлення зі справою мене приводили в той самий кабінет ч. 23 слідчого Сірика, як і на допити, і за тим самим прикутим у кутку столиком клали переді мною по черзі томи підшитих матеріалів справи. Знайомство було поспішне і напружене, бо слідчий вимагав конче закінчити до 9 лютого. Доводилося сидіти над перегляданням справи щодня (і в неділю), перегортаючи по 400-500 сторінок на день — по два томи. Ніяких виписок робити не дозволили, та й «вивчати» справу доводилось, як у студентські роки перед екзаменом, — по діагоналі. Коли зір зачіпався за якусь невідповідність чи цитату, яку хотілося потім використати, я старалася її запам'ятати якнайближче до тексту, а повернувшись увечері до камери, записати собі в зошит, позначаючи том справи і відповідну сторінку. Суперечностей у матеріалах було

багато, на деякі я навіть звертала увагу адвоката, якого мені призначили мої опікуни з КДБ, — росіянку з українським прізвищем Денисенко.

Це була перша її політична справа, раніше вона не мала спецдопуску, конечно для таких справ, і виглядало, що вона почуває себе дуже незатишно в кабінеті слідчого, сидючи поміж столом господаря кабінету і моїм, прикутим у кутку до підлоги. Коли я зверталася до неї з клопотаннями про те, щоб зафіксувати знищення половини протоколу мого допиту в справі Ніни Строкатої. (я вже розповідала, як слідчий Даценко порвав мої свідчення й замінив своїми) або про те, що з однієї вилученої в мене добірки віршів слідчий вирізав Тичину й інших, а залишив тільки клаптик з віршами Миколи Холодного, — адвокат лише безпомічно розводила руками.

Її мовчазна присутність ніякою мірою мені не допомагала, як меблі в кабінеті Сірика. Тому, сплативши їй за призначені кадебістами послуги належну плату з свого тюремного рахунку (здається, коло 80 крб.), я написала заяву, що хоч не маю до неї особисто ніяких претензій, бо не знаю її ні як людини, ні як юриста, прошу на майбутньому суді звільнити мене від послуг адвоката Денисенко.

Одним з найпам'ятніших мені протоколів допиту свідків у моїй справі 1972 року був аркуш паперу, списаний рукою моєї давньої товаришки зі Львова Оленки Антонів. Мотивуючи, чому вона відмовляється відповідати на питання у моїй справі, Оленка Антонів писала:

«Дивно, що ця слабосила, виснажена хворобами і щоденними клопотами з дитиною жінка може завдати шкоди такій великій і могутній державі».

Ці слова я особливо гостро відчуваю сьогодні, коли несподівано дійшла чутка про те, що в серпні 1982 року у

Львові заарештовано Олену Антонів. Тяжко було б повірити такій дикій чутці, якби одночасно з нею не прийшла Львівська обласна газета «Вільна Україна» від 18 серпня 1982 року з довгою, абсурдною статтею якогось М. Тороповського під назвою «Антонів і Клеопатра».

Претензійний автор пнеться зі шкіри, щоб довести, як амбітна лікарка Олена Тимофіївна Антонів не могла задовольнити свого самолюбства і захланності, аж поки не спокусилася «ситим дисидентським життям» та не попрощалася з лікарською професією.

Думаю, що тепер, коли фундаментальний дослідник дисидентства М. Тороповський знайшов бацилу цієї хронічної хвороби (матеріальні вигоди!) — з усяким там інакодумством можна буде покінчити одним махом.

От тільки не зовсім мені зрозуміло, кого все-таки захищає товариш Тороповський — Солженіцинський Фонд допомоги родинам політв'язнів, який нібито обкрадала Олена Антонів, чи Центральне розвідувальне управління Сполучених Штатів Америки, яке нібито фінансує Солженіцинський Фонд?

Президент Російського громадського фонду (Солженіцинського, як його популярно називають) Наталія Солженіцина написала з цього приводу заяву до преси, яку передала пресовим агенствам у перекладі на англійську мову. Ось текст цієї заяви, датованої 21 вересня 1982 року:

«Нам щойно стало відомо, що в серпні цього року в СРСР заарештовано Олену Антонів-Красівську, 45 років, дружину одного з найгероїчніших синів українського народу — Зіновія Красівського, якого з 16 років, від 1945 року, майже безперервно гноять у радянських тюрмах, психлікарнях, засланнях».

«Її арештові передувала стаття в органі Компартії України - Львівській газеті «Вільна Україна» від 18 серпня. У статті повторюється брехня про «Російський громадський

фонд» буцімто Фонд використовує кошти ЦРУ, хоча широко відомо, що уряд Швейцарії контролює цей Фонд, і всі кошти його складаються з світових гонорарів за книгу А. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛаг».

«Це не дивно, тому що брехня — основа радянського режиму. Але злоба так заливає їм очі, що вони бовтаються у власній брехні й кусають себе за хвіст: газета звинувачує Олену в тому, що вона несумлінно розподіляла кошти Фонду! Людоїди в позі моралістів».

«Серед «жертв» Олени вони називають Катерину Зарицьку, безсоромно забуваючи повідомити читачам, що тримали її в радянських тюрмах 25 років. Вони намагаються вбити клин між українцями й росіянами — бо смертельно бояться солідарності чесних людей проти їхньої підлої влади, ворожої всім народам».

Від себе хочу прокоментувати чутку про арешт Олени Антонів її ж словами: дивно, що ця слабосила, обтяжена щоденними клопотами жінка може завдати шкоди такій великій і могутній державі.

А тепер ще кілька слів про те читиво 15-томної слідчої справи, яке я похапцем ковтала перед закриттям. Окремі місця були просто захоплюючі, як детектив.

Наприклад, том, у якому зібрали протоколи допиту свідків, відкривався показами моєї двоюрідної сестри, вчительки з нашого села Курінної Тетяни Сергіївни. Протоколи писані по-російськи, хоч і вона зроду-віку українка, й кінчала той самий, що й я, Харківський університет, і працює в сільській українській школі, та й справу мою, з огляду на її буржуазно-націоналістичний характер, вели по-українськи. Але це не так важливе, це зрештою тільки форма. Що ж до змісту показів, Тетяна Сергіївна переплюнула всіх шевців моєї справи своїми категоричними кваліфікаціями.

Так, вона писала: «В тому, що Надія Світлична стала на шлях антирадянської діяльності, винен її брат Світличний Іван Олексійович, і тільки він». Отак! Нащо там суд, або слідство? — ясно, як день. У своїй викривальності Тетяна Курінна йшла далі, ніж Шерлок Голмс. «Свого сына Надежда почему-то назвала Яремой, что в переводе на русский язык обозначает «уярмленный, поработанный».

Часом здавалося, що вона хоче взяти мене під захист, але й тоді свідчення її звучали безапеляційно, як вирок. Наприклад, вона писала: «Про антирадянську діяльність Світличної Надії мені не відомо нічого, так як вона не ділилася зі мною своїми секретами». Кілька таких сторінок з підписом Курінної Тетяни Сергіївни відкривали грубезний том допитів свідків, і цей початок не віщував нічого доброго.

Але передчуття виявились оманливі. З кількох сотен людей, допитаних у моїй справі, ніхто з ближчих чи дальших знайомих, та й малознайомих (допитували навіть дитячих товаришок, про яких я тридцять років нічого не чула) — ніхто не дав таких свідчень, як моя двоюрідна сестра Таня. Ну, Микола Холодний щось там теревенив про мого брата, який, як старший і як літературний критик, мусив стримати його від хибного кроку, а він не зробив цього, отже, відповідальний за його, Холодного, гріхопадіння. Але й він, крім загальних негативних характеристик, нічого проти мене не сказав. Щось там на зразок «нудна співбесіdnця і нецікава як жінка» — але ж це така крамола, що її навіть кримінальний кодекс не фіксує.

Були ж у тих протоколах і такі свідчення, які просто загірili мою остуджену ізоляцією душу. Так, Михайлина Коцюбинська свою дуже позитивну характеристику моєї особи закінчила зовсім не протокольними словами: «і я її дуже люблю».

Останній, 15 том слідчої справи складався з різних довідок та офіційних характеристик з роботи. Писані вони переважно в стриманому тоні. Навіть у характеристиці з останнього місця роботи — з холодокомбінату, де через мене справді зазнали багато клопоту через тривале стеження КДБ, — і то характеристика була досить витримана. Тільки директор видавництва «Техніка», де я працювала в 1966 році, замість характеристики, прислав до КДБ ксерокопію моєї заяви про звільнення. Звучала вона так:

«Прошу звільнити мене від виконання обов'язків редактора-перекладача, оскільки вважаю нижче своєї гідності працювати в умовах недовір'я, упередження і казарми».

Півтора місяці після закриття справи основним заняттям у мене було очікування суду. Нарешті в березні 1973 року мені повідомили, що суд незабаром почнеться. Я попросила видати мені на час суду вилучений під час арешту кептар, у який я була одягнена. Відповідь начальника тюрми була традиційна: «Нет, что еще?» Не допомогли й мої запевнення, що тих бляшок, якими прикрашаємо кептар, я не буду ані ковтати, ані здирати, ані не вживатиму їх у будь-який інший спосіб. «Нет, не положено», — було невмолиме. Без кептаря я чулася напівроздягнуною, зрештою, такою й була.

Повідомляючи про суд, мені вручили звинувачувальний висновок, і тепер я його вивчала. Це був довгий — десятків два-три сторінок — документ, кожен рядок якого твердив про мою антирадянську запеклість та особливу державну небезпечність, а самвидавні твори, які мені інкримінували, виглядали, ніби якісь вибухові речовини виняткової сили. За рік слідства я вже нібито й звикла до кадебістської термінології, а все ж було якось моторошно читати, як «з метою підриву і послаблення

радянської влади» Світлична виготовила чотири примірники машинопису Євгена Сверстюка «Котляревський сміється» і розповсюдила їх шляхом передачі авторові. Все це кваліфікувалося за ст. 62 ч. 1 КК УРСР як «антирадянська діяльність».

Із звинувачувального висновку я довідалася й про те, що на мій судовий процес викликають трьох свідків: Данила Шумука, Євгена Сверстюка і мого брата Івана Світличного. Хоч я розуміла, що це буде нагода познущатися з нас усіх гуртом і вроздріб, та зате приваблювала перспектива компенсації — побачити живу душу на тому позорищі.

Перед тим я була тільки раз на судовому процесі: в 1967 році у Львові судили журналіста Вячеслава Чорновола, і його суд був настільки відкритий, що навіть нам, кільком друзям Чорновола, вдалося прорватись крізь численні заслони. Решту моїх знайомих, що потрапили до кадебістського млинка в 1965 році, судили на закритих процесах, так що не вдалося послухати навіть вироків чи бодай здалеку побачити когось із підсудних.

Слідчий говорив мені якось, що тепер суди відбуваються відкриті, але люди втратили до них інтерес (мовляв, минула мода ходити під суди), і на процесах нікого не буває. Я й не сумнівалася, що мій суд має бути відкритий: що ж тут ховати? — до державних таємниць я не мала доступу, сексу чи якоїсь інтимності в моїй справі теж немає, — які ж підстави закривати доступ для зацікавлених? Може, навіть вигідно, щоб люди мали науку: вважайте, що читаєте, не всяка книжка така безпечна, як вам здається. Грибоєдов знав, що говорить, — «Лихо з розуму».

Я губилася в припущеннях, чи знайомі обличчя побачу в натовпі глядачів? І я справді побачила... серед кількох змінних конвоїрів, які чекали черги, щоб змінити

своїх озброєних колег біля лави підсудних, — знайоме випещене обличчя заступника начальника тюрми. А далі — велика порожня кімната. Суд якось мотивував свою постанову про *закритий* процес. Але, як я довідалася пізніше, це була порожня формальність: якби була постанова й про відкритий процес, нічого б не змінилося. Так само нікого не пускали б із зацікавлених. Так було на процесі брата — Івана Світличного : ні дружина, ні мама не могли потрапити до судової зали, хоч формально суд був відкритий.

На початку судового засідання в мене виникла проблема захисту. Не зважаючи на мою попередню відмову, адвокат Денисенко все таки прийшла на суд. Я повторила свою відмову, але суд її не задовольнив, мотивуючи тим, що відмова недостатньо обґрунтована (я ж сама сказала, що не знаю її ні як людини, ні як юриста), а сама я, через брак юридичної підготовки, не зможу себе захищати. Так адвокат Денисенко лишилася учасником мого процесу.

В ролі державного обвинувача виступала також жінка — прокурор Марія Петрівна Хрущ. На цьому жіноча частина судового ансамблю кінчалася, решта були чоловіки. Цей дружний колектив очолював суддя Дишель — високий, худий, сивуватий чоловік, який на подібних справах зуби з'їв. Побіч нього сиділи народні засідателі, про яких я тільки й запам'ятала, що вони сиділи побіч судді. Напевно, цим їхні функції й обмежувалися.

Лаву підсудних я уявляла зовсім інакше. Думала, що це має бути маленька лавка десь у кутку — на зразок прикутого столика з табуреткою в кабінеті слідчого. А це була велика територія, відгороджена високим бар'єром від решти залі, з довгими пофарбованими лавками в три ряди. Мене посадили посередині. Охороняли мене (чи

когось від мене?) кілька озброєних вартових, конвоїрів, які періодично мінялися.

Я була вкрай виснажена, засмикана абсурдністю того, що відбувалося. Суддя Дишель був добрий хамелеон: його повчальний, батьківський тон змінювався саркастичними нападами на покійну художницю Аллу Горську, яку він плував з бразильською перекладачкою і поеткою Вірою Вовк та звинувачував її в імперіалістичному хижацтві; а то дуже недвозначно натякав на позбавлення материнських прав, чим доводив мене до істеричного стану. Не допомагали тоді ніякі медичні засоби, серце в мене розривалося від розпуки, від безсилля і відчаю. Суд мусив робити позачергові перерви, а я докладала всіх зусиль, щоб вгамуватися і продовжувати безглузду балачку, що нагадувала анекдотичну розмову двох глухих:

— Що ти несеш? Рибу?

— Та ні — рибу.

— А-а-а, а я думав — рибу.

Найголовнішим звинуваченням було виготовлення (робила мовне редагування), зберігання (вилучили частину рукопису, якої я не встигла повернути) і розповсюдження (віддавала авторові після редагування) спогадів багаторічного політв'язня ідеалістично-комуністичних переконань Данила Шумука. Під час перерви адвокат Денисенко напівінтимно радила визнати, що ті спогади — антирадянські, і суд, мовляв, одразу поверне в інше русло.

Експертиза однозначно визначила спогади Шумука як відверто антирадянський твір. Найбільшим аргументом на те, що він антирадянський, вважали діалог із другої частини між автором і випадково знайомим селянином. Селянин говорив, що краще підкоритися німцям, вони бодай забезпечать порядок, аніж коритися комуністам з їхньою сваволею. А опонент, яким був автор, заперечував,

що це, мовляв, невідільницька психологія; вільна людина не вибиратиме, яке рабство краще, а яке — гірше.

На цій цитаті, яку переповідаю тепер довільно, з пам'яті, базувалося визначення спогадів Шумука як антирадянського документу, за що їх автор уже отримав 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання. Тепер хотіли з його допомогою засудити мене, хоч я навіть не читала другої частини з тією осоружною цитатою. А в першій частині своїх спогадів, яку я читала й редагувала, Шумук описує той період свого життя на підлеглий Польщі Волині, коли його ідейним переконанням, молитвою і мрією був комунізм, і за свою комуністичну діяльність він навіть заплатив понад 5-річним ув'язненням у польській тюрмі.

Та для моїх суддів нічого цього не існувало. Вони хотіли будь-що довести, що спогади Шумука — антирадянський твір, а я працювала над його виготовленням, зберіганням і розповсюдженням. Не знаю чому, але одного з трьох передбачених свідків — Данила Шумука — на суд не привезли. Пояснили транспортними труднощами: він у той час був уже в Мордовському таборі особливого режиму. Тепер Данило Шумук після 37 років тюремного і табірної життя відбуває 5-річне заслання за адресою: Казахская ССР, Уральская обл., Каратобинский р-н, Каратобе, ул. Кармангазы, 1.

Другого свідка в моїй справі — Євгена Сверстюка — привезли на суд воронком із тієї самої тюрми, що й мене. Його поява була помітним дисонансом в одностайно хижій атмосфері суду. Сверстюка привели до судової кімнати під час перерви й одразу поставили за трибуну свідків. Усміхнувшись до мене, він сказав: «Чим не трибуна для літератора?». А я йому в тон показала на 15 томів судової справи й кажу: «Чим не багатотомна антологія?», а тоді, обвівши упривілейовану територію лави підсудних: «І чим

не житлова площа?». Наш діалог перервало залізобетонне: «Встати! Суд іде!». І почалися стандартні питання до свідка: «Де, коли і за яких обставин познайомилися?», «З якою метою давали передруковувати підсудній Світличній?..». А я спішила увібрати в себе якнайбільше цілющих променів, що йшли від трибуни для свідків, бо Євген Сверстюк має рідкісний дар випромінювати добро навіть самим поглядом і тембром голосу.

Другим свідком, якого привезли на мій суд, був Іван Світличний, мій брат. Здавалось би, за шість днів суду мене настільки приголомшили отією «метою підриву і послаблення радянської влади», що відчуття обуха на голові витіснить усі інші враження і спогади. Але ні — минулі десять років життя стерли більшу частину з пам'яті того, що говорилося на суді, і тих, хто виголошував належні монологи і діалоги судового сценарію. Слабенькими тінями виступають у спогадах і суддя Дишель, і прокурор Хрущ, і навіть адвокат Денисенко, хоч я зустрічалася з нею й пізніше. А найяскравіший спогад залишився таки від двох моїх свідків — Сверстюка і Світличного.

Вони так не вписувалися в казенно-мертву атмосферу суду, що мені досі дивно: як вони опинилися по черзі за тією трибуною для свідків? Простий, домашній, усміхнений Іван повадився так природно, що учасники суду, здається, мимоволі опускали очі до столів, відчуваючи якусь незручність. Тільки прокурор Марія Хрущ усе намагалася загнати його якимось на слизьке.

— Чи ви і ваші знайомі впливали на вашу сестру?

— Звичайно, — просто відповідав брат. — Ми ж разом жили і в нас було багато спільного, в тому числі й знайомі.

— Як вона ставилася до своєї дитини?

— Вона дуже любила свого сина. Весь час розмовляла з ним і дуже про нього дбала. Фактично вона весь вільний від роботи час була з дитиною.

— А які у вас стосунки з Дзюбою?

— О, з Дзюбою ми друзі вже 20 років! — не без гордості відповів Іван, а я зауважила, як на суворому обличчі прокурора майнула злорадна посмішка: Марія Петрівна знала, що літературний критик Іван Дзюба пише в тюремній камері покайну книжку. Я теж знала про те від слідчого Сірика, він навіть повідомив назву книжки — «Грані кристала».

Мені не відомо, чи знав тоді про це брат Іван. Може, й знав, але такі зміни в друзях він сприймав швидше з болем, ніж з осудом. Не виставлятимеш же свій біль прокуророві на суді! Таких втрат було багато, і всі боліли — навіть старі, колишні, вже нібито й зарубцьовані. «Рильські октави» Івана Світличного я сприймаю саме як вияв болю.

Якось уже в таборі, після чергового газетного каяття одного з своїх ближніх Іван написав такий вірш:

Не люблю я, братове, ритуальної смерті.
Смерть — не дура, у неї є свій інтерес.
Сто разів воскресай, хоч і з понтом помер ти,
Хто повірить, що ти достеменно воскрес?
Гра в життя для живих — до шахрайства подібна.
Гра зі смертю для смертних — не гра, піддавки.
Смерть без програшу грає, не вертає ходів нам.
Смерть — гросмайстер, а ми в її грі — пішаки.
Що ми чиним, братове? Невже навіжені ми,
Що в чаду словоблудства і самообмов
Убиваєм в собі ненароджених геніїв,
На Голгофі цинізму гвалтуєм любов?
Гинуть гиблі серця в летаргії без просипу.
Душить заячі душі розперезаний страх.
Ми ж, убивство вчинивши, затаємо носимо

В саркофагові тіла нехований прах.
Що день Божий вчиняє душа самогубство.
І не треба їй шибениць, куль і отрут.
А воскреслих негусто між нами, не густо!
За убивцею — вбивця, на трупові — труп.
Камікадзе душі окуповують душу
І, заложники смерти, в засаді сидять.
— Проби! — крикнути хочу... та змовчати мушу:
Сам я грішний, братове, і вам — не суддя.

Мені не відомо також, чи брат відчував підступ у прокуроровому питанні про вплив на мене. Тому, діставши можливість ставити питання свідкові, я спитала, чи розуміє він під впливом якийсь елемент насильства, нав'язування, чи має на увазі нормальний, взаємний вплив, неминучий у спілкуванні людей між собою. Коли він заперечив елемент нав'язування, я попросила відзначити це в протоколі (чи виконали моє прохання, не знаю: протоколу, всупереч законові, мені не показали). Мені здалося, що брат був трохи здивований, чому я про це говорю, а я добре бачила, куди цілить своїм питанням прокурор. А може, й Іван це знав, та намагався в якийсь спосіб перекласти частину тягаря моєї так званої провини на свої плечі. Як я довідалася вже після звільнення, брат під слідством письмово просив найвище начальство, щоб мій вирок доточили до його вироку, аби звільнити мене до дитини. Але наше правосуддя справедливе і щедре: братові відважили повну пайку — 12 років, так що й доточувати вже було нікуди.

Непередбачене ускладнення для суду викликали мої свідчення в епізодах, пов'язаних з Ганною Коцур, студенткою з Чехословаччини. Як я вже згадувала, під час слідства я відмовлялася давати будь-які пояснення щодо неї, бо, як я знала, Ганна Коцур сподівається дитини, а за давнім звичаєм вагітній жінці ні в чому не можна ні

відмовляти, ні перечити. На час суду за всіма розрахунками вона вже мала народити, отже, тепер я відчувала себе з нею нарівні: в неї дитина і в мене дитина. Тому я взялася показати судові, яким хистким ґрунтом є покази Ганни Коцур, на які суд беззастережно спирається. Я не мала змоги аргументувати переконливо, бо матеріали справи були мені недоступні, але деякі посилання я робила з пам'яті, що занотувала під час ознайомлення зі справою.

У моїй справі були підшиті свідчення Ганни Коцур, в яких вона детально описувала, як, коли, де і за яких обставин вона взяла для передачі за кордон від Зіновія Антонюка фотоплівку з текстом самвидавного журналу «Український вісник», випуск, здається, 3. Знаючи описувані місця, я бачила, як правдоподібно виглядають деталі: дорога до Антонюкової хати, розміщення садиби, навіть освітлення на вулиці. Коротше — Антонюк уже дістав своїх 7+5 років (про що теж був відповідний документ у моїй справі) і, припускаю, епізод із «Українським вісником» міг бути основним у його звинуваченні.

Пізніше, в іншому протоколі, Ганна Коцур уже зрікається тих своїх свідчень і твердить, що плівку з самвидавним «Українським вісником», випуск 3, їй дав у Львові Ярослав Кендзьор, і знову детально описує, за яких обставин це відбувалося та в яку газету була загорнена плівка. При цьому Антонюкові не зменшили ні обвинувачення, ні покарання. А тепер, за тим самим звинуваченням, очевидно, таке саме покарання нависло над Ярославом Кендзьором. А може, й його також засудили, в моїй справі, матеріалів про нього немає, і я нічого не знаю. Отака вартість чистосердечних свідчень Ганни Коцур.

Викладаючи судові ці свої аргументи, я зовсім не сподівалася, що вони будь-що змінять у наперед заготовленому вирокі. Але хотіла, щоб суд не говорив потім, що йому ці аргументи не були відомі.

Оголосили позачергову перерву, яка розтяглася на кілька годин. Я вже не рада була, що заварила цю кашу з Ганною Коцур — краще б уже швидше кінчалася ця комедія суду. Та несподівано для мене суд зняв звинувачення в передаванні за кордон творів Осадчого і Сверстюка. Спробуй тепер говорити, що суд був формальний чи не об'єктивний!

Звинувачувальної промови прокурора не пам'ятаю зовсім. Промову захисника пам'ятаю бодай загально. Річ у тім, що я боялася того захисту і чекала виступу адвоката, внутрішньо зіщулившись: неприємно, коли тобі з добрими намірами доводять, який ти злочинець, але просять пожаліти чи зглянутися заради дитини. Саме такого захисту я чекала від адвоката Денисенко, тому й відмовлялася від неї. Але адвокат Денисенко захищала кваліфіковано, без надмірної слинявості, говорила доброю російською мовою, на відміну від кострубатого української мови прокурора Хрущ.

Ці дебати сторін відбувалися 1 квітня 1973 року, а 1 квітня, як відомо, ніхто нікому не вірить.

Першого квітня 1973 року під час судових дебатів прокурор Хрущ просила, щоб суд покарав мене чотирма роками позбавлення волі в таборах суворого режиму. Звичайно, все моє життя було представлене в її виступі як суцільна антирадянська діяльність, що ґрунтувалася на патологічній ненависті до всього російського. Адвокат Денисенко доводила, що справу треба перекваліфікувати з ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), яка передбачає максимальний термін 7 років таборів суворого режиму плюс 5 років заслання, на ст. 187¹ КК УРСР

(наклепницька діяльність без мети підриву радянської влади). Ця стаття передбачає максимально три роки ув'язнення в таборах загального режиму.

Моє останнє слово відклали на ранок 2 квітня. Я почала його перефразованими рядками Лермонтова:

«Вы слушать исповедь мою
сюда пришли. Благодарю.
Все лучше перед кем-нибудь
словами облегчить мне грудь.
Но людям я не делал зла.
а потому мои дела
немного пользы вам узнать.
А душу можно ль рассказать?»

«Справді, душа — надто делікатна річ, щоб підшивати її до протоколів або влаштовувати їй стриптиз навіть у залі *закритого* судового засідання.»

Так почала я своє останнє слово на суді. Далі я заперечувала антирадянський зміст інкримінованих мені творів, тим більше — мету підриву радянської влади: такої мети я не мала і не могла мати, читаючи самвидавні твори Шумука, Сверстюка, Осадчого та інших авторів.

Заперечувала я й націоналістичні мотиви, які слідство й суд мені приписували. Я, справді, не мала й не маю упередження до жадної нації, в тому числі й до російської. Розмовляючи завжди українською мовою, я легко переходила на російську, якщо так до мене зверталися, скажімо, на роботі в бібліотеці. У своїй домашній бібліотеці я мала поруч з українськомовними — російськомовні книжки й охоче читала їх також своєму синові. Я віддала сина до російських ясел, правда, тому, що не знайшла в столиці України українських дитячих ясел. Мені тяжко було вчити півторарічну дитину розрізняти російську й українську мови, проте я не виховувала в сина ворожості

чи неприхильності до російської мови, бо, зрештою, й сама такого почуття не мала.

В останньому слові я старалася реабілітувати імена київської художниці Алли Горської та української поетеси й перекладачки з Бразилії Віри Вовк, яких суддя й прокурор намагалися всіляко очорнити. Я пишалася своєю близькістю з цими людьми. Я просила суд повернути безпідставно вилучені в мене листи Алли Горської, які вона писала перед своєю трагічною загибеллю.

Я визнала себе частково винною, пояснивши, що, маючи вищу освіту, мусила б докладніше вивчити юридичні закони, які регламентують життя в нашому суспільстві. Я ж наївно й сліпо вірила в проголошену конституцією свободу слова, недооцінивши кримінальний кодекс, за що тепер мушу гірко розплачуватися. У вирокі з цього пояснення залишили тільки голу формулу:

«Підсудна визнала себе винною частково».

Панічно боячись позбавлення материнських прав, я просила суд дати яке завгодно покарання, тільки не розлучати з сином. Взамін я пропонувала високу плату: якщо мені дадуть можливість бути разом з дитиною (де завгодно, хоч і на засланні), я обіцяла ніколи нічого не переписувати, не передруковувати й не копіювати в жоден інший спосіб. Я не могла обіцяти, що не читатиму, бо це була б нереальна обіцянка: я філолог за фахом. А що кваліфікація творів як «антирадянські» чи «наклепницькі» не має чіткого визначення і трактується довільно, часто суб'єктивно, а спеціальних списків забороненої літератури взагалі не існує (принаймні для прилюдного вжитку), то дуже легко можна навіть ненароком стати читачем ідейно шкідливої літератури.

До сьогодні мені дивно і незрозуміло, чому суд не прийняв моєї пропозиції, адже в той момент найвищого судового напруження так легко було купити мою душу, і то

дуже вигідно. Не знаю, як би я жила потім з тими путами на душі, яких я сама просила заради дитини. На щастя, суд виконував свій план, свою програму. Та й ішлося їм не про те, щоб охоронити мене від антирадянських настроїв (які вони могли бачити в мені хіба в проекції на майбутнє). Ішлося про те, щоб позбавити здорового глузду, щоб мною топтати інших. А що я не визнавала того, що приписували самвидавним творам і не приймала нищівних оцінок їх авторів, — слідство й суд вирішили провести мене своїм звичним виховним шляхом — через концтабір.

Вирок читали пізно ввечері. Від мого ранкового останнього слова до вечірнього вироку було чекання — довге і виснажливе. А суд засідав у закритій кімнатці, хоч вирок майже дослівно повторив звинувачувальний висновок, отже, треба було тільки переписати його під новим заголовком, додавши окремі фрази, наприклад, «вина підсудної повністю доведена вилученими під час обшуку речовими доказами».

На читання вироку судову залу заповнили так званими представниками громадськості. Серед кількох десятків незнайомих мені облич тільки одну жінку я пізнала. Це була технічна працівниця республіканського радіокомітету, де я також працювала короткий час на весні 1968 року. Старша самотня жінка, прізвище якої я вже забула, комуністка з довгим стажем, вона працювала колись в апараті ЦК, через що її позаочі звали Фурцевою. Сентиментальна і обмежена, вона принагідно плакала за Леніном, за Гагаріном і за всім прогресивним людством, якому злі сили перешкоджають іти прямою дорогою до раю. Її сльози текли суворо в річищі партійної лінії, і хоч те річище коливалося, але завжди разом з лінією партії. Тому я сумніваюся, що в її партійному серці блиснула іскра співчуття до мене, запеклої націоналістки, метою життя якої було послаблення і підрив радянської влади.

Коли почали читати вирок, до судової залі впустили мою маму і братову дружину, в якої, до речі, був саме день народження. Вони ввійшли розгублені, пригноблені, вимучені 6-денним безнадійним чеканням під неприступними стінами Київського обласного суду. Місць уже не було, і їх проштовхали десь у прохід, відгородивши від мене стіною конвою і «громадськості».

Вирок звучав, як обух, — безапеляційно і тупо. Врахувавши всі пом'якшувальні обставини, суд проголосив такий вирок, як і вимагав прокурор, — чотири роки таборів суворого режиму.

Так закінчився найтяжчий період мого ув'язнення — період сумнівів вагань, компромісів. А далі за всі приниження, фізичні труднощі, — усе, що називають словом неволя, я мала добру компенсацію — можливість бути собою і щастя спілкуватися з гордими і внутрішньо вільними людьми — радянськими політв'язнями.

Розповідаючи про свою особисту справу, про свої особисті переживання тут, у вільному від цензури світі, я почувала себе незручно насамперед тому, що моя справа не була ані надзвичайною, ані показовою з жадного погляду. Особливо незручно перед тими, хто тепер, або ще й відтоді досі перебуває в такому — ба в гіршому — становищі, як я була протягом відносно короткого, 4-річного, терміну. Але мені говорили (і я сама це знаю), що навіть мій невеликий досвід потрібен для тих, хто сьогодні стикається з тією самою потворою — з КДБ. І хоч кожен мусить набити власні гүлі, перш ніж навчитися ходити, — мої помилки, мій досвід можуть застерегти когось від їх повторення. Тепер трохи інші методи, інші форми, але суть та сама, і вся система — та сама.

На закінчення своєї розповіді про суд я хочу навести два вірші свого брата Івана Світличного, які він написав у той самий час і в тій самій тюрмі на Володимирській вулиці

в Києві. Вони надруковані в збірці «Ґратовані сонети» (видавництво «Сучасність», 1977).

Жалісний сонет

Умій суддю свого жаліти,	Державний злочин довести.
Тяжкі гріхи йому прости,	Хотів би ти в тій шкурі бути?
Таж він людина, як і ти;	В дугу свій горб і совість гнути?
У нього дома жінка, діти.	Собача доля! Зрозумій
Їм треба грошей принести,	І не топчи багно в болото,
І треба — ніде правди діти —	Жалій суддю свого, достоту
З лайна собачого зуміти	Як ми жаліємо повій.

Провина

Великий гріх на серці я ношу.

В. Стус

Я винен, браття. Всі ми винні
Наш гріх судитимуть віки
За беріїв, за Соловки,
За чорні, зганьблені, злочинні
Переґвалтовані роки,
За куці істини нізчимні,
За те, що унтери причинні
Нам кастрували язики,
За довбані в катівнях ребра,
За реабілітантські жебри,
За небо ґратами рябе, —
Судіть мене. Судіть без знижки,
Судіть — я винен — хоч до «вишки»
Мене, а заодно й себе.

*Світлична Н. Погром з продовженням
//Сучасність. — 1983. — №3. — С. 78-99,
Сучасність. — 1983. — №4. — С. 72*

Звернення до влади у справі суду над В.М. Чорноволом

Першому секретареві ЦК КПУ

П. Ю. Шелестові (1968-11)

Копії: голові Комітету в справах державної безпеки,

депутатові В. Ф. Нікітченкові;

голові Спілки письменників України,

депутатові О. Т. Гончареві;

голові Спілки художників України,

депутатові В. І. Касіянові;

голові президії Верховної ради УРСР,

депутатові Д. С. Коротченкові;

секретареві президії Верховної ради УРСР,

депутатові А. Н. Зленкові;

депутатові С. В. Стефаникові;

депутатові М. С. Кіх.

Шановний Петре Юхимовичу!

Звертаємось до Вас у справі, яка нас глибоко хвилює і непокоїть.

15-го листопаду 1967 року ми були присутні на судовому процесі в справі В.М. Чорновола у Львові. На відміну від політичних процесів, проведених у 1965—1966 роках, ця справа слухалася у відкритому судовому засіданні. Підсудному була надана можливість висловити свою точку зору на суть розглянутої справи, спростувати висунені проти нього звинувачення; суд не заважав підсудному виголосити останнє слово і не обмежував його при цьому в часі. Власне, усе це гарантується радянськими законами, і, здавалося б, не доводиться висловлювати особливого задоволення з приводу того, що має бути саме собою зрозумілим. Але ж відомо, що під час політичних процесів 1965—1966 років ці елементарні процесуальні норми неодноразово порушувалися. Отже, відновлення

законності хоча б у таких межах, якщо воно стане загальною нормою, слід розцінювати як серйозний поступ нашої судової практики.

Тим прикрішими були інші порушення процесуальних норм і як наслідок — разюча невідповідність вироку до ваги матеріалів, які фігурували на процесі, і до ступеня обґрунтованості та доказовості звинувачення. Ось на це ми і хочемо звернути увагу, оскільки тенденція, яка тут виявилася, виходить далеко за межі одного конкретного випадку або ж, принаймні, може послужити поганим прецедентом.

Порушення процесуальних норм почалося з самого початку судового засідання. Підсудний В.М. Чорновіл попросив дати відвід прокуророві Садовському та голові суду, Назарукові на тій підставі, що вони в даному разі не є особисто незацікавленими людьми. У матеріалах, написання яких йому інкриміновано і які саме і є предметом судового розгляду, В.М. Чорновіл різко критикував названих осіб за ті грубі порушення соціалістичної законності та процесуальних норм, яких вони припускалися на попередніх політичних процесах.

Отже, вони прямо причетні до даної справи і могли б виступати на її розгляді, скажімо, як потерпілі, але ніяк не в ролі прокурора та судді. За радянськими кримінально-процесуальними нормами в таких випадках учасники судового процесу зобов'язані заявити самовідвід, але ні прокурор, ні суддя цього не зробили, а законне і вмотивоване прохання підсудного, цілком підтримане адвокатом (з посиланням на відповідну статтю процесуального кодексу), не взяли до уваги. Воно було відхилено без усякої юридичної аргументації. Певно, це і стало однією з причин того, що весь хід судового засідання не був скерований на об'єктивний розгляд матеріалів справи, а багатьма моментами скидався на зведення

потерпілими рахунків з людиною, яка зважилася їх критикувати.

В обвинувальному висновку В.М. Чорноволові інкримінувалося «виготовлення і розповсюдження» свідомо наклепницьких вигадок про дії державних органів. Фактично ж ішлося про те, що він оформив і розіслав чотирьом адресатам — першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, голові Комітету в справах державної безпеки депутатів В. Ф. Нікітченку, голові Спілки письменників України депутатів О.Т. Гончару та голові Спілки художників України депутатів В.І. Касіяну — матеріали про політичних в'язнів, засуджених у 1965—1966 роках, під назвою «Лихо з розуму», а, також переслав на прохання автора статтю-заяву В.Я. Мороза також чотирьом адресатам — депутатам Д.С. Коротченку, А.Н. Зленку, С.В. Стефанику та М.С. Кіх. Ніяких інших адресатів на суді названо не було, не було наведено жодного факту про те, що Чорновіл передавав ці матеріали ще комусь, ні один свідок цього не підтвердив (до речі, на суді фігурувало лише двоє свідків, і показання обох не мали ніякого відношення до суті звинувачення, тобто не підтверджували ні того, що Чорновіл розповсюджував свій матеріал, ні того, що він вдавався до «свідомо наклепницьких вигадок», тобто вигадував неіснуючі речі, видаючи їх за дійсні факти). І все ж В. М. Чорновола обвинувачували саме в «розповсюдженні» згаданих матеріалів.

Легко бачити, що всі адресати — люди офіційні й поважні, і тому — незалежно від змісту написаного — вважати, що, таким чином, В.М. Чорновіл «виготовляв і поширював наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад», було б великим перебільшенням, якщо не сказати — неприпустимим гріхом проти істини. Хіба радянські громадяни не мають

права звертатися до своїх 109110 депутатів і державних діячів з будь-якими справами, проханнями й пропозиціями? А ніяких інших фактів про розповсюдження В.М. Чорноволом своїх матеріалів на суді не було наведено. Не кажемо вже про те, що ні прокурор, ні суд зовсім не цікавилися перевіркою фактів і не пробували встановити, що з написаного В.М. Чорноволом є документальним, а що — вигаданим. Жоден матеріал справи В.М. Чорновола не був розглянутий, перевірений, стверджений або спростований з погляду його фактичності й істинності. Жодне з прохань підсудного — викликати свідків та долучити до справи додаткові матеріали, що ствердили б документальність зібраних ним матеріалів, — не було задовільнене. Тим часом саме за «наклепницькі вигадки» суд виніс В.М. Чорноволові найбільше, передбачене статтею, за якою його судили, покарання — 3 роки ув'язнення у виправно-трудовах таборах. І це — незважаючи на те, що в ході судового засідання всі висунуті проти В.М. Чорновола звинувачення і всі «докази» прокурора і слідства були спростовані підсудним та його адвокатом, незважаючи на те, що суд не знайшов жодного конкретного свідчення про те, що В.М. Чорновіл займався «розповсюдженням» вказаних матеріалів, і, отже, все звинувачення лишилося голослівним.

Можливо, що суд був справді переконаний у вині В.М. Чорновола. Але ж суб'єктивний настрій учасників суду не може мати об'єктивної юридичної ваги і не повинен впливати на судові рішення. Вину підсудного суд зобов'язаний довести неспростовними фактами, свідченнями та іншими юридичними доказами.

Ми, присутні на судовому засіданні в справі В.М. Чорновола, побачили, що суд цього свого обов'язку не виконав. Він проводився некваліфіковано і не об'єктивно. Його вирок перебуває в разючій невідповідності до

матеріалів слідства й звинувачення і скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право.

Ось чому ми звертаємося до Вас з проханням особисто втрутитися в справу В.М. Чорновола і не допустити ще одного грубого порушення соціалістичної законності, не допустити ще одного зловісного прецеденту. До цього нашого листа додаємо заяву В. М. Чорновола від 30. X. 1967 р. та текст його останнього слова.

*Іван Дзюба, Іван Світличний,
Надія Світличка, Ліна Костенко
«Сучасність», 1968, ч. 11, с. 108*

Зречення радянського громадянства

Колишній український політв'язень Надія Світлична в листі до Президії Верховної ради СРСР, датованому 12 січня 1977, зреклася радянського громадянства. У листі Надія Світлична пише: «Утративши останні ілюзії щодо елементарних прав у Радянському Союзі, я відрікаюся від громадянства з причин наведених у долученій заяві...

Прошу мене повідомити, кому я повинна віддати паспорт: лейтенантові Кравченкові, який мені його видав і який стосує до мене й до мого сина післятаборові каральні дії, чи позакулісовому режисерові...».

У долученій заяві до Центрального Комітету КПРС, датованій 10 грудня 1976, Надія Світлична описує долю власну та її знайомих, українських політв'язнів Василя Стуса, Стефанії Шабатури й покійного Михайла Сороки. Наводимо уривки з заяви Надії Світличної.

«Коли б я не пережила на власній шкірі ці етапи, безконечні шмони (обшуки), параші й загальне знецінення людської гідності, не знаю, чи я позбулася б коли-небудь

баласту ілюзій. Чи повірила б я, що при кінці ХХ сторіччя, у цивілізованому суспільстві, яке проповідує комуністичні ідеали, видадуть Стефанії Шабатурі дбайливо оформлений акт про знищення «шляхом спалення» коло 200 робіт...? Акт підписав інспектор оперативної частини ЖХ-385/3 Сергєєв, а поблагословив цей інквізиторський вогонь начальник табору майор Шорін. Чи не вважала б я за наклеп, що поетові Стусові, перед відправленням на складну операцію шлунку, зашиють у бушлат підслуховий апарат, а потім skonфіскують коло 300 поезій і перекладів...? Режисером цього детективного водевілю був начальник оперативного відділу ЖХ-385/3 капітан Шалін, знову ж не без співучасті майора Шоріна.

... Михайло Сорока, який відбув там майже 30 років, не побачив власних внуків, помер у неволі. Його дружині, Катерині Зарицькій, яка відбула 25-річний строк, навіть не дали попрощатися з мертвим чоловіком...

Зрештою, фізична смерть часто стає тільки початком убивства. В 1970 році вбили Аллу Горську, потім skonфіскували її листи, а далі і саме ім'я мисткині стерли з її робіт...

Я тепер на волі, «на такій волі, як собака на прив'язі», а може й гірше...

Як вільна людина, як матір дитини, я з усією відповідальністю, сьогодні, в день Прав людини, заявляю, що після всього пережитого, вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору в світі.

Надія Світлична — член УГГ. 10 грудня 1976.

Нью-Йорк. Комітет оборони радянських політичних в'язнів. 27 травня 1977.»

«Сучасність», 1977 ч. 7-8, ч. 242

Як не зігнешся, то не зігнуть

Відома українська правозахисниця, колишній в'язень брежнєвських таборів, кореспондент радіо «Свобода» в Нью-Йорку Надія Світлична в розмові з кореспондентом «України» Олександром Климчуком.

Премії імені Василя Стуса, за традицією, що склалась недавно, вручали під старий Новий рік, у Державному музеї Т. Г. Шевченка. Було багато достойних людей.

Вишитими строями й налаштованністю на Божу й величальну пісню виділялися статечний «Гомін» і малесеньке «Зернятко».

Євген Сверстюк підбирав для кожного лауреата єдині, точні слова – ще б пак: Ігор Калинець, Надія Світлична, Андрій Ментух, Ольга Богомолець. Коли мовилось про Світличну, стало тихо-тихо... «Свята жінка ... Надійка ... Як та зозулька...» - знайшлась на силі храмова сльоза – Ніна Матвієнко. Й, обнявши, заспівала Надійці. Й показувала рукою на її Івася, котрий відтісняв відеокамерою самого (не повірите!) Юрка Ткаченка, гранд-оператора.

Я все це бачив, а вчувався мені, як і п'ятнадцять літ тому, «ворожий радіо голос»: до Нью-Йорка прилетіла Надія Світлична, відома українська правозахисниця. На летовищі її зустрічало багато людей... Система проти її від'їзду до Америки не заперечувала. Й ось чому: за океаном жодної близької душі, на руках немовля й малолітній син. Івась та Ярема.

Мені привиділось: літак, трап, Надійка з дітьми ... не озирнулась, хоч і здалося: за спиною – регіт, гомеричний. З власної гуманної витівки реготала вкрай негуманна система. Чи, може, гуманна? Могли ж не випустити, могли доточити термін...

— Пам'ятаєте, пані Надіє, той день і летовище з велелюддям?

— Літак із Риму справді чекало багато людей, більше, звісно, незнайомих (з числа американських українців), декого я впізнавала, надто ж родину Гевриків, Софійку й Тита, які мене запросили й пригріли, які й нині — мої найближчі дорогі люди. З жодними не можу порівняти почуттів, які в мене викликала зустріч з генералом Григоренком, людиною, як і я, — звідси. Особисто ми не були знайомі, нас зблизила прес-конференція, після якої він сказав: «їдемо до мене додому». Було вже запізно (мені в перельоті змішалось все — Європа й Америка, день і ніч), й годилося їхати машиною до Філадельфії, де жили Геврики, вони переконували: пора! Тоді Петро Григорович з генеральською рішучістю сів в авто й проголосив: «А додому ви мене мусите відвезти...». І ми поїхали до нього, на околицю Нью-Йорка: то були перші двері, які в Америці відчинилися переді мною. Вони були рідні для мене до самої смерті Петра Григоровича, й тепер, коли його дружина залишилась фактично сама: її син минулого року помер, їхній спільний з Петром Григоровичем син живе окремо. Я чуюся винною перед Зінаїдою Михайлівною, що приділяю їй мало уваги, кажу це собі в докір.

— Легко закрутитися і в Америці?

— Це не виправдання. Петро Григорович замінив мені там і тата, й брата Івана, і багатьох друзів, він завжди був за головного радника в тих серйозних речах, з якими я не могла звернутися до чоловіка. Ну ось, наприклад: брат Іван на висланні в Алтайському краї мав дуже тяжкі умови, геть підупав здоров'ям, дальше перебування у високірному Устькані загрожувало смертельними наслідками. Треба було щось робити, і я вирішила звернутися до відповідних інстанцій в СРСР з проханням дозволити мені добути за Івана термін його

заслання, а самого його відправити до Америки. В глибині душі розуміла: це щось від фантастики. Але чому не спробувати, надто коли знаєш: уряди домовляються з урядами, держави з державами, люди з людьми? Виникали, щоправда, сотні запитань родинного характеру (діти? робота? хата?), тому я й вирішила: все це з чоловіком розв'язуватимемо потім, головне — з чого і як почати. І я пішла на пораду до генерала Григоренка. Він мене запитав: «Ти це хочеш робити з пропагандивною метою, щоб привернути увагу до проблем брата, чи щоб справді вчинити так, як задумала?» Ні, кажу, хотіла б, аби це збулося, й не треба найменшого розголосу. Петро Григорович відповів одразу: «Тоді не раджу й починати. З цього нічого не вийде». Не раз твереза розважливість Петра Григоровича передавалась мені й допомагала.

— Генерал розмовляв в Америці українською мовою?

— Завжди. І навіть син Андрій, який народився і виріс у Москві, володів українською — з доброго батьківського впливу, я в цьому переконана. То була рідна мова Петра Григоровича, доказ її значення для нього — випадок, що стався в Америці. З інсультом генерал утратив до госпіталю Денвера, штат Колорадо, з тиждень перебував у потойбічній. Коли опритомнів, заговорив не зрозумілою американцям мовою: думали — марить. Покликали знавця російської — з'ясувалось: перша мова, яка повернулася хворому, була його рідна, українська.

— Маємо рідкісний феномен — генеральський. Петро Григоренко своїм життям і високим прикладом довів, що і в умовах радянської казармівщини, беззастережного кляцання каблуками вільна думка має шанс на вижиття.

— Залежить від того, хто носій цього шансу.

— З огляду на це, пані Надіє, хотілося б поміркувати над ще одним феноменом — Надії Світличної, степовички

з Луганщини, вчительки, «української націоналістки». Як ви сама пояснюєте цей феномен? Що його спричинило: гени національної самосвідомості? Приклад Івана Світличного, брата? Живильна гроза шістдесятництва?

— Якщо це феномен, то він досить-таки цікавий, бо я належу до покоління, яке виросло й виховувалося за радянської влади, яке безоглядно їй вірило й могло йти за неї у вогонь та воду, яке щиро плакало й побивалось за Сталіним. Я, так би сказати, з останніх наївних комсомольців, хоч комсомолкою стала лише в університеті... Що є наше Половинкине на Старобільщині? Крайній схід України, межа з Росією, оце вчора звідти повернулася — на всьому шляху від Луганська до Старобільська жодного українського напису. Жодного! Мова суржикова, зрусифікована, багато переселенців з Росії. А українські традиції не вимирали, трималися довго! Це ще на моїй пам'яті.

В Старобільську я скінчила українську школу, брат Іван раніше — російську, й не тому що збирався русифікуватись або не був свідомий. Іван був національно свідомий з дуже ранніх років, у кожному разі вірші писав українською мовою, а віршувати почав ще школяриком. Російську школу вибрав тому, що там були...

— ...значно кращі вчителі?

— Доволі поширена ситуація, чи не так?

— Саме так. Від того і сумно.

— Іванові поталанило на вчительку французької мови — з її допомогою вивчив мову настільки, що почав досконало перекладати французьких поетів. Уже в Харківському університеті, де студіював українську філологію. Він протоптав стежку й для мене, хоч я радніша була вступати на бібліотечний відділ. Підштовхнула» мене і моя вчителька української мови й літератури.

Голод у нашому селі лютував до мого народження, в родині про це говорили пошепки, в школі, звісно, не розповідали нічого. Дізналась я і про те, що нашого дядька Петра переслідували за... націоналізм. Коли, вже доросла, усвідомила, що це таке, то дуже здивувалася: мені здавалось, що в нас такого поняття не існує. Й нате вам: дядько Петро, який, до речі, казав мені, малій, в дні похорону вождя: «Чого ти, дурненька, плачеш? Не буде Сталіна — прийде хтось інший. Такий самий».

— То було як прозріння?

Я не могла збагнути: як це хтось інший замість самого Сталіна?! Вірила школі, була в університеті активною комсомолкою, діставала всілякі грамоти. Із закінченням вузу чотири роки вчителювала в Боково-Антрациті, там же таки, на Донбасі, мала працю в сільській школі й бібліотеці. 1964 року переїхала до Києва — покликав Іван, він уже навчався в аспірантурі.

— Ви застали розкидане вогнище Клубу творчої молоді...

— Я ще встигла біля нього трохи погрітись. Ходила на вечори, на одному з них, присвяченому Маяковському, вперше побачила Аллу Горську: гарна, велична, наче бояриня Морозова, «художниця, котра оформляла сцену», підказали друзі. Не пригадую, зазнайомилися ми з нею тоді чи згодом, але невдовзі стали найближчими подругами.

— Якщо я правильно зрозумів, ваш інтерес до національних проблем розбудив Київ.

— Прокинулася, здається, за рік до нього. Добірним молодим гуртом ми на місяць пішли в Карпати, не всіх, може, перелічу, забулося, перепрошую. Були кияни, львів'яни, іванофранківці: Іван з дружиною Льолею, Панас Заливаха, Богдан Горинь, Юрій Бацзьо, Софія Караффа-Корбут, Галина Возна, Роман Крип'якевич, Раїса Мороз...

Молода творча сила, більшість — неодружені, море й сніг усім по коліна. Звідтоді в мені й почала переінакшуватися свідомість. Я до цього, звичайно, вже була підготовлена: в Івановій хаті не раз чула записи віршів Василя Симоненка (заходив незадовго перед смертю, ми познайомились, він перший перевернув моє ставлення до літератури), Ліни Костенко, Івана Драча, Бориса Мамайсура, «суботи Світличного» збирали цікавих людей — нам було вільно в Івановій чоколівській однокімнаті, яку він перегородив, надвоє: сюди приходили послухати й погомоніти, хто бажав, залишався ночувати, місця — покотом на підлозі — вистачало усім. Навколо Івана завжди збиралися люди, молоді поети, він був дуже добрим камерним співрозмовником, не трибун, як Іван Дзюба, не месія думки, як Євген Сверстюк, — з ним радилися приватно і вголос, від нього передавався струм залюбленості в книжку, він умів по-своєму зачарувати. Не від одних людей чула: квартири Івана Світличного й Алли Горської були осередками згуртування національно свідомих творчих сил.

— Й, природно, Клубу творчої молоді.

— Як на моє бачення й переконання, Клуб одіграв надзвичайно і велику роль не тільки в житті шістдесятників. Він заклав підмурівок, який зберігся в часі теперішньому: жива сила 60-х і нині на передових ділянках громадсько-політичного життя України. Клуб зробив те, чого не вдалося творчим спілкам: об'єднав молодь за зацікавленнями, одна якась секція могла гуртувати гуманітаріїв і технократів, фізиків і ліриків, художників і поетів, студентів і викладачів. Мені досі на пам'яті художні виставки Ганни Собачко-Шостак та Анатолія Петрицького, вечори, присвячені Іванові Франкові (зі смолоскипами), Лесі Українці, Лесеві Курбасу,

бурхливо-піднесені поетичні діалоги. Я вчарувалася подвижництвом Алли Горської, її сценографія вечорів була вигадлива й високомистецька. Вдалося зберегти Аллине запрошення на останній Шевченківський вечір: його складали гармонікою, на кожній сторінці — цитата чи назва твору, на двох останніх поряд виникали написи: «Караюсь, мучусь, але не каюся» і «В сім'ї вольній, новій». Це крамольне поєднання, ясна річ, викликало підвищений професіональний інтерес КДБ, запрошення підлягало вилученню. Вдячна вам за публікації про Горську в «Україні» й «Голосі України», проте, перепрошую, не обійшлося без похибок.

— **Каюсь. Їх можна підправити?**

— Задля більшої точності... Страшна місія першим побачити; мертву Аллу випала нам з Євгеном Сверстюком, Олеся Сергієнка не було... Ховали Горську не п'ятого грудня, в день Конституції (всі ж і все святкувало!), а сьомого, в понеділок. Моя пам'ять ці два моменти зберегла безпомильно...

— **Дякую, пані Надіє, це суттєво. Й, коли ласка, давайте продовжимо тему Алли Горської — з віддаленням у вашу спільну молодість.**

— Алла поспішала жити. Її серце боліло за все: дитину і Україну, бідного та недужого, приятеля й перехожого, в чиїх очах вона вловлювала біду чи тугу. Свою долю вона передчувала. В одному з листів описує смерть свекрухи й вживає фразу: «Якщо Бог є, він пошле мені смерть жваву і темпераментну». Це за півроку до її власної смерті. Якесь містичне пророцтво. Люді Семикіній розповідала сон, де за нею прийшла смерть.

— **Бог є: смерть настала у боротьбі.**

— Її життя теж було — боротьба. Я переконана: якби Алла була жива, коли мене посадили за ґрати, вона доценту рознесла б ті тюремні мури!..

Мені здається, вона відкривала для себе Україну щодня і щомиті. Ми їздили по місцях, де ще збереглись українські святині, впам'ятку наше з нею відвідання могили Шевченка в травні ювілейного 1964 року: йшли із сіл багато людей, їхали машинами і возами, а їх міліція не пускала, бо влада веліла вшановувати пам'ять Тараса... організовано, з гідями-розпорядниками процесій, під наглядом «правосуддя». Це було щось жахливе, поза межами здорового глузду! Як і наруга над мозаїкою в Київському університеті, після чого її головний автор Панас Заливаха вже чекав і дочекався арешту. Було багато чого до арештів у Києві: горіла публічна бібліотека, ходили по руках «Радянізація» Павла Тичини» і «З приводу процесу над Погружальським», виникла історійка з альбомом у Євгені Концевича...

— ???

— Ви про неї не чули? Досить забавна.

На Євгенових тридцять років ми поїхали до нього в Житомир — були, пригадую, Євген Сверстюк і Славко Чорновіл, Іван з Льолею, Микола Плахотнюк і Алла Горська. Зайшов випадково, як він сам сказав, колишній Євгенів сусід Оксентій Мельничук. Обоє з Євгеном з дитинства лежали прикуті до ліжок, мати доглядала за обома, згодом Оксентій одужав, вибився в номенклатуру й партійні працівники. Років зо два його не бачили і не чули, геть забув до Євгена стежку, а тут — об'явився. Приніс кераміку й альбомчик з краєвидами різних місць: роздивися, сказав Євгенові, сподобається — зроблю копію. І пішов. Ми той альбомчик по черзі крутили і розглядали (нічого цікавого), виголошували тости, жартували, читали — хотіли розважити паралізованого іменинника. Коли гості роз'їхались, Євген з дружиною виявили в альбомчику пристрій для прослуховування, вмонтований в обкладинку. Неподалік

хати, як з'ясувалося, стояла машина, де записували всі наші розмови. Й — почалося. З раннього раночку прибіг Оксентій з проханням віддати альбом — його прогнали з ганьбою. Прийшло кілька осіб з начальства КДБ області й Києва, вимагали, погрожували: не віддасте — матимуть неприємності гості, які були. Наш автобус, пам'ятаю, зупиняли — ніби перевіряли квитки, наче когось шукали. Але не затримали. Обмежилися тим, що — запам'ятали. Це було на початку червня, а наприкінці серпня почались арешти: Іван Світличний, Сашко Мартиненко, Євгенія Кузнецова, Панас Заливаха, Іван Русин, брати Горині, Михайло Косів... Усе це згодом описав Чорновіл у «Лихові з розуму».

— Вас цього разу не зачепило?

— Аж через два роки. А літа 1965-го з групою художників (зрозуміло, що й з Аллою Горською) поїхала до Донецька виконувати мозаїку на експериментальній школі № 5 (керівник — Григорій Синиця). Там і довідалися про полювання на відьом. Але нічого конкретного не знали: братова Льоля по телефону стурбовано повідомила, що повернулася з відпустки, Івана вдома не застала, а мав би бути. Я вирішила негайно їхати, Льоля запротестувала: ні! Мене це ще дужче насторожило, й ми з Аллою змовились: залишаю Донецьк, щоб ніхто не знав. У Києві ввечері випадково зустріла Івана Дзюбу, дізналась про все, що діється, пішли телефонувати Горській, як і домовлялися. Не було зв'язку, хоч Алла просиділа цілий вечір біля телефону. Отже, мене тоді не заарештували. Хоча я вже відчувала: кожен крок може бути останній. Взяли Сашка Мартиненка, Івана Русина, кількох друзів, чия «вина» була не більша, ніж моя: разом співали у «Гомоні», гастролювали, дуріли (серед поля на Волині, наприклад, перехрестили мене в Октябрину, бо я народилась на Жовтневі свята; кликали ж значно

простіше: кума Брися), гуртом читали й розповсюджували самвидав. Атмосфера пригнічувала, моя тодішня свекруха Оксана Яківна Мешко, багаторічний в'язень Системи, наполягала на моєму негайному виїзді з Києва: вона добре розуміла, що діється і до чого йдеться.

— Знаю: десь перебути ви не схотіли. Невже не було страху? Щойно ж перед тим одружились...

— Була молода й задержувата, вдатна на витівки (босячка, з любов'ю казав Іван). То виїхала із Старобільська, не знявшись з комсомольського обліку, а потім прислала в райком чотири копійки внесків (вибувала з комсомолу за віком), то вдарили з Аллою телеграму на ім'я майора КДБ з текстом для Івана Світличного: ми не знали, де його тримають, а привітати з днем народження страх як кортіло, й пригадали прізвище слідчого, який приїжджав мене допитувати. Кадебісти казали Іванові, що ми з Горською просимося до них. Це неправда. Ми не бажали їти за грати, на рожен не лізли, а протестувати — протестували, вважали за свій обов'язок. Згодом утямили, що ефективність протестів до ЦК партії і КДБ дорівнювала нулю.

— Радянська школа — уособлення консервативної системи навчання і виховання, й раптом на її приспаних теренах, у середовищі вчителів — бунтарка на ім'я Надія Світлична! Вас не ярличкували чужорідним тілом педагогічного колективу, а отже «вітчизни золотої моралі й алмазних ідей»?

— За вісім київських років свою працю я міняла часто, й не тому, що була перебірлива, — так виходило: редакційна група заочного сільськогосподарського технікуму (за Бояркою), редактор у видавництві «Радянська школа», науковий працівник Інституту

педагогіки й — за сумісництвом — учителька вечірньої школи (в Дарниці). На людей мені, мабуть, щастило. Ще до мого приходу в Дарницькій школі були педагоги, які від руки переписували «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» Івана Дзюби, до мене зверталась учителька з проханням охрестити її маленьку дитину — і ми це зробили в церкві на Сталінці. Отож, гнівитиму Бога, коли казатиму про вороже до мене або чуже оточення. Правда, після відомого погрому біля пам'ятника Шевченкові (били, розганяли водою) в мене виникли проблеми в Інституті педагогіки: мій шеф Беляєв не зважився на вимогу КДБ звільнити мене з роботи, зате дуже просив подати заяву за власним бажанням. Так інтелігентніше, згодні?.. Одне слово, після 22 травня 1967 року КДБ мною зацікавився найсерйознішим чином.

— Ви до них «просились» — вони й розкрили обійми.

— О, після того травня була велика жабомишодралівка: виганяли з праці, викликали на розмови, обробляли, агітували, погрожували. До Миколи Плахотнюка (його вважали організатором мітингу й походу до ЦК) учепились кліщами, а він ураз подав заяву про вступ до лав... КПРС. Кум Микола був мастак на несподіванки й веселу вигадливість, умів збити з пантелику. Все варилось навколо нього, вони сердечно приятелювали з Аллою Горською, одне одному величаво-поважно казали «ви». Той же таки Микола для мене вигадав Октябрину-Брисю.

— Під час вручення цьогорічних премій імені Василя Стуса мовилося про двадцятий січень від дня вашого арешту. Своєрідний ювілей...

— Це трохи не так. За мною прийшли не в січні, а в квітні. А до того зо два місяці була свідком — у справі брата, в інших справах. Шантажували. За місяць до

арешту оголосили, що мене арештовано, й заакмагали писати доручення, кому залишаю виховувати дитину. Ніколи не забуду: пишу, сльози капають на папір, носовичка нема, розкисла перед ними, а взяти себе в руки не можу. Прийшов начальник слідчого відділу, лиховісний Пархоменко, й у тому моєму стані почав намовляти: «Ми вам дамо ще добу — подумайте добре». В мене були страх, сльози, вагання, торгівля з самою собою: чи не знайти якийсь компроміс заради дитини? Я виглядала зовсім не героїчно. Проте жодному слову слідчих не вірила. Тим паче по тому, коли виявилось: це імітація арешту, того дня взяли Дзюбу, було багато обшуків.

— Запитувати, що вам інкримінували, не випадає, саме собою зрозуміло: антирадянщину.

— Вилучили багато забороненої (як на тоді) літератури — її виявилось стільки, як ніколи до того: припускаю, що деяким книжкам «допомогли» прибитись до мене на час обшуку. Крамолою були Стусів «Феномен доби», «Технологія влади» Авторханова, «Більмо» Михайла Осадчого, вірші, статті, вирізки. А що вже листи та листівки, то їх пакували гамузом — щось із 1800 одиниць! Найболючіше, що забрали,— листи Алли Горської: перед тим я їх попросила в її сина Олеся й скопіювала. Далі зовсім просто: арешт, слідство. Понад рік просиділа в ізоляторі КДБ на Володимирській.

— Дитину, хочеться думати, віддали на догляд, виконуючи материнську волю в дорученні.

— Мабуть, ви теж, чоловіче, плакали, коли помер Сталін. Ілюзії! Дворічного Ярему забрали до сиротинця — фактично заарештували, родина не знала, де він. А я знала, що син не вдома, й нічим зарадити не могла. Безсила!

— «Замри, розпачення бездонне, Перед терпучістю мадонни...» — із «Загратованих сонетів» Світличного. Це

про вас, пані Надіє?

— Про нас усіх, жінок і матерів, яким випала доля озиватися до своїх дітей крізь ґрати. Це страшно, але то ще не кінець світу. «Щоб не плакати, я сміялась...». Як не зігнешся, то не зігнуть.

Невелика тюрма у дворі КДБ на Володимирській, дуже глуха ізоляція — не чути ні кроків, ні голосів. Івана я почула в січні 1973 року (ми сиділи в сусідніх камерах, не відаючи про це) — він розмовляв з бібліотекарем, який один раз на тиждень розвозив і міняв арештантам книжки і журнали (по п'ять примірників). «А я це вже читав», — подав голос Іван, і я прикипіла до дверей. «І цю читав, і цю — чую далі. — Від такого ось номера до такого перечитав усе». Наглядач не повірив: «А про що ця книжка?» Й Іван почав йому дуже популярно розповідати. Мені стало моторошно: літературного критика, поета довели до того, що він завчив напам'ять інвентарні номери книжок і звітує перед наглядачем...

— Нині, мабуть, не хочеться й згадувати, яке читво вам подавали...

— Через півтора десятка літ ми зустрілися з Євгеном Сверстюком. І в розмові з'ясували, що одна річ з «володимирської бібліотеки» запам'яталася нам обом — невеличке оповідання Михайла Пришвіна про те, як оленям зрізають панти: усі тварини вибиралися із загону принижені, морально знищені, а ватажок-олень вийшов, як і зайшов — з гордо піднятою головою. Лікувальним рецептом для мене в тих умовах стала одна-єдина фраза з оповідання: «Принизливих становищ нема, якщо не принизишся сам».

— Тим часом, наша тюрма, здається, тільки й покликана на те щоб — принизити.

— На жаль, правда. Особливо це відчувають жінки:

нема дзеркала (й весь час здається: у тебе щось негаразд), забирають з волосся шпильки, обрізують, усе металічне — гаплички, держачки, кнопки. Йдеш і тримаєш руками панчохи, які сповзають. Можеш лише уявити, що робиться на голові. Ніяк не звикнеш, що тебе роздягають догола й обшуковують (слава Богу, жінки), а потім тими самими руками подають хліб. Скрегіт замків, запахи, порядки, одяг, розрахований на чоловіків, — усе неповторне, цього ніхто не відтворить у жодному фільмі. Й усе — принижує, нагинає! Інколи слідчі намагались заскочити мене таким ось хитромудрим робом: «Ви весь час говорите про творчу інтелігенцію, себто й себе нею вважаєте?». «Я просто людина, — була моя відповідь, — життя подарувало мені щастя спілкуватися з широким колом творчих людей, і репресії щодо них я сприймаю як репресії щодо мене». Запитували, чи визнаю себе винною. Й накручували докази: заборонена література, порушення законів, Конституції. В протоколах слідства й суду є моє часткове визнання вини. Я, правда, уточнювала: визнаю себе винною в тому, що, маючи вищу освіту, певний життєвий досвід, вірила законам, які не узгоджені між собою, вважала, що Конституція СРСР — це найвищий закон, а він не є найвищий, бо його часто порушують. Я не просила помилування, але казала, що можу пообіцяти: якщо мене звільнять з малолітнім сином, то дотримаюся вимог правосуддя не розповсюджувати т. зв. антирадянську літературу, а от заректись нічого не читати не зможу, бо я є письменна людина й невідомо, де межі критеріїв: це можна читати, а те — не можна. Мені не пішли назустріч.

— Про брата більше не чули?

— Знаю, що Іван офіційно просив доплюсувати мій чотирирічний термін до його максимуму таборів і

заслання, але — не дозволили. Дали й мені спізнати чарів Мордовії.

— **«Були цікаві люди...» — згадували ви на вечорі.**

— *Стефа Шабатура й Іра Калинець — творчі люди нашого «призову». Ніна Строката, мікробіолог з Одеси, сіла трохи раніше він нас — наприкінці 1971-го. А були ж і жінки, які добували 25-річний термін! Переді мною звільнилась Катерина Зарицька, жінка-легенда, героїня-мучениця; як і її чоловік Михайло Сорока, істинний велет із сузір'я нації, чверть століття гибіла в мордовських концтаборах — їм не дозволяли побачень протягом цього часу і навіть тоді, коли мертвого Михайла везли на невідлучний цвинтар повз зону, де жила Катря. Вся зона просила: «Дайте їм попрощатись!». Не дозволили... В умовах ГУЛАГу обоє вели підпільну роботу, гуртували українських патріотів — Система врахувала і це, заборонивши Зарицькій перетинати Збруч на рідне Тернопілля: до 1986 року вона жила й померла в Хмельницькому. Така ось незламна віра в українську Правду жила в колючих дротах Мордовії!*

— **Вам не випадало там бачитися з Василем Стусом?**

— *Ми перебували в сусідніх зонах, цілком ізолюваних. Але одного разу Василь зумів кимось із вільнонайманих передати дівчатам записку, де, зокрема, просив мене виконати для нього пісню «Ой Романе, Романочку». Я не мала доброго голосу, але співати любила. Чому Василь попросив цю пісню, не знаю. Ми підійшли до загорожі й заспівали, знаючи напевне, що він не почує. Це єдине таке спілкування. Коли доходили чутки, що Стуса побили, — ми починали голодувати. Якось дізналися, що Василь після шлункової кровотечі й лікарні — в тяжкому стані, й оголосили голодовку, й було дуже зворушливо, що до нас, українок, приєдналася*

литовка Нійоле Садунайте, яка тільки-но прибула до табору: вона не знала, хто такий Стус, не читала його віршів, але вона чула, що Стус у сусідній зоні під час розводу закликав вшанувати хвилиною мовчання пам'ять про її земляка-литовця, який помер у зоні. Й за це Василь був покараний. Як, до речі, і ми, жінки: нас зачинили в камері-божевільні.

— Завдяки вашим старанням, пані Надіє, в Америці чудово видали «Палімпсести» Василя Стуса. Вам вдалося вивезти з таборів його рукописи?

— Я не мала такої можливості. Один варіант «Палімпсестів» Стус із заслання переслав мені в Київ, другий — зумів переправити до Америки. Ксерокопії табірних записів знайшли мене через Європу, деякі слова досі не можна відчитати з жодним збільшувальним склом; густе, дрібненьке письмо. З «Палімпсестами» легше — оригінал, хоч і на тоненькому, майже цигарковому папері. Складність полягала в тому, що вірші були надруковані суцільним текстом, без розбивки на рядки. Може, не все я зробила так, як це зробив би поет. Є, мабуть, недоречності і з хронологічним розташуванням віршів — у Стуса їх не датовано. Нині вже бачу: в тому виданні «Палімпсестів» можна було б змінити чимало. Тоді ж — поспішали.

— Ви незадоволені своєю роботою?

— Я горда за це видання. То найважливіша справа, яку я зробила в своєму житті. Щодо премії імені Василя Стуса, то, вважаю, вона трохи поспішила до мене. Стояти попереду Євгена Сверстюка, голови Асоціації незалежної творчої інтелігенції, якось незручно. Він би мав бути серед перших лауреатів. Коли ж не випадає визначати премію самому собі! Може, це зробіть журі (комітет?) по преміях?

— Стус переслав вам «Палімпсести» до Києва, ви приїхали сюди після Мордовії. Отак легко дозволили поселитись?

— Свят, свят. За півтора місяця до закінчення терміну мене повезли на екскурсію до Луганська: вибирати місце проживання. Фактично — заслання. В області, ізольованій від національно свідомої частини України. Надміру русифікованої. Я ж постановила собі: до Києва!.. Виганяли, бо не мала прописки, ходила до міліції відзначатися, перевіряли вночі, чи не зникла з хати, возили «воронком» до прокуратури й суду, влаштовували провокації. На тоді я, вдруге одружившись, жила в чоловіка на Борщагівці, народився Івась.

— Запам'ятався з вечора в Музеї ім. Шевченка: щирий українець... меткий, вправний, контактний... Не приховував свіжого враження про мамине село на Луганщині: день і ніч п'ють.

— До Америки втрапив немовлям, адаптувався легко й природно. З Яремою було важче. І приїхав сюди, маючи вісім років, й не міг одразу позбутися психологічних травм: мій арешт, його двотижнева ізоляція від родини, моє ув'язнення, наше перше побачення. Через півтора року син мене не впізнав! Я була до цього готова. А син? В дитячу душу не заглянеш. Утім, в Америці ми побачили: в Яреми сиве пасмо волосся. Як на свій вік, він пережив забагато.

До американського середовища, стилю життя звикав тяжко, довго долав мовний бар'єр. Але Ярема впертий за вдачею, самостійний і незалежний. Покинув школу за три роки до її закінчення, відкрив себе всім вітрам, а різних — добрих і злих — спокус в Америці надзвичайно багато. Свобода — це насамперед особиста відповідальність. Самовимоги, самоконтроль.

Хвалити Господа, Ярема зумів утриматися і вийти на добру дорогу. Нині працює, успішно вчиться, одружений, виховують сина Велеса.

— Таке дивне ім'я.

— Ярема з Наталкою переконують мене, що воно жодного зв'язку з рун-вірою (а її сповідує Наталчина мама) не має. Просто хотіли назвати Велесом. Самі ж себе молодята відносять до агностиків, ми з чоловіком — православні. Конфесійних проблем у родині нема: аби — віруючий, аби — християнин.

— Свобода — це особиста відповідальність. Радіо «Свобода» — теж?

— Безперечно. За свої передачі відповідаєш сама. Нагляду, цензури як такої нема. Думай — і роби. Багаточасову серію (наприклад, тему про шістдесятників) годиться, ясна річ, узгодити з керівництвом: тут — концепція, тут — проблема ефірного часу. Далі — належиш Богові і собі. Дуже часто буває так, що ніхто, крім мене, не знає того матеріалу, який я вибираю: начитую, записую, монтую, підбираю музику. Єдиний, хто допомагає, — техніки. Буває і так, що нікому послухати передачу, яка йде в ефір.

— Виходите прямим ефіром?

— У запису. Але коли я вже одіслала нью-йоркський матеріал до Мюнхена (через супутник зв'язку), то зупинити, переробити, затримати його не можу: він вмонтований в двогодинну українську програму. Якщо накопостиш — вкажуть. Після... ефіру.

— Самі собі вибираєте теми?

— Переважно. Про шістдесятників — щотижнева, сорокап'ятихвилинна, в неділю — моя: всі мої друзі — з кола шістдесятників, спілкуємось телефоном, ловлю їх тут, в Америці. Але завжди, на жаль, — у поспіху, бігом. Нема змоги отак сісти, поставити мікрофон і по-

людськи порозмовляти. Є передачі й такі, які треба робити нагально. Інколи пропоную сама, часом — підказують.

— Нині кордони між республіками колишнього Союзу і Заходом набагато прозоріші, ніж кордони між суб'єктами теперішньої ефемерної СНД. Звідси й моє запитання: вам сьогодні працювати важче, ніж донедавна?

— Коли цікавляться, як живеться в Америці, я відповідаю: одні й ті самі проблеми. Там — забагато комфорту, тут — замало.

Що ж до суті вашого запитання. Було нелегко колись, непросто й тепер. Але це різні труднощі. Раніш — забагато рогачок, щоб зібрати інформацію і щоб вона дійшла до України. Тепер — забагато матеріалу, просто неможливо увібгати його в двогодинну програму «Свободи». Російська, до речі, має чи не цілих двадцять годин. А може, й більше.

— Проте й дві українські години на «Свободі» напрочуд цікаві та об'єктивні.

Програма намагається охопити все, що заслуговує на увагу. В світі і в Україні. Розумні коментарі подій? Чому ж, хай будуть. Але головне — інформація. Люди в ній розберуться самі.

— Якнайменше пропаганди та агітації.

— Природно.

— Ви постійний працівник «Свободи»?

— Майже десять років. Перед тим виходила епізодично — як правило, з нагоди сумних українських подій. Мені одразу ж пропонували штатну посаду, я відмовлялась. З дуже простої причини: здавалося — це зашкодить Іванові. Згодом переконалась: він у такому жахливому стані, що йому вже ніщо не зашкодить. Не знаю, хто більший мученик — упокоєні Василь Стус, Юрій

Литвин, Гелій Снегірьов чи Іван Світличний, котрий ніби живий, і дочекався змін, за які боровся, і наче не має проблем з виданням своїх книжок і організацією авторських вечорів Івана Світличного без його присутності. Тяжчого стану важко і уявити.

Блискучого літературного критика й поета Система зробила інвалідом першої групи. Саме в той час, коли вона, Система, устами свого керманича — другого всесвітнього Ілліча, мало не генералісимуса — Брежнєва проголошувала: «Талант — національний скарб». Якби ж то! Бляшанка з-під консервів.

Іван — рана, яка ніколи не заживе.

— Маю власне розуміння, але й хочу почути і вашу, пані Надіє, думку: чому вас випустили з України? «

— Припускаю, просто вважали: не дам собі ради.

— Й не буде, повернення в Україну — ви ж зреклись громадянства.

— Я на це зважилась восени 1976 року, щойно була створена українська Гельсінська група. Копії заяви-зречення подала групі, надіслала до уряду, ЦК КПУ. Свій нелегкий крок мотивувала практикою життя Левка Лук'яненка, Петра Григоренка, Вячеслава Чорновола. Василя Стуса, Стефи Шабатури, інших достойних людей, з якими розправлялися на моїх очах. «Апофеоз» розправи — Катерина Зарицька і Михайло Сорока! Цими прикладами пояснювала свій вибір: нижче моєї гідності бути громадянкою найбільшого в світі, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору. Злочинна влада, нелюдська Система.

Через два роки після заяви мені дозволили вилетіти до Америки. А ще через вісім (якраз у квітневі чорнобильські дні) позбавили радянського громадянства. Цей вчинок режиму (випустили з червоним радянським паспортом через десять років по тому, як я зреклася

його) мені теж незрозумілий.

— Хочете сказати, що теперішній приїзд в Україну збувся за помахом чарівної палички?

— Хотіла б сказати, не можу. Були проблеми позаторік і цього року. Тебе заганняють у якесь дуристичне замкнене коло, де нічого не пояснюють, а лише розводять руками: чекай. Не можеш довідатися, хто відмовляє. Раніше можна було прикритись Москвою — звідти приходили списки, де зазначалось: кому є дозвіл на в'їзд, кому — нема. А як тепер? Одне слово, цього року мені так і не вдалося оформити приватну поїздку — приїхала на запрошення Спілки письменників.

— Ви розчаровані Україною?

— Позаторік втрапила до Києва під час студентської голодівки. Й дотепер шкодую, що не переступила незручності й не призналась їм, хто я. Адже могла розповісти про наші табірні голодовки, заявити про свою солідарність. Щодня приходила інкогніто. Було ніяково: я сита, з багатого краю, а вони голодують. Тоді ж і подумала: ці діти гідно продовжують традиції шістдесятників. Що відчула нині? Вражає відчуття незалежності. Україна прокинулася.

— Вірите, що своєю довгоочікуваною свободою Україна зуміє достойно розпорядитись?

— Усе в руках Божих. І щодалі, то більше підстав для віри. Принизливих становищ нема, якщо сам не принизишся.

Часопис «Україна», 1992, № 12, с 4-7

Про мою виборчу одиссею

Цьогорічні вибори президента України – перші в моєму житті. Це може видатися дивним – як це я примудрилася дожити майже до 70 років, ні разу не голосуючи ні в Радянському Союзі, ні поза ним. Але так склалося: то жодних виборів не було взагалі, то я була в ув'язненні, то була позбавлена громадянства і 17 років жила зі статусом ЛБГ – «лицо без громадянства».

Минулого, 2003 року я оформилася як українська громадянка і з трепетом неофіта чекала нагоди вперше долучити свій голос на виборах Президента України. Мені хотілося зробити це разом з народом на своїй землі, тож збираючись їхати до Києва у вересні ц. р., я відвідала Генеральне Консульство України в Нью-Йорку, де я числюся на обліку, аби проконсультуватися, як мені проголосувати в Києві. На жаль, жодного відкріпного талону, на який я сподівалася, мені в Нью-Йорку не дали і до пуття не пояснили, які я маю можливості виконати свій громадянський обов'язок. Тому я зразу ж по приїзді звернулася з цим питанням до Центральної виборчої комісії, але й там не дістала суттєвої відповіді.

Не варто оповідати про всі інстанції, до яких я зверталася зі скаргами, усними й письмовими. Дійшла до суду, який теж повернув мою заяву. Це було вже в п'ятницю 29 жовтня, за день до виборів. Не знаю, чи мав якийсь вплив на ці події візит агітатора за пару днів до виборів, але від того візиту лишився

неприємний осад. До мого київського помешкання прийшов молодий чоловік, сказав, що він – з команди Януковича, уточнив, хто в нашому помешканні голосує, і коли я сказала, що чекаю рішення суду про внесення до списків, запитав, як я ставлюся до Януковича як президента. На це недвозначне запитання я відповіла так само недвозначно: «Негативно». – «А чому?» – питає агітатор. Можна було, звичайно, процитувати будь-який біг-борд, що ними заповнили всю Україну, – «Тому що...». Але я не стала з тим хлопчиком бавитися й відповіла без лукавства: «А ви подивіться на події лише останніх днів (я вже надивилася по чергах у судах на неприпустиму зневагу до людської гідності й наслухалася про вакханалію, що її розвів у державі цей кандидат), – це ж «беспредел». – «Ну, це в нас завжди було, – каже він, а я у відповідь два слова: «Тим більше». На цьому його агітаційна функція скінчилася, хлопець пішов далі, записавши щось у своєму зошиті, а я продовжувала безуспішно оббивати пороги виборчих комісій і судів.

Бог мені допоміг, коли я вже й не сподівалася виграти справу. В суботу 30 жовтня той самий Солом'янський суд, тільки в іншому складі, ухвалив позитивне рішення, тобто дав дозвіл внести мене до списків виборців. Дільнична комісія зробила це в останню годину реєстрації – о 7-й год. вечора в суботу перед виборами. Своїм успіхом у цьому протистоянні завдячую Харківській правозахисній групі й адвокатові, до якого порадив звернутися голова цієї групи Євген Захаров.

Далі в моїй виборчій епопеї почалося свято: коли я прийшла на виборчу дільницю вранці 31 жовтня, сподіваючись проголосувати першою – там уже стояла півгодинна черга таких самих ранніх пташок. Це мене втішило: люди прокинулися від довгої сплячки. Проголосувавши, я поїхала з товаришкою на 5-й телевізійний канал, щоб підтримати голодуючих протягом останнього тижня журналістів. Ця коротка зустріч залишила незабутнє враження.

6 листопада була разом з багатотисячними учасниками помаранчевої зустрічі на помаранчевому майдані Незалежності, так само як і 23 жовтня – на площі Лесі Українки, поміж тим – на Контрактовій площі. З тим самим помаранчевим настроєм я й полетіла до своєї родини в Америку.

Другий тур виборів пройшов для мене в Нью-Йорку без перешкод. У майже тригодинній черзі закордонних українців, що з'їхалися з різних штатів до Нью-Йоркської дільниці (де, мушу сказати, все було добре зорганізовано) – у тій черзі панував той самий піднесено-помаранчевий настрій, що й у Києві. Весело згадую, як 6 листопада, вже після мітингу, до нас із товаришкою підійшло двоє пенсійного віку чоловіків і питають, де можна купити помаранчеву стрічку. «У мене», – кажу (мала їх ще кілька – зустрічні люди весь час просили). «А по чім?» – питають чоловіки. А я їм: «По голосові за Ющенка». Вони засміялися, кажуть: «Та ми й так за нього». Ні, хай нам Бог помагає.

А ще впливає з пам'яті давня сценка. До Мордовського жіночого концтабору прийшов на старий Новий рік наш куратор з Київського КДБ Микола Іванович Стеценко. Прийшов з цигарками й шоколадом, бо довідався, що ми знаємо про підслухачку, яку зашили до зеківської куфайки перед етапом хворому Василеві Стусові. Наша співтабірниця Ірина Калинець, зі злою заздрістю дивлячись на принесені цигарки (їй дуже хотілося курити), каже у вічі кадебістському дядечкові: «Одного я не можу вибачити Вам, Стеценку, – що Ви мій земляк».

Я з Донбасу, з Луганської області. І мені хочеться сьогодні сказати Ірчиними словами: «Одного я не можу вибачити Вам, Януковичу, – що Ви мій земляк».

Але вірю, що й тим, хто змушений поневіритися по чужинах, і старшим людям, ладним купувати помаранчеві стрічки як символ братання, і відважним журналістам, і тій молоді, що тривожно мерзне тепер на Хрещатику (як би я хотіла бути з ними зараз!), усім, хто не спить сьогодні в Україні, – всім нам хай допоможе БОГ.

ВИСТУПИ

Якщо на твій клич не прийде ніхто

- Якщо на твій клич не прийде ніхто,
тоді вирушай сам.
Сам вирушай, один вирушай,
в путь вирушай сам.
- Якщо скує всіх ганебний страх
(О, доля твоя нелегка!)
і кожен у відповідь мовчки зідхне
і боязко очі схова —
сам говори. Твоя совість і глузд
підкажуть тобі слова.
Тоді говори сам.
- Якщо підуть від тебе всі
(О, доля твоя нелегка!)
якщо всі покинуть тебе
і буде важким твій шлях —
ти все ж продовжуй вперед іти.
Хай ноги зіб'єш до крови —
І ти продовжуй сам.
- Якщо буде темна, пекельна ніч,
(Шаблею вітер і злива, як лід!)
І ніхто не запалить вогню, щоб тим,
хто йде у пітьмі, допомогти. —
Тоді ти сам свій вогонь запали.
Ватру гніву й любови жар,
Свій вогонь запали сам.
- Якщо на твій клич не прийде ніхто,
тоді вирушай сам.
Сам вирушай, один вирушай.
в путь вирушай сам!

Р. Тагор. Переклад Н. Світличної

Цю поему індійського мислителя і поета Рабіндраната Тагоре процитувала Надія Світлична на однім зі своїх виступів після свого приїзду до Америки, щоб передати атмосферу тогочасної України і становище борців за її права.

Політика русифікації в Україні

Виступ Н. Світличної 21 квітня 1990 року перед Гельсінською комісією при конгресі США зі свідченням «Політика русифікації в Україні».

Україна — найбільша після Російської Федерації республіка Радянського Союзу. Виходячи з радянського законодавства та пропагандивних офіційних запевнень про дружбу і рівноправність народів Радянського Союзу, українцям мала б бути гарантована поряд з іншими свободами національна незалежність, забезпечені умови вільного розвитку своєї культури.

Але справді, Україна після Білорусі перебуває в найбільш приреченому стані щодо асиміляції, тобто національного знищення. Використовуючи 300-річний досвід перебування більшої частини України на периферійному становищі в складі Російської імперії, новітня Радянська імперія веде щодо України й інших неросійських народів витончену політику гноблення, роздмухування міжнаціональної ворожнечі, штучно накидаючи різним націям почуття «радянського» патріотизму, створюючи фашистський міт про винятковість, вищість усього радянського і нещадно розправляючись з будь-якими виявами національного патріотизму. Безпідставне ототожнення понять «російський» і «радянський», «Росія» і «Радянський Союз» виробляє комплекс неповноцінності, меншевартості всіх неросійських народів та дезінформує світову громадськість про співвідношення націй у Радянському Союзі. Створивши

духовний вакуум для всіх народів, радянська партократична система витворює специфічні проблеми для кожної нації.

Обминувши проблеми, спільні для всіх народів Радянського Союзу (відсутність будь-яких демократичних свобод, тотальна атеїзація й алкоголізація суспільства, виховання загарбницьких, мілітаристських настроїв населення тощо), я зупинюся на специфічній, одній з основних проблем українського народу — питанні про загрозу національної смерті засобами русифікації, про національну дискримінацію українців. Звичайно, я не зможу тут повно висвітлити й аргументувати це питання, але хочу бодай звернути увагу до важливості й нагальності проблеми денационалізації України та інших неросійських народів.

Русифікація — поняття широке, і її впроваджують різними засобами в усіх галузях життя. Говорячи про русифікацію в Україні, часто зводять проблему до шкільництва. Вважаю, що навіть звуживши проблему до питань освіти, слід починати значно раніше — з дошкільного і навіть немовлятьського віку.

29 травня 1979 року в Ташкенті схвалено і тепер впроваджуються рекомендації Всесоюзної науково-практичної конференції «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР». Ці «рекомендації» — один з найстрашніших документів останнього часу, що узаконює етноцид в Радянському Союзі. Я не маю змоги детально аналізувати ці «рекомендації», але вважаю конечним долучити цей документ як свідчення для всіх зацікавлених національним питанням в СРСР.

Чи не найбільше уваги в «рекомендаціях» приділено дошкільному вихованню і навчанню дітей російської мови в умовах дитячих садків і навіть родини. На конференції не йшлося про русифікацію найменших дітей — ясельного

віку. Але на практиці в великих містах України з переважною більшістю українського населення ясла для дітей віком від кількох місяців до 3 років, як правило, російськомовні. У Києві, столиці України, мені не вдалося знайти для своєї дитини жадних українськомовних ясел. Таке ненормальне мовне середовище для дітей, які щойно починають учитися розмовляти, в яких закладаються основи відчуття рідної мови.

Пізніше — в школі — це розвиватиметься на підготовленому ґрунті, і вже не дивуватиме навіть такий зовнішній парадокс: свою мову українські діти вивчають за підручниками під назвою «Українська мова», а російську — за підручниками «Родная речь» (*Рідна мова*). З другого боку, прирівнювання техніки вивчення російської мови до чужої (поділ класів на групи, оснащення лінгвафонними технічними засобами тощо) створює для російської мови в школах, професійних технічних училищах і вищих навчальних закладах привілейоване становище і відсуває рідну мову на другий план, відводячи їй другорядну, тимчасову, безперспективну роль.

На сьогодні Україну зрусифіковано настільки успішно, що згадана Всесоюзна нарада в Ташкенті впевнено рекомендує «всіляко удосконалювати практику позаконкурсного прийому молоді з союзних республік Середньої Азії, Закавказзя і Прибалтики до університетів і педагогічних інститутів РРФСР, України та Білоруси для підготовки вчителів-русистів...» («Рекомендації», ст. 15 машинопису, п. 8).

Хочу навести кілька статистичних прикладів, які використовує з офіційних радянських джерел Юрій Бадзьо в своєму «Відкритому листі до Президії Верховної Ради СРСР та Центрального Комітету КПРС, який теж прошу долучити до цієї доповіді.

Отже, на стор. 41-44 вказаного листа (вид. ЗП Української гельсінкської групи, Нью-Йорк, 1980) читаємо:

Цікаві дані про національну нерівноправність українців у сфері вищої та середньої спеціальної освіти в Україні знаходимо в доповіді колишнього міністра вищої освіти Ю. Даденкова на нараді ректорів українських вузів, яка відбулася наприкінці 1960-их років з ініціативи ЦК КПУ з метою обговорення становища української мови в галузі вищої освіти (доповідь стала відома громадськості шляхом самвидаву). Нагадаю, що згідно з переписом українці на 1970 р. становили 74,9% населення УРСР; проте, в складі студентів вузів і закладів середньої спеціальної освіти їх було тільки 55%, а в складі штатних викладачів — 50%. В університетах студенти-українці становили 61%, а в штатному професорсько-викладацькому складі українців було 56%. В університетах українською мовою читали лекції тільки 34% викладачів. Зокрема у Харківському — 13% викладачів, в Одеському — тільки 10% (студентів-українців тут було 55%). В доповіді відзначалося, що навіть в Ужгородському університеті, де українці-студенти становлять 71%, заняття вели українською мовою лише 43% викладачів. Київський інститут народного господарства і Харківський юридичний інститут, читаємо в доповіді — єдині на Україні вузи, що готують спеціалістів свого профілю для роботи саме в державно-планових і правових органах, діяльність яких, згідно з Конституцією УРСР, здійснюється українською мовою». Серед студентів Київського інституту народного господарства — 78% українців, за останні 5 років 90% випускників стаціонару отримали призначення на території УРСР, проте викладають тут українською мовою лише 5% викладачів. 85% випускників Харківського юридичного інституту залишається працювати в Україні, проте в інституті «весь навчальний процес ведеться російською мовою». З 36

технічних інститутів, підпорядкованих Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, двома мовами — російською та українською — читаються лекції в 6-ти інститутах, в тридцяти інститутах навчальний процес організовано тільки російською мовою [...].

Про ступінь зрусіфікованості української вищої школи дозволяють судити і видання навчальної літератури для вузів, зафіксовані в статистичному довіднику «Преса Української РСР 1918-1975» (Харків, 1976). 1975 р. в Україні вийшло 112 українськомовних видань тиражем 348 тисяч примірників, тоді як російською мовою — 502 видання тиражем 1.308 тисяч примірників.

Так виглядає зовнішній, мовний шар української культурної діяльності. Він — наслідок нашої національно-політичної залежності й несвободи, обставин, які негативно відбиваються передусім на змісті української суспільно-культурної атмосфери, створюючи ще серйозніший засіб асиміляційного впливу на українців [...].

Тимчасово українськомовні видання переважають лише в галузі мовознавства, літературознавства й мистецтва, та й то в пропорції, яка не відповідає кількості українців на території УРСР.

Отже, провадиться політика обмеження українськомовного духовного життя рамками специфічно-етнічного матеріалу, що означає не що інше, як політику перетворення нашого народу на етнографічну масу, більш придатну, звичайно, для тотальної русифікації.

Факти надто очевидні й однозначні, щоб їх можна замовчувати, демагогічно декларуючи «розквіт» національний і культурний.

Така сама тенденція витиснення всього національного, самобутнього характеризує і театр, і кіно, і радіо — та телевізійні передачі. В усіх цих галузях майже

немає людей, для яких українська мова була б мовою думання і повсякденного вжитку, а не засобом заробітку.

Подібну картину змальовує на прикладі однієї із східних областей України Олекса Тихий у статті «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», яка була основним звинуваченням у його засуді в 1977 році (він дістав 10 років особливо суворого режиму і 5 років заслання).

В Донецькій області, — пише Тихий, — проживає 4,9 млн. чоловік. З них 2,7 млн. українців — 55,5%, 1,9 млн. росіян — 37,6%; 107 тис. греків — 2,2%; 73 тис. білорусів — 1,5%; 3,2% інших національностей. [...]

Є в області 4 державних драматичних театри і один оперний та одна філармонія. [...]

Всі театри російські і мовою і духом. Отже, корінне (тубільне) населення зовсім позбавлене мистецького життя. Палаці культури, клуби, палаці піонерів теж уникають української тематики і мови. Є велика мережа кінотеатрів, але в кожному з них не демонструється жоден фільм українською мовою. Мова телепередач та радіо в області також на 80-90% російська.

В науково-дослідних установах, технікумах, державних установах, на підприємствах та залізницях також зреклися української мови повністю чи майже повністю. [...]

Чи можна говорити про рівноправність 2 млн. українців, понад 100 тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших національностей в нашій області, якщо вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на зарплату, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність.

Я виросла і працювала в сусідній з Донецькою області і стверджую, що там становище української мови таке ж загрозливе, як його змальовує в своїй статті Тихий.

Воно й не дивно: якщо партійний керівник «суверенної Української держави» В. Щербицький виголошує промову в день 60-річчя радянської влади в Україні... російською мовою, — це сприймається як партійна директива в усіх галузях життя.

Про національну «рівноправність» і національну «свободу» в Радянському Союзі свідчить і те, що будь-який вияв не те що національного затурбовання, а звичайного природного зацікавлення українською історією, культурою чи звичаями свого народу розцінюється як вияв «українського буржуазного націоналізму» в найкрайнішому, негативному тлумаченні цього терміну і карається на рівні найтяжчих державних злочинів.

Найменші спроби національно-визвольної боротьби, навіть якщо вони задумані як легальні форми національного самозахисту, гарантовані конституцією, — в очах партійно-державної влади кваліфікуються однозначно — як зрада батьківщини. Левка Лук'яненко за самий тільки намір створити з колег-юристів організацію, що могла б легальними засобами, на підставі конституційного права, домагатися виходу України з СРСР, засуджено до розстрілу, який згодом замінили на 15-річне ув'язнення. Тепер він відбуває своє друге 15-річне ув'язнення за участь у Гельсінкській групі, що кваліфіковано як антирадянську агітацію і пропаганду на ґрунті націоналістичних переконань.

Зрештою, кого з нас, недавніх політ'язнів з України, переслідуваних за самвидавну літературу, чи теперішніх учасників Гельсінкського руху в Україні не звинувачували в буржуазному націоналізмі? Взагалі система сьогоденішніх звинувачень правозахисників чи учасників іншого руху спротиву (наприклад, релігійного) — окрема, дуже важлива тема для розуміння загального спрямування політики радянського уряду.

Членів Української гельсінкської групи Миколу Горбала і Вячеслава Чорновола цинічно звинувачено в «спробі згвалтування», Петра Розумного — за «зберігання холодної зброї» (сувенірний мисливський ніж), Ярославів Лесева — за зберігання наркотиків, які йому зашили до одягу в лікарні тощо.

Самих тільки членів Української гельсінкської групи ув'язнено за три роки її існування понад 20 чоловік (не рахуючи тих, що створили Групу в ув'язненні). Київського літератора, цитованого вище, Юрія Бадзя засуджено до 7 років ув'язнення і 5 років заслання лише за незакінчений рукопис соціально-філософського дослідження «Право жити» — про приреченість української нації в складі Радянського Союзу — за думку, ще ніким не почуту. Музиканта Вадима Смогителя засуджено за «вуличне хуліганство» — через наполегливе намагання емігрувати. Еміграційну політику Радянського Союзу часто пов'язують лише з виїздом євреїв. Звичайно, для єврейської нації, позбавленої навіть тих фіктивних прав, які маємо ми, українці, це — одна з головних проблем, далеких до розв'язання. Але для українців цієї проблеми (теж дуже важливої) досі не зрушили з місця: української еміграції дотепер фактично немає. Якщо не рахувати тих, що втекли, кого видворили, виселили, обміняли — теперішніх емігрантів-українців (включно з економічними) можна полічити на пальцях однієї руки. Значно більше таких, які через домагання емігрувати опиняються за ґратами. Крім названих вище, — Віталій Калиниченко, Зіновій Красівський, Ольга Гейко, Василь Овсієнко, Левко Лук'яненко, Василь Стрільців і інші. Під загрозою розправи батьки 9-ох дітей, робітнича родина з Одеси Валентина і Леонід Сірі.

Підсумовуючи сказане вище, хочу узагальнити, що українці й інші неросійські народи, крім позбавлення будь-

якого духовного життя, крім залучення до «ідеології державного корита», терплять іще дуже жорстоке національне гноблення, спрямоване на національне винищення більших і менших народів.

Українці в Україні — не «етнічна група», як тут на Заході сприймають, а велика, давно зформована нація з багатою історією, самобутньою культурою, великими традиціями і перспективними можливостями всебічного розвитку в умовах демократії і свободи. Майбутнє цієї нації залежить від об'єднаних зусиль самих українців з усіма іншими народами Радянської імперії (в тому числі й російським, який з усіх тисків тоталітарної системи не зазнає хіба що тільки русифікації) та з допомогою волелюбних змагань світової громадськості.

Сучасність, 1980, № 7-8, сс. 233-238

Закон і українські політв'язні

Виступ на конференції в юридичній школі Гарвардського університету 17 квітня 1983 року.

Я не буду говорити про суворість радянських законів. Зрештою, багато статей, скажімо, Конституції СРСР чи її копій — республіканських конституцій — звучать переконливо і навіть гуманно. Я хочу звернути увагу на невідповідність законів, їхню гнучкість, суперечливість, що дає змогу владімушм трактувати їх довільно, а дуже часто — свавільно, а це знецінює саме поняття закону. Я ілюструватиму прикладами каральної практики на Україні, не тільки тому, що я українка і, отже, це мені ближче та краще знане, а й тому, що вже віддавна Україна в системі каральних органів СРСР відіграє роль своєрідного полігону, де експериментально випробовують новітні методи покарань, щоб згодом, дуже швидко, поширити їх на решту території Радянського Союзу.

10 грудня 1974 року разом з кількома іншими жінками-політв'язнями Мордовського концтабору ЖХ-385/3-4 я оголосила голодовку і страйк, який тривав півроку, за статус політв'язня, протестуючи проти застосування до політичних в'язнів примусової праці як виховного засобу. Обґрунтовуючи мотиви свого протесту, я вказувала, що такі документи, як Конституція СРСР і «Загальна декларація прав людини», вважаю пасткою для довірливих. Справді, для людей ідеалістичного плану, до яких я довго належала, право, скажімо, на свободу слова і думки відіграє тільки провокативну роль. Бо на практиці діє інший закон, який теоретично не претендує на звання основного, і називається по-діловому «Карним кодексом», а фактично перекреслює ті права, які основний закон — Конституція — голослівно проголошує. 62 стаття КК УРСР і її відповідник — 70 стаття КК РРФСР — передбачають до 12 років покарання в першій частині (7 років суворого режиму і 5 років заслання) та 15 років у другій частині (10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання) за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підризу і послаблення радянської влади. Переважна більшість відомих мені правозахисників, ув'язнених за цією статтею, та й я сама, не тільки не визнавали, а всіляко заперечували мету підризу і послаблення радянської влади в своїх діях, а хто може краще за мене визначити мету моїх вчинків? Виявляється, слідчі КДБ визначають цю мету найкраще і завжди однозначно.

Так само довільно трактують поняття розповсюдження творів, знов таки довільно кваліфікованих як антирадянські. У моїй справі одним зі звинувачень було: виготовила антирадянські документи Сверстюка в 4 примірниках і розповсюдила їх «шляхом передачі авторові». Ішлося про літературно-критичні статті Євгена Сверстюка, які, до речі, протягом року мали

кваліфікацію наклепницьких, а вже наприкінці мого слідства були перекваліфіковані на антирадянські з відповідним виправленням у всіх попередніх протоколах. Цей ніби незначний нюанс кваліфікації змісту статей насправді означає різницю в покаранні їх автора рівно на 9 років.

Ще показовіша в цьому плані справа Юрія Бадзя, автора соціологічно-філософського дослідження «Право жити» — про право української нації на життя в системі Радянського Союзу, яке він розглядає в трьох аспектах: минулому, сучасному і майбутньому. Велику обсягом незакінчену працю в єдиному чернетковому примірнику, якого ніхто, крім автора, не читав, забрали, а самому Юрієві Бадзьові забезпечили надійне право жити 12 років у концтаборі і на засланні за «виготовлення і розповсюдження антирадянського документу. У стислому викладі свого дослідження, який, на щастя, зберігся у формі відкритого листа до ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР, він аргументовано доводить, що український народ цілеспрямовано і послідовно позбавляють права жити повноцінним життям:

«...Моя кваліфікація сучасного національного становища українського народу як стану облоги має не тільки метафоричний, загальноідеологічний, а й практичний сенс. Офіційна ідеологія «інтернаціоналізації», «зближення» і злиття націй та історіографічна концепція історії України зовсім не залишають українському народові простору для вільного руху ні вперед, ні назад, закривають перед нами і майбутнє, і минуле, а практичні творці становища б'ють по голові кожного, хто підноситься над рівнем запланованого національного вмирання, хто пробує сказати правду про українську національну дійсність або, не дай Боже, оцінити картину в цілому, в

загальнонаціональному, загальноісторичному масштабі, за критеріями політичними».

Юрій Бадзьо написав своє дослідження з соціалістичних позицій і навіть не ставив як альтернативу умову для розвитку українського національного життя — неодмінне відокремлення, вихід зі складу СРСР.

Якщо ж хтось з українців сприйме всерйоз теоретичне право нашого народу на вихід зі складу Радянського Союзу, — то хоч би він і не зробив жадного практичного кроку, щоб скористатися цим правом, — його покарають уже не за антирадянську агітацію і пропаганду, а за зраду батьківщини. Так було, наприклад, з групою юристів, які з ініціативи Левка Лук'яненка 1961 року хотіли (підкреслюю — тільки хотіли) створити організацію, яка б легально, конституційно домогалася відокремлення України від решти СРСР. Левка Лук'яненка, який невдовзі перед тим з відзнакою закінчив юридичний факультет найбільш престижного в Радянському Союзі Московського університету ім. Ломоносова, засудили на смертну кару (пізніше вирок замінили на 15-річне ув'язнення). Відбувши 15 років у тюрмах і концтаборах, Л. Лук'яненко спокусився ще одним документом, який проголошував пошану до людських прав: Заключним Актом Гельсінкської наради. Лук'яненко став одним з членів-засновників Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, за що його в 1978 році засудили на нових 15 років ув'язнення (10 років табору особливого режиму і 5 років заслання).

Ще парадоксальніше виглядає звинувачення у зраді батьківщини людей, які не були громадянами Радянського Союзу. Приклад: теж юрист Володимир Горбовий, здобув освіту в Карловому університеті в Празі, згодом — у Ягелонському університеті в Кракові; працював у польському апеляційному суді, пізніше — на посаді

юрисконсульта у міністерстві земельних справ Чехословаччини — і ніколи не був навіть формально громадянином СРСР. У газеті «Торонто Телеграф» у жовтні 1969 року була опублікована стаття Вортгінгтона під назвою «Ув'язнений, але по-давнішому страшний для червоних». Журналіст Вортгінгтон на підставі свідчень англійського вчителя Джералда Брука, який відсидів 4 роки в радянських таборах і згодом був виміняний на радянських шпигунів, розповідає, що доктора Горбового як «бездержавного» якийсь час тримали в таборах для іноземців, а звинувачення в нього — зрада батьківщини. Виникає природне питання: якої батьківщини — Польщі, Чехословаччини, чи, може, України?

У 1972 році доктор В. Горбовий, відбувши 25-річне ув'язнення, вийшов на волю, але ні відсутність засобів до життя, ні вимога Гельсінкської угоди сприяти возз'єднанню родин не допомагають йому виїхати до єдиного сина, що живе в Празі, в дружній Чехословаччині. Проживши в радянських концтаборах 25 років і віддавши своє здоров'я примусовій праці, Горбовий не має пенсії, бо праця в ув'язненні не враховується до трудового стажу. Але це обумовлене відповідним законом і свідчить лише про жорстокість того закону, моя ж мета — проілюструвати невідповідність законів і практичного їх втілення.

Як відомо, за останнім карним кодексом максимальний термін ув'язнення — 15 років, але ті, кого засудили раніше на 25 років, далі залишилися з цим терміном. Таких було багато: скажімо, більшість учасників національного опору в 1940-50-их роках діставали, як правило, по 25. Зі мною в Мордовському таборі закінчували свої 25-річні терміни жінки Дарія Гусяк і Катерина Зарицька. А в чоловічих таборах ще й тепер відбувають 25-річні вироки ті, кому пощастило вижити.

Кілька місяців тому одного з 25-річників, що мав уже вийти на волю, Мирослава Симчича, заарештували в таборі на новий, поки що не відомий термін. Практику повторних, камерних, справ тепер широко впроваджують щодо в'язнів сумління по всьому Радянському Союзу, а випробовували цей метод, як і багато інших методів каральної системи, — на Україні. Від літа 1981 року з самих тільки членів Української Гельсінської групи, які закінчували табірні терміни, на волю не вийшли Ярослав Лесів, Василь Овсієнко, Василь Стрільців, Юрій Литвин, Василь Січко і його батько Петро Січко, Ольга Гейко-Матусевич, про яку вже згадувала тут Людмила Алексєєва, журналіст Вячеслав Чорновіл, засуджений на заслання на нових 5 років табору суворого режиму за зфабрикованим звинуваченням у спробі зґвалтування.

Фабрикація звинувачень, далеких від діяльності й моральних засад підсудних, набрала поширення і стала практично узаконеною, зокрема щодо правозахисників та релігійних активістів. У цьому українці теж були в ролі піддослідних кроликів і, можливо, ще й тепер мають першість за кількістю «наркоманів», «гвалтівників», «хуліганів», «гомосексуалістів» тощо. При тому влада часто навіть не дбає про видимість доказовості. Якийсь кримінальний в'язень може за пачку чаю посвідчити, наприклад, що Василь Січко курить наркотики, хоч Василь Січко не курих і не курить навіть звичайних цигарок, але таких нюансів звичайно не беруть до уваги. А підкинути «речові докази» і зовсім не тяжко, тим більше, що відбитки пальців брати не обов'язково.

Я не хочу обтяжувати цей виклад надміром прикладів порушення радянською владою її власних законів, але про кілька жертв таких порушень хочу ще згадати. Юрій Шухевич був ув'язнений 14-річною дитиною за те, що його батько, генерал Роман Шухевич, колись

очолював визвольну боротьбу українців проти радянського поневолення. Відтоді Юрій понад 30 років пробув у найсуворішому тюремному ув'язненні, в тюрмі осліп, і щойно місяць тому вийшов у заслання — практично безпорадним інвалідом. Це ще один з показників гнучкості радянських законів: дуже часто інвалідів, які не здатні працювати за станом здоров'я, свавільно позбавляють законного права і змушують працювати нарівні зі здоровими. Так було з моїм братом, якого в таборі позбавили II групи інвалідності і змушували працювати на верстаті, хоч у нього бракує по кілька пальців на обох руках. Пізніше, на засланні, він дістав параліч і тепер — цілковитий каліка. Так було з Іриною Сеник, яка понад 17 років була інвалідом II групи, а перед кінцем табірного терміну її позбавили цієї групи і змусили працювати на засланні прибиральницею.

Рік тому в Пермському таборі ВС-389/36 зняли другу групу інвалідності в письменника Миколи Руденка, керівника Української Гельсінкської групи, який у висліді поранення під час війни має ушкоджений хребет і неvigойну рану. Тепер від нього вимагають виконувати примусову працю за загальною нормою і додатково карають за невиконання норми. Фактично його карають за те, що він не хоче міняти своїх поглядів, а це основна вимога до політв'язнів і єдиний критерій їхньої «злочинності». Щоб змусити Руденка змінити переконання, його, всупереч законові, близько півроку тримали після суду в ізоляції, без жадного зв'язку зі світом і з родиною, під посиленням психологічним тиском. Щоб зламати його психологічно, два роки тому заарештували також його дружину Раїсу і засудили на 10 років табору й заслання. Не маю сумніву, що протягом цих 10 років їм не дадуть жадного (дозволеного законом!) побачення, як не може домогтися побачення з чоловіком Таня Осіпова

навіть ціною кількомісячної голодовки, як не дали побачити навіть мертвого чоловіка Катерині Зарицькій, хоч він лежав у трупарні того самого табору.

Не шануючи своїх власних законів, Радянський Союз зневажливо ставиться до міжнародних зобов'язань і, на жаль, уже призвичаїв до своєї аморальності значну частину світу.

Тому я вважаю дуже важливим, щоб такі значні сили, як професійні і наукові об'єднання, робили тиск на Комісію Прав Людини в Організації Об'єднаних Націй та інші подібні інституції, що не виконують належно покладених на них функцій, щоб обмежити узаконене беззаконня та встановити правопорядок у світі.

«Сучасність», 1983, № 7-8, сс. 157-161

Екологія і громадський рух СРСР

Екологічні проблеми настільки всеохопні, то вони, попри наше бажання, стирають національні, територіальні та інші кордони, нагадуючи, що планета поступово перетворюється на спільний дім, де господарів багато і водночас господаря немає.

Точніше й повніше за інших розкрив це ще в минулому десятиріччі у книзі *Знищення природи* Борис Комаров (Володимир Вольфсон), який тепер живе в Єрусалимі. Його праця — перше і дотепер неперевершене дослідження специфіки радянської екологічної кризи.

Автор доводив, що на Заході екологічних проблем не менше, ніж в СРСР (нагадую — це було в 1970-их роках), але останні небезпечніші через стрімкість їхнього наростання.

Б. Комаров пояснює цей феномен таким парадоксом: розвиток екології в СРСР спричиняє порушення гармонії і необхідного балансу в природі; водночас недостатній розвиток технології, на відміну від Заходу, гальмує

вироблення захисних засобів. На цей парадокс накладається психологія «тимчасовості», охоплюючи все суспільство — від панів до рабів. (Прикладом такої «тимчасовості» може бути повідомлення, опубліковане в газеті *Радянська Україна* у вересні 1988 р. під рубрикою «Пригода»).

Б. Комаров враховує також національний аспект «тимчасовості», оскільки штучне етнозмішування або, за визначенням естонців, етнічне зараження середовища, породжує байдуже ставлення до природи і до самого життя чужої землі. Чи ж випадкова, з цього погляду, екологічна загроза, що нависла над Кримом, з якого вигнали законних давніх господарів — кримських татар?

Не менш важливим фактором, за Комаровим, є зречення духовної спадщини предків — релігії, традицій, звичаїв. Це перегукується з концепцією учасників всесоюзного екологічного руху «Ноосфера», що спирається на вчення акад. Вернадського про тісний взаємозв'язок екології природи з екологією культури. Це відповідає також концепції відомого сучасного гуманіста, якого режим перекваліфікував на державного злочинця, — вірменського вченого Хачика Стамбалцяна. До речі, ця концепція серйозно відрізняє екологічний рух в СРСР від руху західних «зелених», які не завжди усвідомлюють такий зв'язок.

Б. Комаров наводить дуже багато прикладів і проблем, яких досі не висвітлила гласна преса.

Факти, які я маю намір назвати нижче, — це всього-на-всього приклади, проте вони ілюструють специфіку всієї системи.

Ситуацію в Україні я знаю краще, ніж в інших частинах СРСР. Донедавна мені взагалі здавалося, що найстрашніше становище — саме в Україні з її Чорнобилем, хімічним отруєнням води й повітря, із

загадковим захворюванням дітей у Чернівцях (і не лише в Чернівцях), з озонними дірами над промисловими центрами, гнилими рукотворними морями, засоленим Дністром, з десятками висохлих рік і озер, винищеними лісами в Карпатах і зловісним зростанням атомних реакторів...

Виявляється, в сусідів іще страшніше. Наприклад, в Узбекистані мафіозне господарювання призвело до порушень на рівні генетичному, і це відсунуло на другий план звичайні національні проблеми — знищення культури, історичної пам'яті. Взагалі — національного виживання, оскільки йдеться вже про *біологічне* виживання населення.

На наших очах гине Аральське море, перетворюючи Середню Азію на пустелю і загрожуючи необоротно змінити екологічну рівновагу всієї планети. Адже в природі все взаємопов'язано — немає ізольованих явищ.

У Радянському Союзі зростає усвідомлення цього.

Об'єднання українського земляцтва «Славутич», що виникло в Москві, вирушило в експедицію до Аральського моря з наміром вшанувати пам'ять Тараса Шевченка, який у минулому сторіччі відбував там заслання. Але, вражені екологічною катастрофою, що відкрилася їхнім очам, вони вирішили, окрім пам'ятника-символу, створити живий пам'ятник поетові, щоб бодай на півроку зупинити наступ рукотворної пустелі на місці живого моря.

Вірменія в наші дні стала зосередженням криз — екологічної, національної, політичної, що звалилися на цей давній народ в одному ланцюгу зі стихійним лихом.

Неможливо навіть перелічити спалахи екологічної епідемії в усіх частинах радянської імперії. Отруєно Прибалтику, Білорусію, Урал, Молдавію. Закрито чорноморські пляжі в Одесі (хоча санаторії продовжують працювати!). Отруєно Балтійське море. Навіть

«невичерпні» багатства Сибіру виявилися на межі винищення. Забруднено ріки й озера «от Москвы до самых до окраин». По суті, на карті шостої частини земної кулі не лишилося чистого клапця землі (включно також з водою і повітрям). Від божевільного плану повернути назад сибірські ріки режим, здається, відмовився. А оголошене рішення про закриття сейсмічно небезпечних атомних електростанцій (у Вірменії, в Криму) викликає в громадськості серйозний сумнів.

Навіть офіційна преса вже не приховує, що Чорнобилі й Арали — наслідок паразитичного ставлення до природи, обґрунтованого хижацьким лозунгом Мічуріна: «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх від неї — наше завдання».

Тривогу з приводу відплати з боку пограбованої природи багато хто відчуває і висловлює вже нині — на рівні нинішньої гласності. Однак до істотної перебудови в ділянці охорони природи по суті навіть не наблизилися. Хоча на урядовому рівні створено спеціальний комітет з екології — Держкомприрода, реальний стан істотно не змінюється. Реформи в ділянці екології так само поверхові й фіктивні, як і в економіці, культурі тощо. Чого варта заборона шкідливих хімічних речовин типу ДДТ, якщо їх далі виробляють і навіть купують за кордоном?

В Азербайджані через отруєння землі народжуються дегенеративні діти-виродки. Їхніх матерів не дуже втішає, що отруєно їх *забороненими* хімічними засобами, так само як родичам убитих у Тбілісі не легше від того, що їх знищили хімічною зброєю, *забороненою* міжнародним законом.

На Захід потрапили відеофільми, де показано, як безперервним потоком течуть до Балтійського моря отруйні ріки з хімічних заводів у Латвії, а вода в колодязях — горюча в буквальному сенсі.

Громадськість дедалі частіше висловлює стурбованість екологічним станом. 26 квітня, в третю річницю Чорнобильської катастрофи, відбулися численні і багатолюдні мітинги в Білорусії і Україні. У Києві українська асоціація «Зелений світ» провела конференцію під керуванням письменника, лікаря і вченого Юрія Щербака, а також 10-тисячний мітинг. Ще більші й принциповіші мітинги відбулися у Львові, в Гомелі, а в квітні 1990 року планують скликати в Києві Міжнародний Чорнобильський форум «Пам'ять і застереження».

Про лекції Чорнобиля пишуть і говорять багато. Але навіть тепер, у третю річницю, публікації в партійній пресі так само суперечливі, як і в травні 1986 року. Нещодавно газета *Московские новости* в дусі впроваджуваної гласності нагадала в статті Бовіна про те, як три роки тому можновладці злочинно брехали людям, коли багатьох ще можна було врятувати. Водночас із *Московскими новостями* в республіканському партійному органі *Правда Украины* заступник прокурора УРСР твердить, що вже на п'ятий день після катастрофи (!) населенню повідомили всю правду про те, що сталося, і про можливі наслідки. Тимчасом евакуація окремих сіл триває досі.

Свій цинізм щодо Чорнобиля власті продемонстрували знову 26 квітня: того дня паралельно з екологічним мітингом у Києві влаштували футбольний матч — так самісінько, як три роки тому в Прип'яті, лише на соліднішому рівні: київське «Динамо» грало із західнонімецькою командою.

Проблемам екології постійно приділяють увагу різні неформальні видання (московські журнали *Гласность*, *Референдум*, релігійні литовські видання, журнали *Український вісник*, вірменський *Гамк*, інформаційні бюлетені). Латвійський клуб захисту середовища видає журнал *Стабурагс*, цілком присвячений питанням екології,

так само як згадуване товариство «Ноосфера» — однойменний журнал.

Українська Гельсінкська Спілка від осені 1988 року збирає підписи під відозвою, що вимагає заборонити атомні електростанції в густонаселених регіонах України. Виконавчий комітет УГС пише в цій відозві:

«Спершу нас змушували пишатися тим, що ми — всеросійська житниця, потім — всесоюзна кочегарка. Сьогодні Україна стає всесоюзним реактором, а в перспективі — всесоюзним, а то й всесвітнім кладовищем». На жаль, це не художній засіб, а страшна реальність нашого часу.

Реальна загроза екологічної катастрофи об'єднує найрізноманітніші громадські рухи. Так, у поході протесту проти екологічного небезпечного військового об'єкту 8 березня 1989 року в Тарту взяли участь, поряд із естонським зеленим рухом: Товариство захисту пам'яток старовини, Народний фронт Естонії, Партія національної незалежності Естонії, група «Естонія без зброї», Християнська спілка Естонії тощо. Це свідчить про те, що екологічний рух може об'єднати фактично все населення.

Тон усіх повідомлень з екології — песимістичний, навіть трагічний. Корені лиха, що насуваються, проглядаються навіть в офіційних органах масової інформації. Це — тоталітарний режим. Неможливо припинити насильство над природою, не припинивши насильства над людиною. Як твердив нещодавно публіцист В. Єрьомін в журналі *Огонек*, «громадянин, якого власті прирекли на політичну німоту, не може бути моральним».

В такому песимістичному тоні я хотіла б закінчити цю статтю словами з листа українського мислителя Євгена Сверстюка. Він написав цей лист своєму другові за уральським концтабором: «Знаєте, Йозеф, тут, у печальній

країні в тіні Чорнобиля мало що змінилося, і я не дуже вірю в реальність XXI сторіччя на Землі. Але, як давніше, вірю, що кожен мусить нести свій обов'язок і лишатися собою до кінця. І головне — зберегти в собі образ і подобу Божу».

Однак, на відміну від песимістів, які вважають, що гірше вже не буде, я належу до оптимістів, які вірять, що буде гірше. І нагадуючи про наші можливості в умовах демократичного світу, приєднуюся до лозунгу, який викликав на екологічному мітингу в Києві широке схвалення: «Комуністів — у 30-кілометрову зону!»

Проблема тільки в тому, що межі цієї зони безмежно розсунулися.

Сучасність , 1990, № 2, с. 73-76

РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ У 1982 РОЦІ

Деякі підсумки репресій на Україні в 1982 році

Від 1982 року в усіх галузях життя очікувалися зміни на краще, бо здавалося, «куди вже гірш?» Особливо люди в СРСР сподівалися певного послаблення репресій. Не тільки тому, що накручена до краю пружина могла не витримати, тріснути, а й тому, що верховний кремлівський Володар, засидівшись на своєму престолі, вже явно дихав на ладан, і від зміни центрального портрета в урядовому іконостасі, сподівалися бодай на короткий час свіжішого подуву. Як відомо, фактичної зміни не відбулося.

Тиранія, уособлена Комітетом державної безпеки (КДБ), з демонстративною нахабністю позує перед світовими репортерами, натягаючи наструнчені віжки і вже не ховаючи свого компрометованого мундира.

Україна, як завжди, робить солідний внесок у «будівництво комунізму» — теж в усіх галузях. Цим

оглядом ми хочемо частково узагальнити цей внесок в одній лише галузі життя — в галузі репресій проти інакодумства, показати, які вияви громадського опору стали відомі у 1982 році і як репресивна машина (тепер урядова, керівна машина) їх знешкоджувала.

Про внесок КДБ при Раді Міністрів УРСР у будівництво комунізму свідчить хоча б таке лаконічне, але змістовне повідомлення:

«26 травня 1982 року Головою КДБ СРСР замість Ю. В. Андропова призначено Віталія Васильовича Федорчука. В. Федорчук (нар. 1918 р.), закінчивши військове училище в 1938 році, почав працювати в органах держбезпеки. Закінчив вищу школу КДБ. Має звання генерал-полковника. В 1970 році його призначили головою КДБ при РМ УРСР. Член Політбюро ЦК КПУ від 1976 року».

Друге інформаційне повідомлення того самого часу: *«КДБ УРСР значно розширив своє приміщення на вул. Володимирській у Києві: до старого будинку приєднано кілька прилеглих. Господарські і допоміжні відділи переведено до нового приміщення на вул. Шамрила, звільнені приміщення зайняв оперативний відділ».*

За короткий час — повідомлення про нову зміну в кар'єрі недавнього шефа КДБ в Україні: *«16 грудня 1982 року Віталія Федорчука призначили міністром внутрішніх справ СРСР замість Щолокова. При цьому його підвищено в чині до генерала армії».*

Яких же ворогів державної безпеки виявили та знешкодили в Україні в 1982 році підлеглі Федорчука, якою героїчною діяльністю заслужив він це високе довір'я?

Радянська преса про це звичайно не пише, хіба що час від часу накинеться на якусь жертву з лайкою, за якою тяжко побачити фактичний бік подій. (Див., наприклад, стаття М. Дерімова «Лжепророки» в газ. *Правда Украины*, 31 січня і 2 лютого 1982 р.; стаття М. Тороповського

«Антонів і Клеопатра» в газ. *Вільна Україна*, 18 серпня 1982 р.)

До нецензурованої західної преси повідомлення про сьогоднішні подвиги чекістів доходять уривчасто, епізодично, дуже частково і переважно спізнено. Тому цей огляд охоплює тільки якусь (напевно, невелику) частину репресій проти інакодумців. Це швидше ілюстративний, а не статистичний огляд. А проте навіть такий ілюстративний огляд інформацій про переслідування людей за переконання — досить переконливий, особливо на тлі урядових запевнень, що з дисидентством у Радянському Союзі остаточно скінчено.

Враховуючи труднощі, з якими самвидавні повідомлення доходять з України на Захід (а це — основне джерело інформацій про репресії), тільки на тривалій часовій відстані можна буде бодай приблизно уявити масштаб ідеологічних чисток за минулий рік. Тож задовільнемось тим часом уривчастими інформаціями, які вже були опубліковані в бюлетені *Вести из СССР* і в *Материалах самиздата* в Німеччині, в різних пресових повідомленнях, у матеріалах Закордонного представництва Української гельсінської групи, Закордонного представництва Ради родин в'язнів євангельських християн-баптистів тощо.

Переслідування членів Гельсінської Групи

4 січня 1982 року в народному суді Придніпровського району м. Черкаси розглядали кримінальну справу Василя Січка (нар. 22 жовтня 1956 р.) за ст. 229-6 ч. I КК УРСР («незаконне виготовлення», придбання, зберігання, перевезення або пересилання наркотичних речовин без мети збуту»). Того самого дня, 4 січня, Василеві Січку належалося останнє побачення перед кінцем його трирічного ув'язнення за виступ на похороні композитора

В. Івасюка. Приїхавши на побачення, його мати Стефанія Петраш довідалася, що сина заарештували в таборі ще на початку грудня 1981 року. Про те, як матір дурили в день суду над сином Василем і все таки не пустили на процес, розповідає самвидавний документ, опублікований разом із звинувачувальним висновком у справі №1080 у *Материалах самиздата*, АС № 4620 — 7 стор.

Головував на суді Кульчицький, свідками були в'язні табору, оперуповноважений Зінченко та вільнонаймані І. А. Коваленко й В. Д. Томоз. Вони свідчили, що Василь Січко мав у себе гашиш і пригощав ним інших (хоча В. Січко не курить зовсім навіть звичайних цигарок). 3 грудня 1981 року в його тумбочці вилучили коробочку з гашишем. Січко відразу заявив, що ніколи не бачив цієї коробочки і що вона йому не належить та вимагав зняти відбитки пальців, але його протести й вимоги зігнорували й засудили за зберігання наркотиків ще на 3 роки ув'язнення.

Тепер прийшло повідомлення, що Василь Січко захворів у таборі на туберкульозу.

Петро Січко, батько Василя, якого в липні 1979 року заарештували разом із старшим сином за виступ на похороні Івасюка і разом засудили на такий самий 3-річний термін ув'язнення, тільки за іншим режимом, теж був повторно заарештований у таборі за 10 днів до звільнення. Причина арешту: у жовтні 1981 року співтабірник Петра Січка П. С. Шумейко підклав у вустілки черевиків Січка папери, які потім вилучили та кваліфікували як антирадянські. Шумейка, якому співтабірники погрожували розправою за провокацію, перевели до іншого табору. А Петра Січка засудили за ст. 1871 КК УРСР ще на 3 роки ув'язнення.

Нагадаємо, що Петро і його старший син Василь — не вся данина родини Січків радянському правосуддю. Рівно за рік перед повторним засудом Василя Січка, в січні 1981

року їхня мати Стефанія Петраш так само у відчаї пробивалася на суд середущого сина Володимира, який теж відбуває 3-річне ув'язнення в кримінальному таборі за зречення радянського громадянства.

Звичайно, амністія, проголошена в грудні 1982 року, обійшла родину Січків так само, як і інших політичних в'язнів.

Члена Української гелісінкської групи Юрія ЛИТВИНА, який мав звільнитися з табору 6 серпня 1982 року, теж повторно заарештували в таборі та привезли на слідство до Києва, звинувативши за ст. 62 КК УРСР.

У березні в його справі робили обшук у Таміли Матусевич і ще в кількох знайомих Литвина. У квітні відбувся суд, за яким він дістав ще 5 (можливо 6?) років ув'язнення.

Тоді ж таки, в квітні 1982 року, Полтавський обласний суд розглядав справу Василя Стрільцева, якого теж заарештували в таборі 20 жовтня 1981 року, за три дні до звільнення.

В день його арешту відбувся обшук у викладача фізкультури Семенишина в сел. Вигода Івано-Франківської обл. Вилучили архів Стрільцева.

Від призначеного адвоката Стрільців відмовився, в суді його захищав брат Павло (в минулому теж політв'язень). Вирок: 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму за ст. 62 КК УРСР.

Якщо згадати ще Василя Овсієнка, Ярослава Лесева і Вячеслава Чорновола, засуджених минулого, 1981 року, перед закінченням ув'язнення, стане зрозумілою тенденція КДБ карати учасників гелісінкського руху не за якісь конкретні дії, а лише щоб якнайдовше ізолювати їх, вирвати з громадського життя.

Правозахисників, ув'язнених навіть за зфабрикованими кримінальними звинуваченнями, під час

ув'язнення намагаються «перевиховати», себто змусити зректися своїх переконань. Так, журналіста Вячеслава Чорновола, засудженого останній раз за зфабриковану «спробу зґвалтування», привозили в квітні 1982 року до Києва з якутського кримінального табору й протягом 4 місяців намагалися у слідчій тюрмі КДБ «поставити його на шлях виправлення», а потім відвезли назад до Якутії.

Для керівника Української гельсінкської групи, ув'язненого письменника Миколи Руденка знайшли в таборі інші методи переслідування. Ув'язнивши в 1981 році його дружину Раїсу, позбавивши його таким чином мінімальної опіки та уваги ззовні, Руденкові в березні 1982 року перекваліфікували інвалідність з 2 на 3 групу. Тепер він змушений працювати не 4 години на день, а повну робочу зміну — 8 годин — і виконувати норму нарівні з здоровими. Руденко працює на в'язанні шнурів для прасок. Це виснажлива робота, пов'язана з фіксованою позицією тіла й похитуванням хребта, що в його стані протипоказано (в наслідок фронтового поранення в нього ушкоджена крижова ділянка хребта). Руденко відмовився від 8-годинної праці й продовжує працювати 4-годинну зміну. Проти нього готують репресії.

Від листопада 1981 року в Чистопольській тюрмі майже цілком осліп Юрій Шухевич: на праве око він не бачить нічого, на ліве може тільки відрізнити світло від темряви. Діагноз: відшарування сітківки та помутніння кришталика. Операція, яку він мав у Центральній лікарні для в'язнів у Ленінграді, не мала успіху.

На початку 1982 року Шухевича повернули знову до Чистопольської тюрми.

Інші репресії

5-6 січня 1982 року в Луцькому судили Анатолія Борисовича Турченка (нар. 20 грудня 1958 р.) за ст. 1871 КК

УРСР. Турченка, художника-плакатиста і музиканта оркестри, заарештували 12 жовтня 1981 року в м. Ковелі Волинської обл. У серпні 1980 року він розлучився зі своєю першою дружиною і в лютому 1981 року одружився з громадянкою Фінляндії на ім'я Ар'я Мар'я Геллеві Лехтіранта. Оскільки перед тим Турченко мешкав у Ковелі — в зоні, закритій для відвідування іноземців, подружжя переїхало до Києва. 5 вересня 1981 року дружина Турченка виїхала до Фінляндії на практику (вона — викладач російської мови), а Турченко тимчасом оселився в Ковелі, де живуть його мати та брат. Там його й заарештували. Під час арешту в хаті, де він жив, зробили обшук і вилучили книги, фотографії, магнітофонні стрічки (пізніше майже все повернули).

Водночас з Анатолієм Турченком затримали також його брата, але невдовзі відпустили. Турченка помістили до Луцької тюрми.

Крім звинувачення за ст. 1871, йому інкримінували також валютні операції, але останнє звинувачення невдовзі відпало. В листопаді 1981 року ТУРЧЕНКО проходив психіатричну експертизу в Львівській обласній психіатричній лікарні, де його за три тижні визнали осудним.

На суді Турченкові інкримінували усні висловлювання в розмовах з друзями й родичами: твердження про відсутність в СРСР свободи слова; висловлювання на користь незалежної України та схвалення діяльності С. Бандери; критику економічної політики уряду і вихваляння західного способу життя; критику системи закритих розподільників; невдоволення закритістю більшої частини Радянського Союзу для іноземців.

Свідками на суді виступали семеро знайомих Турченка з Ковеля і його колишня дружина. Підсудний

висловив покаяння. Прокурор просив для нього 3 роки таборів, проте суд, «враховуючи покаяння», призначив йому 2 роки таборів загального режиму. 9 лютого Верховний Суд УРСР розглянув касаційну скаргу ТУРЧЕНКА і залишив вирок без змін.

На початку 1982 року в Івано-Франківському засудили Василя Мазурака за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Йому інкримінували розповсюдження націоналістичних емблем (зокрема жовто-блакитних прапорців) і критичні висловлювання в бесідах з місцевим священиком о. ДАВИДЯКОМ. Суд тривав три дні. Мазурак винним себе не визнав, свідки дали покази на його користь, однак йому оголосили найвищий вирок за цією статтею: 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Мазурак уже відбував ув'язнення в 1946-1954 роках за членство в ОУН. Потім реабілітований, після звільнення працював учителем у рідному селі Виноград Івано-Франківської обл.

10 лютого в Києві примусово госпіталізували до психлікарні ім. Павлова Віктора Володимировича Монбланова (нар. 18 квітня 1940 р.). Приводом було те, що Монбланов вийшов на вулицю з індивідуальною демонстрацією протесту в зв'язку з п'ятою річницею від дня арешту ініціатора гельсінкського руху в СРСР Юрія Орлова.

Монбланов — київський кінорежисер, якого вперше заарештували 30 грудня 1978 року та засудили до 4 років ув'язнення в таборах посиленого режиму за «хуліганство».

«Хуліганство» полягало в тому, що він вийшов на вулицю з плакатом, який закликав звільнити політв'язнів і звертався з проханням давати пожертви на допомогу їм. Наприкінці 1981 року його достроково звільнили з табору. Психіатрична експертиза визнала Монбланова осудним, і його засудили за ст. 206 ч. 2 КК УРСР до 5 років таборів суворого режиму.

11 лютого в Тбілісі повторно заарештували всесвітньо відомого кінорежисера, автора фільмів *Тіні забутих предків* і *Саят Нова* Саркіса (Сергія) Йосиповича Параджанова.

Параджанова почали переслідувати від 1965 року, закидаючи йому «український націоналізм», а 17 грудня 1973 року його заарештували та засудили до 5 років ув'язнення, звинувативши в гомосексуалізмі. Звільнили його на рік раніше, завдяки широкій міжнародній кампанії на його захист. Після звільнення Параджанов жив у сестри в Тбілісі, був безробітний, бо фахову працю, як усім колишнім політв'язням, йому забороняли. Тепер його засудили за ст. 190 КК ГрузРСР («давання хабара») до 5 років таборів суворого режиму.

24 червня 1982 року у Львівському обласному суді засуджено відомого науковця-психолога Михайла Гориня, заарештованого 3 грудня 1981 року.

Михайло Миколайович Горинь (нар. 17 червня 1930 р.) вперше був ув'язнений під час чергової хвилі репресій серед української інтелігенції в 1965 році і дістав найбільший з усіх тодішніх засудів — 6-річне покарання — яке він відбув в таборах і в Володимирській тюрмі. Тепер його заарештували після серії обшуків (наприклад, у справі заарештованого в березні 1981 року члена Української гельсінкської групи Івана Кандиби), на яких йому намагалися підкинути з метою компрометації різні документи.

Гориня засуджено до 10 років ув'язнення в таборі особливого режиму і 5 років заслання (ст. 62 ч. 2 КК УРСР).

31 липня в сел. Вон'єган Октябрьського р-ну Ханті-Мансійського нац. округу Тюменської обл. заарештували Олександра Івановича Шатравку (нар. 6 жовтня 1950 р.). Він приїхав туди з України в пошуках праці і працював на тартаку. Шатравку заарештували разом з другом

Володимиром Міщенком за те, що вони збирали серед робітників підписи під петицією про ядерне роззброєння, складеною за матеріалами Московської «Групи встановлення довір'я між СРСР і США» (до групи входить також представник з Одеси Володимир КОРНЕР). Шатравка з Міщенком зібрали 15 підписів, після чого їх заарештували. Після їхнього арешту робітників, які підписали петицію, викликали до КДБ, вимагаючи забрати назад свої підписи, проте не всі робітники погодилися це зробити. Одного з робітників, що відмовилися зрікатися підпису, Олександра Петренка, нібито теж заарештовано.

Олександр Шатравка — автор самвидавної книги «Якщо ти хворий на свободу, або Репортаж із шлунка людоїда», в якій він описує своє перебування в СПЛ і ПЛ (від 1974 року — це його четвертий арешт). У дружини Шатравки Анни Гордієнко 5 серпня в Москві зробили обшук, вилучивши її власні рукописи, роман *Доктор Живаго*, адреси. 8 серпня її допитували про чоловіка, 9 серпня зробили повторний (безрезультатний) обшук і повідомили, що її чоловікові пред'явлено звинувачення за ст. 1901 КК РРФСР («наклепницька діяльність»). 16 листопада Шатравку (напевно, разом з Міщенком) перевели до Інституту ім. Сербського на експертизу. Суд мав відбутися 20 грудня 1982 року в сел. Советський Хантійсько-Мансійського нац. округу Тюменської обл.

8 грудня в *Литературной газете* з'явилася стаття з різкими нападами на «Групу довір'я».

27 серпня в Києві заарештували інженера-економіста Зіновія Павловича Антонюка (нар. 24 липня 1933 р.). Йому пред'явили звинувачення в дармоїдстві. Звільнившись наприкінці 1981 року після 10-річного ув'язнення, Антонюка перебивався випадковими нефаховими роботами. З останнього місця роботи — з заводу «Червоний гумовик» його звільнили за «прогули», які

виявилися у тому, що Антонюка не брав участі в громадських заходах.

Відтоді він не міг знайти праці. Антонюка — дуже хворий: у нього туберкульоз хребта, легень і сечостатевої сфери, у зв'язку з туберкульозним процесом погіршений зір (можливо, очі теж уражені туберкульозом); у нього також стенокардія і гепатопанкреатит. У пермському таборі й Володимирській тюрмі він не раз непритомнів і чорнів на очах спів'язнів.

Справу, за якою Антонюка обвинувачено в «дармоїдстві», розглядав 22 і 25 жовтня Московський райнарсуд м. Києва. У суді допитували співробітників Московського районного відділу міліції (РВВС) м. Києва, службовців бюро для працевлаштування, декого з тих, що відмовляли Антонюкові прийняти його на працю.

Адвокат (М. Г. Привес) просила виправдати Антонюка. Антонюк винним себе не визнав. Проте суд під головуванням Большакової засудив Антонюка до 1 року ув'язнення в таборах суворого режиму.

4 вересня в Тернопільській обл. заарештували Володимира Васильовича Андрушка, звинувативши за ст. 62 (напевно, ч. 2) КК УРСР. Інженера В. Андрушка в 1960 роках ув'язнили на 5 років за аналогічним звинуваченням. Звільнившись з мордовського табору, він жив у селі Деренівка Теребовлянського р-ну на Тернопільщині, працював викладачем української мови в училищі с. Буднів у тому районі. Андрушка постійно переслідував КДБ, а односельців остерігали від контактів з ним. Більшу частину слідства Андрушко провів на підписці про невиїзд. 28 вересня Тернопільський обласний суд виголосив вирок для Андрушка — 10 років таборів (напевно, особливого режиму).

У Казахстані (радгосп Саралжин Уільського р-ну) заарештовано політичного засланця Зоряна Попадюка

(нар. 21 квітня 1953 р.). Обставини та причини арешту поки що не відомі. Студент Львівського університету Зорян Попадюк відбував 12-річне ув'язнення за видання самвидавного студентського журналу *Прогрес* та розповсюдження українського самвидаву. Незадовго перед повторним арештом він приїздив з заслання на час відпустки відвідати матір і бабусю в Самборі Львівської обл. Його мати Любомира Іванівна, втративши посаду викладача німецької мови в університеті через ув'язнення сина, тепер тяжко хвора: її частково паралізувало через динамічне порушення мозкового кровообігу.

Попадюк — тяж хворий, у нього давня серцева хвороба і активний процес туберкульози легень, що змусило владу навіть поміняти йому заслання з Якутії на Казахстан.

Наприкінці 1982 року в Закарпатській області заарештовано давнього політв'язня Йосипа Михайловича Терелю (нар. 27 жовтня 1943 р.). Про переслідування родини Терелів у 1982 році розповідає самвидавний документ, опублікований в *Матеріалах самиздата*, вип. 40/82, 10. XII. 1982 року, АС № 4771 — 2 стор., передрукований пізніше багатьма українськими газетами. В ньому розповідається, зокрема про обшуки в нього в червні 1982 року, про бесіди КДБ з ним і його дружиною Оленою Тимофіївною (сільською лікаркою) та згадується про вбивство брата. Ймовірно, що Терелю звинувачують цього разу в дармоїдстві (від 16 серпня він був безробітний через тимчасове закриття цеху сувенірів, де він останнього працював).

З численних позасудових репресій 1982 року назовемо кілька.

15 січня 1982 року до уповноваженого Ради в справах релігій м. Києва М. Т. Донченка викликали священика Петра Васильовича Здрилюка (1948 р. нар.). Від нього

вимагали письмово покаятися, вказавши осіб, які давали йому вилучену під час обшуку (13 серпня 1981 року) літературу. Коли о. Здрилюк відмовився від покаяння, Донченко оголосив, що його позбавлено реєстрації й усунуено від священницького служіння. Донченко також домігся від церковної двадцятки Вознесенської церкви в Києві, де служив о. Здрилюк, розірвати з ним угоду. За світським фахом священник Здрилюк — інженер-радіотехнік, його висвятив у 1978 році Київський екзарх митрополит Філарет.

22 січня в Запоріжжі у дружини довголітнього політв'язня Мирослава Симчича Раїси Андріївни Мороз у її відсутності зробили негласний обшук. Протягом півтори години невідомі виконували якісь роботи в помешканні (можливо, вмонтовували підслуховувальний пристрій). Викликана сусідами міліція відмовилася вжити якихось заходів.

30 жовтня у Мирослава Симчича (1923 р. нар.) закінчився останній 15-річний термін ув'язнення. Він колишній сотник УПА, від 1948 до 1963 року вже відбував ув'язнення в політичних таборах, де його додатково судили за участь у табірному повстанні.

2 березня 1982 року о 6.30 ранку крізь напіввідчинену браму на територію посольства США в Москві прорвалася на своєму автомобілі якась подружня пара з Львова. При цьому машина була частково ушкоджена. Подружжя звернулося до співробітника консульського відділу з проханням про політичний притулок. Але десь опівдні їх переконали залишити територію посольства. Працівник консульського відділу, що їх супроводжував, викликав для них таксі. Подружжя назвало водієві адресу Прокуратури СРСР. Їхня дальша доля невідома.

6 квітня в Почаївській Лаврі (Тернопільська обл.) відбулися поголовні обшуки. Стверджують, що вилучено величезну кількість ротапринтної релігійної літератури. Офіційні представники Лаври (м. Почаїв, тел. 41 595 і 41 244) це, однак, заперечують. Але, як свідчать самвидавні документи, дехто з керівництва Лаври сам співпрацює з органами КДБ і допомагає переслідувати ченців. За останній час з монастиря Почаївської Лаври вигнали безпідставно близько 30 ченців-послушників.

У другій половині 1982 року проходила жорстока кампанія цькування львівської лікарки Олени Тимофіївни АНТОНІВ (нар. 17 листопада 1937 р.), дружини члена УГГ Зіновія Красівського, який відбуває заслання в Тюменській обл. Вона діставала анонімні записки та телефонні погрози, в її хаті били вікна, шантажували її та сина.

18 серпня обласна газета *Вільна Україна* опублікувала статтю М. Тороповського «Антонів і Клеопатра», в якій автор різко й безцеремонно нападає на О. АНТОНІВ, звинувачуючи її в тому, що вона як представник Російського громадського фонду допомоги політв'язням і їхнім родинам, привласнювала гроші фонду.

Водночас автор статті нападає і на Фонд допомоги (популярно відомий як Фонд Солженіцина), пов'язуючи його з різними розвідувальними центрами.

Син О. Антонів від розірваного шлюбу Тарас Чорновіл через ревматичну хворобу серця не міг 1982 року робити спроби вступити до вузу, бо кілька разів лежав у лікарні.

У листопаді просто з лікарні його забрали до війська. Після цього Олена Антонів виїхала до чоловіка в заслання.

«Сучасність», 1983, №1-2, сс.. 229-246

СИЛУЕТИ

Темідіянти

Мені пощастило: єдина з небайдужих до долі Мариновича й Матусевича — членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — я була присутня на їхньому судовому процесі протягом майже півтора дня, під час допитування свідків. Ось як це мені запам'яталося.

22 березня ц. р. (1978) батьки Матусевича з великими труднощами дізналися в Києві про суд над їхнім сином, хоч цей суд відбувався за кілька сотен метрів від їхньої хати в Василькові. До приміщення суду їх не пустили, мотивуючи відсутністю вільних місць у судовій залі.

Цього ж вечора, вже після 9-ї години (час, визначений мені умовами адміністративного нагляду для нічного домашнього арешту) до нас прийшов капітан республіканського КДБ Ліновицький і вручив мені повістку, що зобов'язувала з'явитися до Василькова 23 березня на 16 годину як свідка. Я ще пожартувала з того, що капітан виконує функції поштаря (у КДБ завжди заперечують свою причетність до судових справ), і сказала, що, можливо, доведеться їхати разом із сином-першокласником. (Раніше мене звинувачували в неправильному вихованні сина, оскільки я змушена була ходити з ним на допити, відмічатися в міліції, возила на побачення до табору тощо).

Та другого дня сина вдалося прилаштувати в знайомих, і ми з чоловіком поїхали до Василькова. Як і слід було сподіватися — нас зупинили ще перед приміщенням суду — триповерховим будинком у центрі міста, перед сквером, поруч з кінотеатром. Міліція й особи в цивільному з червоними пов'язками на рукавах групами стояли оддалік від суду — здається, з усіх боків скверу. Чоловіка так і не пустили, хоч скільки ми торгувалися,

мотивуючи тим, що він не може лишити мене саму (я була вже на восьмому місяці вагітності).

З двох чи трьох десятків людей, що були в судовій залі (включаючи конвой і працівників суду), одразу впав у вічі головуючий Дишель худорлявий, постарілий, але загалом незмінний Дишель, який так само головував на моєму процесі в 1973 році, який так само судив Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Семена Глузмана, Миколу Плахотнюка, Георгія Вінса і т. д. і т. п. — словом, штатний, перевірений, довірений і надійний — майже універсальний темідіант Київського обласного суду.

У залі з знайомих я побачила тільки Олеся Бердника і Михайлину Коцюбинську, допитаних переді мною. Боєм війнуло від схудлого і зблідлого Мирослава Мариновича, якого посадили на звичайний стілець під стіною і біля якого стояли впритул з обох боків озброєні конвоїри.

Привітно усміхнувшись один одному, ми з ним привіталися, і я почала розгублено шукати поглядом Миколу Матусевича. Мирослав мовчки — жестом — сказав мені: нема. В цей час я вже стояла за трибуною перед суддею, засідателями, прокурором, оборонцем, секретарем, — і Дишель утомленим голосом хрещеного батька попереджав, що я мушу говорити правду і тільки правду, що за неправдиві покази до мене буде застосована ст. 178 КК УРСР, а за відмову від дачі показів — ст. 179 КК УРСР.

Відтак почався допит мене як свідка, який я наводжу тут з пам'яті, фрагментарно:

Суддя: Чи знаєте ви підсудного Мариновича Мирослава Франковича?

Свідок: Знаю.

Суддя: Чи знаєте ви підсудного Матусевича Миколу Івановича?

Свідок: Знаю, тільки я його тут не бачу.

Суддя: А це він не захотів вас бачити (сміється). Які у вас із підсудними відносини?

Свідок: Дружні.

Суддя: Коли, де і при яких обставинах ви з ними познайомилися?

Свідок: На це питання я буду відповідати поокремо. З Матусевичем знайома десь від 1971 року. Обставин знайомства не пригадую. А з Мариновичем познайомилася влітку 1976 року; коли я повернулася з ув'язнення, він зустрівся зі мною, щоб привітати з поверненням. Це мене зворушило.

Суддя: Чи відомо вам про так звану Українську групу?

Свідок: Про так звану групу невідомо. А про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод знаю.

Суддя: З якого часу ви про неї знаєте?

Свідок: З часу її заснування.

Суддя: Які антирадянські документи так званої групи вам відомі?

Свідок: Ніяких. Зрештою, до Нобелівської премії не стануть представляти...

Прокурор (перебиває і заглушує так, що я й сама себе перестаю чути).

Суддя: Вам відомий документ під назвою «Меморандум номер 2»?

Свідок: Я не пригадую номерів, але якийсь із перших відомий.

Суддя: Це ваш почерк? Огляньте уважно кожну сторінку (передає том справи через прокурора для ознайомлення з Меморандумом ч. 2 — всього близько восьми томів справи).

Свідок: Текст написаний моєю рукою, а виправлення і вставки не мої, цю сторінку також не я писала.

Прокурор: А хто?

Свідок: Не знаю.

Суддя: З якою метою ви писали цей документ?

Свідок: Це переклад на українську мову.

Суддя: З якої?

Свідок: З російської.

Суддя: Це ви робили переклад?

Свідок: Так.

Суддя: Хто вас просив це зробити?

Свідок: Хтось із членів групи.

Суддя: Маринович?

Свідок: Я знайома майже з усіма членами групи. Хто з них звертався до мене з цього приводу — не знаю. Для мене це не має значення.

Прокурор: При яких обставинах ви робили цей переклад?

Свідок: Що ви маєте на увазі — яка тоді була погода?

Прокурор: Тут не місце для жартів. Залиште при собі свої дотепи. Де, коли і при яких обставинах ви робили цей переклад?

Свідок: Я ніколи не надаю значення таким дріб'язкам і не запам'ятовую їх.

Суддя: Підсудний Маринович, повторіть свої покази з приводу цього документу.

Маринович: Світлична помиляється, переклад робив я, а вона редагувала його.

Свідок: Не заперечую. Можливо, так і було. Я пригадую, що йшлося про переклад, а перекладала я його, чи редагувала переклад — не пригадую.

Суддя: Вам знайомий документ під назвою «Меморандум ч. 11»? Знаєте, про що там іде мова?

Свідок: Так, я бачила його. Там ідеться про мою долю.

Суддя: У вас є цей документ?

Свідок: Нема і не було, я з ним тільки ознайомилася.

Суддя: Ви брали участь у його виготовленні?

Свідок: Ні. Я ознайомилася з ним, коли його вже написано.

Суддя: Ви розповідали про себе Мариновичеві й Матусевичу?

Свідок: Так, розповідала.

Суддя: Ви давали комусь виписку з «Положення про паспорти»?

Свідок: Так. Давала комусь із членів Групи.

Суддя: Звідки ви зробили цю виписку?

Свідок: Там є посилання на журнали «Социалистическая законность» і «Ведомости Верховного Совета СССР».

Суддя: Як ви ставитеся до цього документа під назвою «Меморандум ч. 11»?

Свідок: Загалом схвально.

Прокурор: А в деталях? Ви не з усім згодні?

Свідок: Там є деякі неточності.

Суддя: Які саме?

Свідок: Я б воліла обговорювати їх з авторами і без посередників. А в основному там усе правильно.

Суддя: Чи ви зверталися до так званої групи з листом і коли?

Свідок: Так, у грудні 1976 року я звернулася з листом до Української гельсінської групи і до ЦК КПРС.

Суддя: (показує через прокурора в одному з томів справи ксерокопію мого листа): Це ваш лист, ви його писали?

Свідок: Так, це копія мого листа, почерк мій, тільки підкреслення не мої.

Прокурор: Це наші підкреслення.

Суддя: Скільки разів ви передавали лист до так званої групи?

Свідок: Двічі. Вперше у грудні 1976 року, потім довідавшись, що Група його втратила, я вдруге звернулася до неї з заявою й відновленим текстом листа — у січні 1977 року.

Суддя: Через кого ви передавали цей лист?

Свідок: До ЦК я посилала поштою, а до Групи передала кимсь із її членів, а ким саме — не пам'ятаю.

Суддя: Ви самі зверталися повторно, чи вас про це просили?

Свідок: Сама. Я була зацікавлена, щоб моє питання розглянуто якомога швидше. На жаль, я не дістала відповіді від жадного з адресатів.

Суддя: Підсудний Маринович, повторіть покази з цього питання.

Маринович: Я вважаю, що в нас нема протиріччя в цьому питанні. Світлична могла з свого боку, а я з свого звертався до неї з проханням відновити лист. Наші зустрічі мали дружній характер, а не офіційний (типу «звертаюся до вас від імені...»). Просто ми розмовляли, і кожен висловлювався невимушено.

Свідок: Я теж не бачу тут протиріччя; мені запам'яталось моє прохання, оскільки я була зацікавлена в допомозі Групи, Маринович міг із свого боку говорити мені про те саме.

Суддя: Ви пишете в тому листі, що художницю Шабатуру 115 днів гноїли в карцері тільки за те, що вона не стала навколішки перед своїми катами. Кого ви мали на увазі під катами?

Свідок: Усіх, хто брав участь у знищенні Шабатури як людини і як художниці.

Суддя: Це не конкретна відповідь.

Свідок: Вам треба назвати прізвища? Кілька прізвищ я можу назвати, але тоді відповідь буде далеко не вичерпна.

Суддя: В цьому листі ви далі пишете: «Як людина вільна, як мати свої дитини, сьогодні, в День Прав Людини, заявляю, що після всього пережитого вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого в світі, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору». На якій підставі ви це заявляєте?

Свідок: Сьогоднішня розправа над Мариновичем і Матусевичем — найкраще тому підтвердження.

Суддя: (підхоплюється і майже кричить прокуророві): Відзначте це, вона ображає радянський суд, вона тут зводить наклеп на радянську дійсність (і т. і н. в цьому плані. Відтак до мене). Ми тут зібрались у відкритому судовому засіданні, з участю засідателів, оборонця, в присутності громадськості, щоб розглянути справу про антирадянську діяльність Мариновича й Матусевича, а ви називаєте це розправою?

Свідок: А ви називаєте це відкритим судом, куди не пускають ні родичів, ні близьких підсудних, де нема навіть самого підсудного?

Суддя: Ви були суджені за ст. 62, ч. 1?

Свідок: Ви ж знаєте, що була.

Суддя: Я знаю, але ж суд не знає.

Свідок: Була.

Суддя: На який термін?

Свідок: Чотири роки.

Суддя: Відбули повністю?

Свідок: Так.

Суддя: І це вас нічого не навчило.

Свідок: Ні, чому ж — навчило. Це, власне, й привело мене до висновку, який я зробила в цьому листі.

Маринович: У мене є заява до суду. Вимагаю, щоб до залі суду пустити родичів і друзів, а переодягнених працівників певних органів вивели з залі. Поки цього не зробите, я відмовляюся брати участь у цьому засіданні.

Суддя: (до Мариновича, значно спокійніше): Які ж тут переодягнені працівники КДБ? Це все представники громадськості. (У залі чути схвальний шум). Ви ж самі бачили, що сюди вранці заносили стільці, щоб більше місць було, але ж зала не гумова. (У цей час у залі майже ввесь перший ряд порожній і далі є вільні місця). І звідки ви взяли, що когось із ваших друзів чи знайомих не пустили?

Маринович: Зі слів Світличної.

Суддя: Свідок Світлична, кого ж саме не пустили до залі?

Свідок: Мій чоловік зараз сидить десь внизу і хвилюється, що зі мною тут роблять, оскільки його не пустили зі мною до залі. Вчора не пустили також батька Матусевича (я не знала тоді, що його не пустили й у цей — другий день, мотивуючи також відсутністю вільних місць; не знала й про те, що дружина Матусевича Ольга Гейко, а також Любов Хейна й Любов Мурженко подавали письмові заяви з проханням пустити їх до суду і все ж не потрапили до залі, а Вірі Лісовій після допиту її як свідка не дозволили далі слухати, після перерви не пустили до залі).

Суддя: Батько Матусевича виступатиме тут як свідок і після цього також зможе залишитися тут у залі.

На цьому засідання другого дня судового процесу закінчилося. Суддя запропонував усім присутнім бути завтра на 9.30 ранку. Оскільки повістки мені не повернули (щоб я могла виправдати перед міліцією заборонений мені виїзд за межі Києва) — другого дня я також змогла поїхати. Тепер мене супроводжував Микола Горбаль, який теж хотів послухати. Приїхали ми за півгодини до початку, але нас уже зустріли юрбою — міліція і дружинники — ще далеко перед входом. Знову вимагали повістки і не пускали й близько до приміщення, мотивуючи браком місць. Тоді ми написали заяви на ім'я Дишеля стали чекати

відповіді в сквері (біля входу навіть просто чекати не дозволяли). Через кілька хвилин до нас підійшов сивуватий чоловік з густими вусами й запросив мене до приміщення суду. Всі наші наполягання щодо Миколи Горбала виявились марними («мені сказано тільки вас») — і, перевіривши мій паспорт, чоловік у цивільному передав мене капітанові УВС [управління внутрішніх справ], Александрову, що виконував роль ніби розпорядника. Знов, як і напередодні, на всіх майданчиках сходів до третього поверху включно, стояли й сиділи працівники міліції, але тепер ніхто не зупиняв мене і не вимагав повістки: очевидно, діяла магічна сила маленького на зріст, але переконливого в своєму службовому становищі супровідника.

В судовій залі вже панувала робоча обстановка: всі учасники процесу сиділи на визначених місцях, тому я тихенько присіла десь в останньому ряді на вільне місце, щоб не звертати на себе уваги. Але суддя сам звернув її на мене, сказавши (очевидно, для Мариновича):

— Ось і Світлична прийшла. А де Бердник?

Тоді я встала зі свого місця і, йдучи до судді, пояснила, що про Бердника я не знаю, оскільки від учора я його не бачила, проте в мене є заява до суду. І подала секретарці заяву Горбала з проханням пустити його до залі. Відтак між мною й Дишелем відбувся такий діалог:

Дишель : А де ваш чоловік?

Я: На роботі.

Дишель: То ви самі приїхали?

Я: Ні, я приїхала з Миколою Горбалем. Це, власне, його заява.

Дишель: А чому ж він не зайшов з вами?

Я: Тому що його не пускають, так само, як не пускали й мене, й інших. (Як я дізналася потім, у цей час Любу

Мурженко вже відвели до райвідділу міліції і тримали там кілька годин, майже до закінчення засідання).

Дишель: То скажіть там, хай він заходить. Або вже не будемо зараз витратити часу — хай заїде після перерви. Суд продовжує свою роботу...

Цей великодушний жест Дишеля так і завис у повітрі: Горбалья не пустили, не зважаючи на заяву й усні його вимоги, не зважаючи на те, що він звертався навіть до впізаного працівника КДБ В. В. Киричека, який так само, як і під час процесу над В. Смогителем, опинився біля суду цілком випадково. Ніхто не дав Горбалеві жадної відповіді ні на письмову, ні на усні заяви. Певно, вважали, що досить мною заткнути дірку — і це вплине на рішучість делікатного й урівноваженого Мариновича, проте для нього це було не досить переконливим — і до кінця процесу від нього чули єдину, стереотипну фразу у відповідь на всі звертання:

— Відмовляюся брати участь у закритому судовому засіданні.

Почалося допитування свідків. Першою викликали Людмилу Миколаївну Макогоненко з Івано-Франківська. Ішлося про інцидент, що стався з участю Матусевича в Карпатах улітку 1972 року. Про цей епізод допитано понад десять свідків, але уявити, як відбувалися події в карпатському селі Криворівня шість років тому, важко, бо покази свідків були суперечливі, почасти цілком протилежні. Найпарадоксальнішим мені видався така деталь: майже всі свідки, починаючи з Людмили Макогоненко і кінчаючи її чоловіком — співробітником КДБ в Івано-Франківську Геннадієм Макогоненком, на запитання, чи знають вони підсудного, з більшою або меншою певністю стверджували, що «знають», «пам'ятають», «бачили», «добре пам'ятають» тощо, хоча присутнього на процесі Мариновича всі бачили вперше.

Принаймні так було до перерви, поки допитані свідки застерегли недопитаних, що це не той хуліган і націоналіст... А «той», виходячи з матеріалів справи, кинувся з кулаками один проти п'ятнадцятьох туристів лише тому, що почув від керівника групи російську мову (мов би він ніколи не чув її в Києві), кидав каменюками в дівчат, бив потерпілого Данилова.

Довго і безнадійно з'ясовували з кожним свідком, що ж це було — «драка», «борьба» чи «избиение». («Как он его бил?» — «Ну, он пытался стукнуть его головой об асфальт». — «Стукнул, или пытался стукнуть?» — «Ну, он дергал его за волосы» — ... у такому плані). При цьому Матусевич, як підтверджувала більшість свідків, вигукував антирадянські лозунги, наприклад: «Якби мені сокиру, я б вас усіх порубав!», «Гітлер вас не добив!», «Забирайтеся на свій Урал!», «Чого ви прийшли в наші Карпати?» тощо. Ці висловлювання нібито й спонукали керівника групи Макогоненка написати своїм шефам рапорт (чи заяву — не пригадую, як воно формулювалося, але в справі є, підшито) — одне слово, донос в обласний КДБ.

Я не буду переказувати показів усіх свідків, оскільки багатьох деталей і не пам'ятаю, та й не бачу в цьому потреби: всі вони були одноманітно плутані, відчувалась натягненність, суддя змушений був постійно підказувати: «А які висловлювання ви чули?» і т. ін. Плуталися навіть у кількості учасників події (четверо — п'ятеро — шестеро дівчат) і т. ін. Майже всі свідки з групи Макогоненка — росіяни, говорили відповідно по-російськи, й інцидентові надавали виразно націоналістичного характеру. Дисонансом прозвучали покази свідка Валентини (прізвище я забула) з Києва, що була тоді разом з Матусевичем. Виявляється, вона також розмовляє російською мовою.

Суддя запитав, чому вона дає покази російською мовою, а вона відповідає: «Я всегда разговариваю по-русски». «А с Матуревичем?». «И с ним тоже, как и со всеми». «А как он на это реагировал?». «Обыкновенно. У нас никогда не было с ним недоразумений по этому поводу».

Невідповідним для суду було і її нагадування про те, як слідчий допитував її в лікарні одразу після операції, в напівпритомному стані, хоч до суду ще лишалося з півроку.

Так само й інший свідок — Ніна Обертас — не дуже доречно (принаймні для тих самих суддів) розповіла про 17-годинний обшук у її квартирі через кілька днів після її повернення з пологового будинку. Після цього суддя спробував тільки уточнити: «А скільки тепер вашій дитині?» — «Менше року».

З великою гідністю, переконливо і стримано свідчили про своїх близьких мати Мирослава — Любов Маринович, батьки Миколи Матусевича — Настя Федорівна й Іван Петрович.

Наприклад, Настю Федорівну суддя намагався загнати на слизьке (чи бодай публічно принизити) матеріалами статті з районної газети, що з'явилася напередодні суду, хоч це й не мало прямого зв'язку з справою Миколи:

«Чому ваша дочка Таміла розлучилася з чоловіком? Чи правда, що ви заборонили їй жити з ним через те, що він росіянин?» — «Це така сама правда, як і все інше в тій статті. Колишній чоловік Таміли — мій колишній учень, я знаю його здавна — і його і всіх його родичів із села, де я тоді працювала в школі. Він українець, і його родичі з того самого села. І ніколи не було в традиціях нашої сім'ї забороняти дітям одружуватись або якось втручатися в їхнє особисте життя. Я пишаюся своїми дітьми, бо вони

виросли чесними порядними людьми і нікому не вчинили ніякої кривди».

Сестра Матусевича Таміла відмовилася давати будь-які покази і не відповідала на запитання ні судді, ні прокурора, виняток зробила тільки для оборонця Карпенка, марно сподіваючись на його розуміння і співчуття. Та її покази й не були вкрай потрібні судові. За встановленою вже традицією суд узяв покази з попереднього слідства (якщо можна обійтися без підсудного, то без якогось, там свідка — й поготів!).

Показовим був допит двоюрідної сестри Матусевича — 19-річної дівчини, яка випадково зустрілася якось із Миколою, й він передав нею для батька щось у конверті. Вона не знала, що було в тому конверті, не могла збагнути взагалі, чого від неї хочуть, тим більше, що вміст конверта батько, прочитавши, одразу спалив. Однак це не перешкодило прокуророві показати їй якогось папірця зі справи і спитати, чи був він подібний (!) до того документа, чи так виглядав. І розгублена дівчина погодилася: «Так, був схожий...»

Під кінець, під час допитування дружини Матусевича Ольги Гейко суддя зробив останню спробу збити Мариновича з його позиції.

Виглядало це так:

Прокурор: Після арешту Мариновича і Матусевича ви заявили про свій вступ до Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Чи вважаєте ви себе і тепер членом цієї групи?

Гейко: На це питання я відмовляюся відповідати.

Суддя: Підсудний Маринович, що ви скажете з цього приводу?

Маринович: Я відмовляюся брати участь у закритому судовому процесі.

Суддя: Маринович, я перестаю вас розуміти. Від вашого слова залежить доля вашого товариша: одне діло, якщо вона просто свідок, і зовсім інше, — якщо член групи, тоді її місце поруч з вами, а ви завели своє «відмовляюся». Коли мова йшла про ваші інтереси, ви могли говорити, це — етично, це — неетично. А не рахуватися з товаришами — це, по-вашому етично?

Тоді Маринович (який, до речі, й не міг нічого відповісти на це запитання, але річ у тому, що треба було змусити його спробувати якось відповідати) — додав до своєї стереотипної фрази: «Не радянському судові говорити про етику» — і сів на визначене йому місце.

Усього, як повідомив у підсумку судця Дишель, викликано 43 свідки, допитано 23 березня 14 і 24 березня — 22 чоловіка, решта не з'явилася з поважних причин. Відтак оголошено перерву до 27 березня.

Але після перерви я вже не змогла поїхати до Василькова, і про закінчення процесу знаю лише з розповідей інших людей.

Отже, я розповіла про те, що сама бачила й чула, і так, як я це сприйняла та запам'ятала, решту хай розкажуть інші. А що темідіянти не сказали на цьому процесі жадної позасценарної фрази — до цього вже всі звикли. І Маринович, і Матусевич так само, як і їхні попередники з Української гельсінкської групи М. Руденко та О. Тихий, дістали «на повну котушку»: по 7 років суворох таборів і по 5 років заслання.

Дезорієнтований Матусевич, якого привезли тільки на вирок, запитав уже після всього: «А хіба останнього слова ви нам не дасте?», за що без жадних пояснень дістав кілька стусанів у спину — на очах у батьків.

Темідіянти з відчуттям чесно виконаного обов'язку пішли на заслужений відпочинок — чекати на наступну

жертву. Хто на черзі? — Левко Лук'яненко? Олесь Бердник? Чи 73-річна Оксана Мешко?

Київ, травень 1978 року.
«Сучасність», 1979 ч. 7-8, с. 199

З живучого племені Дон Кіхотів...

Про людей українського опору

Не так давно Українська Гельсінкська група, закликаючи людей доброї волі рятувати життя Миколи Плахотнюка, писала: *«Ситуація нині така, що кожного дня можна чекати неоправданого. З усіх українських політв'язнів, репресованих у 1972 році, важко назвати іншу людину, чия доля була б настільки тяжка, як доля, що судилася Миколі Григоровичу Плахотнюкові. Можливо, тільки Зіновій Антонюк, Іван Світличний та Ірина Сенік ходять на тих самих колах дантівського пекла, перебувають так само близько від фізичного винищення».*

Коли Українська Гельсінкська група виступила з цим закликом, Микола Плахотнюк відбував безтермінове покарання в психлікарні, яке почалося в лихій пам'яті 1972 році, і кінця йому не було видно.

Завіщо ж така помста вихователів з КДБ?

Під час трусу в січні 1972 року в нього було вилучено кілька заяв до різних державних установ, звернення радянських громадян до Брежнєва з приводу розправи міліції над учасниками вшанування Шевченка 22 травня 1967 року, фотокопію статті Волошина «Політика більшовиків в Україні за часів Центральної Ради», спогади Сосюри й «Історію української культури» Огієнка, позацензурні вірші Драча й Симоненка, текст заяви про створення Комітету захисту Ніни Строкатої.

Слідчі Ткач, Василь Степанов (з Київського КДБ), Лисенко (Черкаси), Андрієвський (Луцьке) звинувачували

Плахотнюка в основному за участь у виданні «Українського вісника», в його виготовленні й розповсюдженні. Саме на це вказували в своїх свідченнях свідки Зіновія Франко, Анна Коцурова (студентка з Чехо-Словаччини) та Марія Фтефюк, нині заслужена артистка УРСР. Про те, що Плахотнюк давав їй читати статтю Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», заявила Пономаренко Варвара Олександрівна. Таку саму ганебну роль відіграв і Володимир Переденко, який ще в 1965 році посвідчив, що Плахотнюк давав йому читати статтю про голод 1933 року. Дуже багато уваги слідство приділило відкритому листові Миколи Плахотнюка до Дніпропетровської газети й до редакції «Радянської України» про процес над Іваном Сокульським та Миколою Кульчинським. Слідство й суд оцінили цей лист як антирадянський.

24 листопада 1972 року Миколу Плахотнюка привезли до Дніпропетровської спецпсихлікарні після Київського обласного суду, який відбувся 13 листопада 1972 року (суддя — Дишель). Нікого з родини на той суд не допустили, а найнятий родичами адвокат Карпенко навіть не спромігся повідомити про суд тим, хто його наймав.

За день перед відпровадженням до Дніпропетровського Плахотнюк бачився з братом Іваном, проте ніхто з них не знав ні про суд, ні про визначене йому «психікування», хоч після так званого суду минуло вже 10 днів.

Розпочався безконечний етап Миколи Плахотнюка по психушках СРСР. У них він провів понад 3000 днів. І щогодинно — цілковита ізоляція, принизливе перебування в ролі психічно хворого, нейрорептики, знеособлення, сусідство з справді хворими, вбивцями, ґвалтівниками, злодіями. І щодня лікарі, що взяли на себе функції слідчих, викликають Плахотнюка на бесіди і товчуть ті самі питання:

«Де взяв те або те?»; «Кому давав те або те?»; «Хто редагував «Український вісник»?».

Не дістаючи відповіді на свої нелікарські питання, погрожували: «Поки ви на ці питання не відповідатимете правди, про випуску й не думайте». Те саме повторила начальник медчастини Валентина Іванівна Каткова: «Вас випишуть тоді, коли ви будете з нами відверті». Лікар Каменецька запропонувала написати все, що він приховав від слідства. «Напишеш — і я твою випуску пущу іншими каналами. Усіх цікавить «Український вісник», його архів, хто редагував. Напиши, дурнику, — і поїдеш додому. Всі вони на волі — і Франко, і Дзюба».

Наприкінці березня 1974 року в божевільню до Плахотнюка приїхали з Київського КДБ — знову запропонували написати все «начистоту». Мовляв, ваша доля у ваших руках. І лікарі, й кадебісти прекрасно знають, що психічне здоров'я Плахотнюка не викликає сумніву, тільки треба написати всю правду, якої хочуть слідчі, — і тоді буде все: і квартира, і робота, тільки треба до всього ще засудити своє минуле.

За минулі роки Микола пережив вісім судів (13 листопада 1972 року суд призначив примусове лікування; на весні 1974 року — відмовили в новій експертизі; влітку 1976 року — спрямували до Казані; 8 серпня 1977 року — відмовили виписати; 6 квітня 1978 року — Верховний суд схвалив рішення обласного суду; 6 лютого 1979 року — відмовили виписати на загальних підставах; 2 серпня 1979 року — Верховний суд УРСР схвалив рішення обласного суду).

Чи під силу все це одній людині — витерпіти багаторічні знущання, «лікування», умовляння, оточення — і лишитися самим собою? Микола Плахотнюк — лікар, що від дитинства має кволе здоров'я, — зумів крізь усі

життєві труднощі і приниження пронести дитинну чистоту, віру і якесь особливе сяйво душі.

Тепер Микола Плахотнюк знову за ґратами. За модерними методами кадебістської практики, йому зфабрикували кримінальне звинувачення. Від попереднього звільнення з божевільні до другого арешту 6 вересня 1981 року Миколу Плахотнюка відділяє неповних 10 місяців волі. Яка це була воля, видно з двох самвидавних повідомлень.

Перше. 8 квітня 1981 року невідомі особи напали на Плахотнюка на вулиці і побили його так, що він надовго опинився в лікарні. Так влада популярно попередила Плахотнюка, що політв'язень у столиці Радянської України — явище небажане. За якийсь час він переїхав до Черкаської області.

Друге повідомлення опубліковане недавно в Західній Німеччині в бюлетені «Вести из СССР», за редагуванням Кроніда Любарського. З опису обставин арешту видно, що операцію для звинувачення Миколи Плахотнюка в гомосексуалізмі готували так старанно і провели її так незграбно, як і звинувачення Миколи Горбала в спробі зґвалтування.

Місцева психіатрична експертиза визнала Плахотнюка осудним. Тоді його послали до Інституту імені Сербського в Москву. На початку лютого 1982 року в Інституті імені Сербського експертна комісія мала вирішити дальшу долю Миколи Плахотнюка. Я не знаю наслідків експертизи. Але знаю, що, як влучно зауважили члени Української Гельсінської групи, головний психіатр Радянського Союзу — Андропов, і будь-яке рішення експертної комісії залежатиме виключно від КДБ.

Микола Плахотнюк — дуже близька мені людина, і мені б дуже хотілося багато розповідати про нього, тим паче що про нього тепер і нікому розповідати (він не має ні

дружини, ні родини, яка могла б бодай повідомити, що з ним діється).

Кажуть, що Бог нікому не дає тяжчого хреста, ніж сили, щоб його нести. У випадку Миколи Плахотнюка це викликає сумнів.

У вступі до самвидавного життєпису Миколи Плахотнюка невідомий автор пише про нього:

«Трагічна доля людини, яку органи державної безпеки заарештували в 1972 році і, не знайшовши підстав для її обвинувачення, тримали майже десять років у психушці. І ось тепер, через шість місяців після звільнення, арештовують знову. Справу інсценізують. І знову слідство, точніше — держбезпека не може дати доказів не тільки вини Миколи Григоровича Плахотнюка, але навіть свою інсценізацію не може змалювати трохи переконливіше.

І знову М. Г. Плахотнюка, людину психічно здорову, запроторюють до психушки. Цього разу — ні за що, бо тепер, навіть з погляду влади, за М. Г. Плахотнюком немає найменшої провини. Арешт не за слово, не за щось написано, а суто по-сталінськи — ні за що. У цьому своєрідність його справи».

Вище я розповідала про тяжку долю Миколи Плахотнюка. Але розповідь вийшла така суха, така абстрактна, ніби про сторонню людину, яку я знаю лише з друкованих повідомлень.

Микола Плахотнюк — далеко не стороння мені людина, кожен епізод його біографії відлунює в мені болем. Але тяжко передати словами цей біль людям, здебільшого зачерствілим до чужої біди: її так багато в світі, що вона, як смерть на війні чи пил на шляху, — звична.

Микола Плахотнюк своєю природною чистотою і чесністю заслуговує на те, щоб про нього бодай розказати людям. Ті, хто зневірився в людях, знайдуть у ньому приклад для підтримки своєї віри, а для всіх, хто знає його особисто, для колег Плахотнюка і для багатьох людей, що мають сумління, — розповідь про Миколу нагадає елементарний людський обов'язок — дати ковток води тому, хто знемагає від спраги.

Для Миколи Плахотнюка це — органічна норма поведінки, вроджена риса, що гармонійно поєднується з професійними обов'язками лікаря.

Як більшість людей нашої Генерації, народжених перед війною, Микола Плахотнюк був піонером, комсомольцем, глибоко й віддано сприймав гасла, в яких не бачив і не відчував фальшу. «Спасибі великому Сталіну за наше щасливе дитинство!» — щиро випишував піонер Микола на шкільній стінгазеті, не відчуваючи як дошкуляє голод, долаючи підступ туберкульозної хвороби, що від дитинства його супроводжує.

Ставши дорослим, він одного не міг пробачити собі з часів комсомольської юності: як він міг зневажити споконвічну традицію свого народу і ходити по селу з лопатою, вербуючи спільників на суботник, коли всі його односельці йшли до церкви на Великдень? А в Тихому Хуторі, де він жив від дитинства, шанували звичаї, шанували релігію, мову; це теж було глибоке і чисте, як вода в криниці.

Якось Миколин старший брат Іван, переїхавши до Києва, вжив у листі додому слово «деньги» замість «гроші». Це дуже стурбувало матір, хоч тій малописьменній селянці важко закинути звинувачення в буржуазному націоналізмі. Мати кілька днів бурчала: «Як же! Не встиг прижитися в місті, як уже забув говорити по-

простому. Звідки в нього такий потяг до панства? Бач, уже не гроші, а «деньги» ...».

Чуйний Микола вбирав у свою душу материнську доброту, якої не могла зітерти комсомольська тарабарщина і войовничий атеїзм.

Чи не найкращим мірилом людських чеснот є ставлення до матері — не абстрактно-літературного образу матері, а своєї, домашньої, перед якою так легко почуватись молодим і розумним. Пригадую, Микола Плахотнюк, почувши, як зневажливо розмовляв зі своєю матір'ю його товариш, назавжди порвав з ним усіякі стосунки і викреслив як товариша і людину, болісно переживаючи цей чужий гріх. Плахотнюкова любов до своєї матері, як до всього, що йому дороге, — не показна, але глибока й щира.

У квітні 1966 року, напередодні закінчення медичного інституту, Миколі довелося ховати свою матір. Він робив усе можливе, щоб її врятувати. Як лікар, він усвідомлював неминучість. Дуже зворушливо він старався полегшити її останні дні. У тій нехитрій студентській юшці, яку він варив для матері в гуртожитку, було стільки синівського почуття, що мати, здається, видужувала від неї, відсуваючи дефіцитну курку й інші ласощі, які передавав старший син.

6 квітня, коли мати померла, Микола прийшов до мене на роботу, і ми вдвох пішли шукати священика. Володимирський собор, Флорівський монастир, Покровська церква, якийсь священик-пенсіонер, відділ нагляду за церквами в приміщенні республіканської прокуратури — де ми тільки не були того дня, і все — без успіху. Лише в якомусь селі Жашківського району один священик зважився відпровадити в останню путь Тетяну Данилівну за давнім християнським звичаєм.

Дивно, що материн похорон не був пунктом звинувачення в справі Миколи: адже в очах вірнопідданого обивателя «вічна пам'ять» і хрест замість зірки на могилі — якщо не злочин, то принаймні патологія в поведінці молодого лікаря.

Але таких «симптомів» кадебісти познаходили в Плахотнюка стільки, що десять років найавторитетніші комісії психіатрів не могли переконати Київський обласний суд і республіканське КДБ в тому, що їхній пацієнт не становить соціальної небезпеки.

«Білим круком» Микола став ще на перших курсах медичного інституту через свою любов до української культури, через плекання рідної мови і звичаїв, через патологічне в тому суспільстві намагання співчувати кривдженним.

Великим потрясінням були для Миколи наслідки вечора Симоненка в медінституті і суд над його товаришем Ярославом Гевричем, на якому він мав виступати як свідок.

Це був звичайний для сьогоднішньої практики суд. Здається, він формально навіть називався відкритим. Але формальна назва суті не міняє. У кожному разі, побачивши, що за столом сидять казенні учасники судової розправи, а його товариш, знеможений, постарілий (за кілька місяців ізоляції він відростив в тюрмі вуса), на лаві підсудних щільно оточений озброєним конвоєм, Микола відмовився свідчити на такому процесі, а потім звернувся до Геврича: «Ярославе, на вулиці зібралося багато твоїх друзів, нікого не пустили навіть у коридор. Ніхто не знає, за що тебе судять. Але всі з тобою... Йде дощ, але всі чекають».

У той час, коли Геврич відбував своє трирічне ув'язнення в Мордовії, Микола не тільки постійно писав до нього, але й не раз їздив до його батьків у Косів (одного

разу ми їздили з ним разом), щоб хоч трохи полегшити їм біль від втрати сина.

Мабуть, мені не випадає тут говорити про це, але показове, що Ярослав Геврич за довгі роки Миколиного ув'язнення в психушках, ніколи до нього не озвався. Як не прийшов ніхто з дніпропетровців до нього в божевільню, де Миколу тримали чотири роки. А з Дніпропетровським пов'язаний епізод, який відіграв вирішальну роль у житті Миколи Плахотнюка.

Прочитавши в дніпропетровських газетах наклепницькі статті про засудженого поета Івана Сокульського, Микола Плахотнюк написав відкритий лист під назвою «Судили правду». Лист цей йому інкримінували як антирадянський документ.

Івана Сокульського за правозахисну діяльність засудили вдруге — тепер на 15 років. А Миколу Плахотнюка, напевно, знову спіткає безконечне приниження в божевільні, де чекають як порятунку не кінця терміну (його практично немає), а смерті.

Понад 10 років Микола Плахотнюк міг лікувати хворих, дарувати людям здоров'я і радість. Добродії від КДБ забрали в людей цю радість, а в Миколи — щастя професійної насолоди. Після величезних зусиль діставши можливість лікувати хворих, Микола так висловлює своє захоплення: «Сьогодні тиждень, як я знову одяг білий лікарський халат. Через дев'ять з половиною років! Невимовне відчуття!»

Чи не для того йому дали відчутти цю професійну радість, щоб, арештувавши через місяць, 5 вересня 1981 року, ударити по ньому ще дошкульніше?

Я не знаю, скільки допоможе Плахотнюкові англійський психіатр Гаррі Ловбер або Світова асоціація психіатрів, до яких я зверталася, чи лікарське товариство, яке багато років клопоталося долею свого ув'язненого

колеги. Тяжко сказати. Каральна машина Радянського Союзу без сентиментів переживує людські долі. Особливо смакує ця машина життя Миколи Плахотнюка, його надії, — вже понад 10 років, не маючи жадної підстави. Як у відомій байці, «ты виноват уж тем, что хочется мне кушать».

Я мушу закінчувати цю свою розповідь про Миколу Плахотнюка і відчуваю, що вона мені знову не вдалася: багатогранний, життєлюбний Микола Плахотнюк не вкладається в жодну схему, виходить за межі регламенту.

Востаннє я бачила свого друга, побратима і кума Миколу Плахотнюка наприкінці серпня 1978 року. Побачення було коротке, майже крадене. Він відпросився з психолікарні в м. Сміла до свого брата і вже мав повертатися назад, а я щойно приїхала від матері з немовлям — і просто з поїзда пішла, щоб зустрітися з ним на якихось півгодини. Внутрішньо я боялася цієї зустрічі. Хоч і яка була б сильна воля, а довгі роки божевільні не можуть не позначитися на психіці. Я боялася побачити в очах ті зміни, які наклала на нас неволя.

Моя радість від зустрічі потроїлася, коли я побачила ті самі добрі, з сумною радістю очі, коли відчула трепет його чутливих рук. Найцінніше в Миколі — його душу — не вбили. Тільки чи стане сили в нього далі нести цей нелюдський тягар — свій хрест?

Колись в ув'язненні я переклала з російської мови один вірш своєї товаришки, який написано ніби спеціально для Миколи Плахотнюка. Наведу початок і кінець того довгого вірша:

Скільки літ тобі, Миколочку,
скільки літ тобі ще йти
цим безмежно чорним полечком
без дороги, без мети?

Журавлі летять. Чи вернуться

із нічної прірви знов?
Тільки ґрат іржавих вервиця —
зеківський молитвослов.

Євген Пронюк. У пам'яті він завжди усміхнений, делікатний і ґалантний, аж часом здається, — надміру. Усі в нього — добродії, навіть найбрутальніші тюремні наглядачі. Розповідають, наприклад, як він просто не міг пройти до табірної їдальні попереду Зіновія Антонюка, як вони довго топталися перед входом, наче гоголівські герої, аж поки кремезний Антонюк узяв портативного Пронюка і переставив через поріг.

Можна подумати, що Пронюк — теплична рослина, яку перший легкий вітер суворого життя не те що зломить — змеле на порошок. Чи не на цю зовнішню делікатність і фізичну незагартованість розраховували психологи з КДБ, коли вирішили арештувати кандидата філософських наук, автора багатьох наукових публікацій Євгена Пронюка. Проте горішок виявився міцнішим від тренованої армії тюремних вихователів.

Ми з Євгеном Пронюком були давно знайомі. Часом, коли бувало тяжко, я дзвонила до нього й умовлялася в обідню перерву «кавкнути», тобто випити кави в підземному переході на початку Хрещатика. У 1968 році, коли я працювала короткий час на республіканському радіо, коли треба було редагувати останні вісті, робочий день починався о 6 годині ранку, і в цей час на міський транспорт розраховувати не доводилося. Євген Пронюк, довідавшись про мій клопіт, просто дав ключ від своєї квартири на вулиці Юрія Коцюбинського, звідки до Хрещатика можна ходити пішки. Квартира була в аварійному будинку. Після того, як у Пронюків простудилося в тій квартирі немовля, — їхня родина

перебралася звідти до інших людей, а туди Євген приходив працювати лише вдень.

У 1970-71 роках Євген Пронюк довго лікувався від туберкульозу легень. У нього виявили відкриту форму і мусіли оперативно видалити частину лівої легені. Та особисті клопоти і хвороби не зітерли його доброзичливої усмішки. Коли влітку 1971 року я лежала в лікарні з підозрою на туберкульозу — Євген відвідував мене в Мостищі під Києвом, пропагував дихальні вправи, розроблені ченцями в Тибеті, і, як завжди, був життєлюбний і приязний. Востаннє я зустрілася з Євгеном уже після сіневих обшуків і арештів 1972 року. Ми довго ходили з ним глухими вуличками на Сталінці і дивувалися, як нахабно і демонстративно волочилися за нами кадебістські хвости. Нам було весело.

Євген умів просто і ненав'язливо співчувати тим, кому тяжко. Вихованець дитячого будинку, Євген Пронюк самотужки здобував освіту — спершу у вечірній школі, далі — університет, аспірантура, здобув перспективне становище в Інституті філософії АН УРСР.

Але природне прагнення гармонії в житті не дозволяло йому перетворитися на крота в науці: він живе повнокровним громадським життям і не черствіє душею. Публічна бібліотека Академії наук стала для нього не лише другою домівкою, невичерпним джерелом знань, а й місцем, де він зустрів своє велике кохання. Галина Дідківська, яка згодом стала його дружиною, відгукувалася на найменші порухи його душі, перед їхніми почуттями меркли страхіття неволі, яка забрала Євгена від коханої дружини і малолітнього сина. Це сталося 6 липня 1972 року на вулиці в Києві.

Перед тим Євген Пронюк і його колега Василь Лісовий написали листа до ЦК КПРС, в якому вказували на незаконність арештів 1972 року серед української

інтелігенції, висловлювали свою стурбованість станом культури й економіки в Україні. Автори листа вирішили послати його не тільки до ЦК КПРС і КДБ, а й видатним людям Радянського Союзу: академікам, письменникам, державним діячам, щоб привернути їхню увагу до українських проблем. Лист передрукували в кількох десятках примірників, повкладали до підписаних конвертів, але відправити їх адресатам Пронюк не встиг: працівники КДБ затримали його на вулиці з портфелем, у якому лежали ці листи.

Довідавшись про арешт Пронюка, Василь Лісовий вважав за свій обов'язок заявити про свою причетність до листа і розділити з Євгеном долю в'язня сумління. Не можна сказати, що вирок, передбачений статтею 62 частина перша Кримінального кодексу УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») їм розділили пополам. Навпаки, максимальний вирок за цією статтею (7 років концтаборів і 5 років заслання) їм подвоїли, тобто такий термін дістався кожному з цих ідеалістів.

Звичайно, умови концтабору не сприяли лікуванню Пронюкових легень: на Уралі туберкульозний процес перекинувся на другу легеню, почалося кровохаркання, але все це не звільняло його не тільки від ув'язнення, а й від примусової праці, непосильної часом і для здорових. У вересні 1976 року під час побачення в уральському таборі брат розповідав мені, як він лежав перед тим у табірній лікарні разом з Євгеном Пронюком. Навіть підлікувавшись, трохи від'ївши на лікарняних харчах і відпочивши від примусової праці, Євген був такий слабкий, що засинав сидючи і пересувався, лише тримаючись за стіни.

Академік Андрій Сахаров у листі до американського президента Картера назвав Євгена Пронюка серед тих, хто за станом здоров'я потребує негайного звільнення. Але радянське правосуддя знає лише одну плату за звільнення

— відмову від своїх переконань. Таку ціну — вартість власного сумління — Євген Пронюк не міг платити навіть для порятунку свого життя.

Євгеновим ідеалом була Леся Українка. Мабуть, у неї він учився силою духа поборювати тілесні слабості. Фізично кволий, катастрофічно виснажений, Євген Пронюк не просто вижив присуджених йому 7 років концтабору, — він разом зі своїми товаришами-невільниками боровся за статус політв'язня, тримав голодівки протесту проти сваволі адміністрації, виступав на захист Юрія Орлова, Кійренда, Альтмана, Квецька та інших політв'язнів, розкривав умови примусової праці як основного засобу духовного поневолення індивідуальності й остаточного знищення здоров'я в'язня.

Інші в'язні не раз голодовками вимагали для Пронюка лікування або належного за законом побачення йому з дружиною.

Від червня 1979 року Євген Пронюк відбуває п'ятирічне заслання. (Його адреса: 743134, Узбекская ССР, Каракалпакская АССР, Ленинабадский район, Совхоз имени XXII партсъезда.)

Батько Євгена Пронюка, засуджений за сфальшованим звинуваченням, потрапив до пекельного табору в селищі Макорти Софіївського району Дніпропетровської області. За свідченнями щасливців, що вийшли звідти живими, тільки за три роки (від 1975 до 78) в тому таборі гинуло близько 500 в'язнів. Василь Пронюк — один з них.

Разом з Пронюком у засланні перебуває і його дружина, тепер уже з трьома синами. Вони мають бути в Узбекистані до 1984 року.

Довідавшись про арешт свого товариша і колеги по Інституту філософії Євгена Пронюка, Василь Лісовий зробив

вчинок, з погляду обивателя дивний і нерозважний: він заявив про свою причетність до інкримінованого Пронюкові листа. Цим вчинком Василь Лісовий визначив свою причетність до нечисленного, але живучого племені Дон Кіотів, що в усі віки оберігають моральні цінності від затоптування в болото, голіруч ідуть воювати з вітряками.

Вітряк легко змолів і цю добровільну жертву разом з попередньою: і Пронюка й Лісового засудили на найбільший термін, передбачений статтею 62 Кримінального кодексу УРСР — 12 років неволі. Про цю жертву покошу 1972 року я довідалася значно пізніше — вже в Мордовському концтаборі, де ми опинилися з Василем у сусідніх зонах.

Я не була з Василем близько знайома. Наше особисте знайомство зводилося до єдиної зустрічі — детективно-романтичної, але такої короткочасної, що ми могли й не запам'ятати одне одного. Проте я вважала його близьким знайомим і він мене, припускаю, теж. Бо його дружина — вчителька Віра Павлівна Гриценко — моя давня товаришка з тих, кого, навіть роками не зустрічаючи, тримаєш у найтеплішому закутку серця. В образі Віри Лісової для мене конкретизується Симоненкове:

Мадонно мого часу, над тобою
палають німби муки і скорбот,
і подвиг твій, обпечений ганьбою,
благословив розстріляний народ.

Навіть її ім'я звучить для мене символічно: мені здається, що в часи найтяжчої зневіри варто бодай подумки заглянути в її глибокі очі, як у криницю віри, — і вона втихомирить душевне сум'яття.

Майже зримо уявляю добру довірливу Віру Лісову з малолітньою донькою (син народився одразу після арешту Василя), як вона вистоює перед тюремною брамою, перед бездушними суддями і пересиченими бюрократами, які

поспішили після ув'язнення чоловіка вигнати її з роботи, хотіли вигнати також із хати, шантажували дітьми, намовляли вплинути на чоловіка, щоб тільки покався. На весні 1977 року Українська Гельсінкська група бере Віру Лісову під захист громадськості, видавши спеціальний меморандум «Про переслідування Віри Лісової — дружини політв'язня». Члени групи розповідають про те, як співробітники КДБ регулярно вриваються до її квартири, тероризуючи її психічно, погрожуючи, лякаючи дітей; про те, як «після її листів до Французької компартії та інших організацій в обороні чоловіка органи КДБ осатаніли». Так, уповноважений КДБ кричав до неї: «Ви непорядна жінка! Ви передаєте інформацію за кордон (це про лист до Ж. Марше). Ви були на проводах Амальрика. Ви контактувалися з Руденком. Ви розмножували відкритий лист свого чоловіка. Ви одержуєте пакунки і поміч з націоналістичних джерел. Відмовтеся від них, якщо маєте совість радянської людини!». Після таких «бесід» «швидка допомога» констатувала у Віри Лісової передінфарктний стан. А КДБ продовжував своє «лікування»...

Проте Віра не лише ніколи не дорікнула чоловікові за свої клопоти, навпаки, пишалася ним і старалася якомога більшу частину його тягарю перекласти на свої тендітні плечі. 1980 року Віра Лісова приїхала до чоловіка в Бурят-монгольську АРСР, щоб розділити з ним труднощі засланського життя. Та властивим їй ті труднощі видалися замалими, і напередодні приїзду Віри з дітьми Василя Лісового заарештували. Так Вірі несподівано випало виступити не в ролі дбайливої дружини і сестри-жалібниці для свого хворого чоловіка, а в ролі адвоката на його несподіваному суді.

Цього разу Василя Лісового звинувачували в дармоїдстві, неробстві через те, що він за станом здоров'я не міг виконувати важкої фізичної роботи, а на його сили

не давали. Так він відбув ще додатковий рік ув'язнення в побутовому концтаборі в Бурятії.

Василь Лісовий мав тяжке дитинство, і життя його ніколи не розбещувало. Народився Василь Семенович Лісовий 17 травня 1937 року в сільській родині на хуторі Тарасівці біля села Старі Безрадічі Київської області. Батько, неписьменний колгоспник, загинув під час війни в бою з німцями, залишивши дружину з шістьма дітьми вдовою. У Василя було дві молодші сестри, одна з яких померла під час війни, і троє старших братів. Одного з них (найстаршого) спершу гітлерівці вивезли до Німеччини, а після повернення «свої» відправили до Караганди.

Родина жила злиденно, мати тяжко хворіла. Семирічну освіту Василь здобув у селі Старі Безрадічі, середню — в сусідньому селі Великі Дмитровичі. Закінчивши школу в 1956 році, вступив на історико-філософський факультет Київського університету, після закінчення якого в 1962 році дістав посаду викладача філософії в Тернопільському медінституті. В 1966 році став аспірантом при Київському університеті за фахом — логіка. Жив разом з матір'ю в малесенькій кімнатці. У 1968 році мати померла, а Василь, закінчивши в 1969 році аспірантуру, почав працювати науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР, там захистив кандидатську дисертацію «Логіко-філософське дослідження повсякденної мови».

Молодий філософ завжди надавав великої ваги духовним цінностям людини і вважав, що без них «вона втрачає свою людську сутність». Застерігаючи людей перед загрозою технократичного тоталітаризму, Василь Лісовий вдається до усвідомлення цієї загрози у Ф. Достоєвського. В журналі «Філософська думка» (березень 1971) Лісовий писав:

«У легенді про Великого Інквізитора («Брати Карамазови») Інквізитор, звертаючись до Христа, дорікає йому за те, що той свого часу не перетворив «каміння в хліби», вважаючи, що «не хлібом єдиним буде жити людина», так само як відмовився взяти до рук меч кесаря, прагнучи, аби людина з доброї волі його полюбила. Людина, намучившись з подарованою їй свободою, на думку інквізитора, врешті-решт відмовиться від неї. І от тоді прийде він, Інквізитор, і візьме тягар свободи, отже, і відповідальності за себе. Він перетворить «каміння в хлібини», тобто з допомогою техніки дасть максимум комфорту, і основна маса людей буде ощасливлена; а для тих, що не згодяться «ощасливлуватись», збудують надійні тюрми. Тюрми, — цей гріх, але гріх в ім'я «щастя більшості» — інквізитор згоден взяти на себе: хай один він і ті, хто з ним, понесуть кару — лише б звільнити більшість від страждань. Так буде збудовано «кришталевий палац» в якому люди, хоч і не матимуть свободи, зате будуть «щасливими»».

Далі в цій самій журнальній статті:

«Характерно, що вульгарна теорія так званого «казарменого комунізму» змикається в розглядуваній площині з технократичним тоталітаризмом: і там і тут наявна абсолютизація раціоналістичного регламентування суспільного життя. Прихильники такого регламентування нерідко висувають найсуттєвіший, на їхній погляд, аргумент: воно, мовляв, є найнадійнішою запорукою «порядку». Це глибоко помилкова думка. К. Маркс, аналізуючи історичну ситуацію у Франції середини XIX століття, вказав на відверту спекуляцію різних реакційних сил гаслом «порядку»».

«Суспільство виявляється врятованим щоразу, коли звужується коло його повелителів, коли вужчі інтереси беруть верх над більш загальними інтересами. Всяка вимога найпростішої буржуазної фінансової реформи, найшаблоннішого лібералізму, найформальнішого республіканізму, найбанальнішого демократизму одночасно карається як «замах на суспільство» і тарується як «соціалізм». Під кінець самих верховних жерців «релігії і порядку» стусанами зганяють з їх піфійських триножників, серед ночі стягають з ліжка, запихають в арештантську карету, кидають у в'язницю або відправляють на вигнання, їх храм зрівнюють з землею, затуляють їм рота, ламають їм пера, рвуть їх закон — в ім'я релігії, власності, сім'ї і порядку».

Процитувавши Маркса, Василь Лісовий продовжує в статті «Критика буржуазних сцієнтистських концепцій»:

«Добре вже відомо, що суспільство, у якому творча самодіяльність людей знищена в ім'я бюрократичної регламентації, в ім'я обмеження заради обмеження, неминуче перероджується у механічну корпорацію. І разом з тим таке суспільство не гарантоване від хаосу. Навпаки, небезпека хаосу і самі розміри його небачено зростають. Бо там, де діяльність кожного обмежена жорстким алгоритмом, з кожного автоматично знімається відповідальність. Таке суспільство нагадує поїзд, в якому кожному пасажирові відведено купе-клітку: з нього він не має права визирати, щоб оглянути той напрямок, в якому мчить поїзд. Заодно і провідники стежать не так за тим, куди мчить поїзд, як за тим, щоб ніхто з пасажирів не визирав. Але тим грандіознішою і несподіванішою для всіх буде залізнична катастрофа. Таке суспільство має управління без оберненого зв'язку. І технократи, впадаючи в ілюзію

всемудрості і всеобізнаності, так само не гарантують суспільство від хаосу, як і «чисті» політики».

Тож не було несподіванкою, що Василь Лісовий, усвідомивши, що «нині тиск думки на кожну клітину тих загат, що споруджуються на її шляху, небезпечно зростає», зробив такий висновок (це вже з листа до ЦК КПРС з приводу репресій 1972 року):

«Я не хочу, навіть у формі вичікування, нести відповідальність за все те, що тепер ім'ям партії робиться в Україні. Навпаки, оскільки мені добре відомі погляди і діяльність більшості з-поміж заарештованих, оскільки я не вважаю ці погляди і діяльність антирадянськими, поділяю їх, то — в ім'я задоволення покликів мого власного сумління — прошу заарештувати і судити мене також».

Як я вже сказала, влада охоче виконала це прохання: десять років Василь Лісовий перебуває в ув'язненні і, як усі політв'язні Радянського Союзу, не сподівається, що дістане волю, відбувши строк. У Мордовії нам двічі пощастило зустрітися з Василем Лісовим під час етапів до карцеру в інші табори. Це сталося перед тим, як нас мали вантажити, вірніше, заганяти, як худобу, до спеціальних вагонів поїзда. Своєї черги ми мусили чекати в загорожах, теж таких, як для худоби, куди замикали нас окремо — чоловіків і жінок. Але ми встигли навіть перемовитися з Василем кількома словами, і я дотепер пам'ятаю його скам'янілий погляд на конвой, на худобоподібних людей, на мордовських дітей, які, повертаючись зі школи, щодня спостерігають ці етапи і звикли до них так само, як до мату й до інших атрибутів дорослого життя. Вони — надія і майбутнє суспільства — наочно вчать будувати світле майбутнє людства.

Для мене було несподіванкою довідатися, що Василь Лісовий в ув'язненні писав вірші. Але, зрештою, хто їх в ув'язненні не пише? Як казала Ліна Костенко, «епоха нас

поетами робила». Ось один з в'язничних віршів Василя Лісового.

ОБРІЇ

Десь на тихому узгір'ї
виростають похилі трави
в споконвічному шерхоті
шорсткого листа.

пустелями Аравій і Етіопій,
задумою старовинних цвинтарів,
всіма вінками терновими,
покладеними на голови загиблих
метеликів з обпаленими крильцями,
ідолопоклонників свободи.

Як і безсмертники, пройняті
запахом цілої вічності.
То вінця чаші, що повна
грою свого плодороддя.

Хоч американське літо дуже відрізняється від українського через велику вологість на узбережжі океану, та й загалом життя тут цілком відмінне, у мене кінець червня початок липня вже п'ятий раз стукає в ту комірку пам'яті, де заховано події 1977 року.

У неділю ввечері 26 червня мені принесли додому повістку, яка зобов'язувала прибути 28 червня на 10 годину ранку в м. Дружківку Донецької області на суд Миколи Руденка в ролі свідка. Я сказала, що не зможу поїхати, бо не маю паспорта: він у міліції на прописці.

«Завтра одержите», — сказав відповідальний товариш, який приніс повістку, але я не спішила вірити. Як же! — він, кадебістський попихач, вирішує долю особливо небезпечних державних злочинців! Але, як казав сліпий, побачимо. На всяк випадок 27 червня я почала рихтуватися

в дорогу. Чоловік був у відрядженні, і я пакувала речі не лише для себе, а й для свого сина. Для нього ця подорож була не первина. Він уже їздив зі мною в Донецьке на допити в справі Руденка і, мабуть, уявляв цю подорож подібною: доведеться нудьгувати за шахами, розглядати нецікаві журнали, а як стане нестерпно — пускати паперові літаки в кабінеті слідчого Наговіцина. Добре, що там немає звичайного дефіциту на папір.

28 червня вранці приїхав із Сибіру Микола Горбаль. Я познайомилася з ним рік перед тим, коли він уперше за 6 років їхав в Україну у відпустку. Тепер його заслання закінчилося, і ми раділи подвійно. Мене тішило також, що хата не буде порожньою, якщо я все таки поїду. Тож я залишила його на своїй канапі відпочивати, обклавшись віршами, за якими він дуже зголоднів у Сибіру, а сама бігала — до залізничної каси, до паспортистки, і ввечері ми з сином уже сиділи в поїзді Київ-Донецьке. Того дня мені все таки видали паспорт з магічною печаткою про прописку, якої я чекала понад рік: від 18 травня 1976 року, після звільнення з табору. То був рік суцільної нервової шарпанини, принижень, погроз; і тепер, сидячи у вигідному вагоні на правах повноправного громадянина, я блаженно згадувала той рік перефразованими словами поета: «Этот год видал, чего не взвидят сто».

Нарешті все позаду, і я можу навіть тепер, після суду, заскочити, скажімо, в гості до мами: це зовсім недалеко, в сусідній Ворошиловградській області. Але ні, так зразу я не полізу знову в ту саму пастку: там знайдуть якийсь привід, щоб не пустити назад до Києва — не врятує й магічна печатка. Та й, зрештою, що таке паспорт, навіть із пропискою? Звичайний налігач, щоб тримати всіх на прив'язі. І все ж той папірець додає певності. Тепер і сина зможу віддати до школи: йому вже сім з половиною років,

а він здобуває освіту по таборах та міліціях. А після суду поїду я краще до чоловіка в Світловодське.

З Донецького автобусом доїхали до Дружківки, розшукали районний суд і на 10 годину були на місці. Несподівано виявилось, що визначене для суду місце десь на околиці Дружківки, в червоному кутку Змішторгу, куди треба їхати трамваєм. Отже, на початок суду ми спізнилися. Пізніше я дізналася, що це був початок шостого дня суду та що попередні п'ять днів не знав ніхто, навіть родичі підсудних.

У маленькому коридорі Змішторгу мене одразу обступило кілька незнайомих чоловіків і, оглянувши повістку, швиденько спрямували в двері праворуч. Я помітила, що особливо ретельно пильнують двері з лівого боку, напевно до того самого червоного кутка, в якому влаштовували судову ексекуцію. За столами кімнати, через яку мене відправили до меншої, напівпорожньої, жінки шелестіли паперами, клацали провінційними рахівницями і з ледь прихованою цікавістю поглядали на приїжджих незнайомців.

У кімнаті свідків нас було троє — тих, що чекали своєї черги. Я одразу познайомилася з чоловіком і жінкою, що були вже там, свідками в справі Тихого — Береславським і з Дніпропетровського і викладачкою Донецького університету Бухаріною. Чекати довелося недовго, мене покликали давати свідчення. Кімната, в яку мене привели, зовсім не нагадувала тих судових залів, які мені доводилося бачити. Невелика кімната зі сценою праворуч від дверей, на сцені сидить, як я догадалася, склад суду і лежать томи судової справи (з тридцять томів), перед сценою, ближче до дверей, — трибуна для свідків, за яку мені сказали одразу стати. Хто сидів рядами в залі, я не могла бачити, бо була обернена спиною до залі. Зауважила тільки, що сидять лише ззаду, а передні ряди —

порожні і напівпорожні. Не побачивши ніде підсудних, я трохи розгубилася і відчувала цю розгубленість під час усього допиту.

На перше, традиційне питання, чи знаю я підсудного Руденка, відповіла, що як письменника знаю давно, що читачі в бібліотеці, де я працювала, часто брали його романи «Остання шабля» і «Вітер в обличчя», які були дуже популярні серед молоді. Суддя не давав мені відповідати докладно: його цікавив інший аспект знайомства. Розбираючи епізод Руденкового звинувачення в зберіганні моєї заяви про зречення радянського громадянства, суддя весь час схиляв мене до ствердження, що цей документ я дала Руденкові, а я старалася підкреслити, що заява була адресована Гельсінкській групі, і мені було й є байдуже, хто саме з членів групи дістав її від мене. Коли суддя звернувся до Руденка, чи має якісь запитання до свідка, я почула за своєю головою голос Миколи Даниловича. Виявляється, замість лави підсудних, залишили другий ряд крісел для Руденка і Тихого та солдатів з конвою, що сиділи між ними по обидва боки.

Повернувшись на звернений до мене голос, я одразу ж дістала зауваження від судді, що я, мовляв, зневажаю суд, відвертаючись від нього. Я обернулася впівоберта і відчула ще більшу незручність свого становища.

Микола Данилович сказав, що на попередньому слідстві він помилився, вказавши, що заяву Рубана дружина передала йому через мене. І вибачився, хоча, як він підкреслив, цей пункт із звинувачення зняли. Річ у тім, що під час допиту в Донецькому я заперечила це його свідчення, і він, делікатний і добрий Микола Данилович, не забув навіть у такій ситуації вибачитися.

На цьому допит закінчився, і я змогла побачити серед кількох десятків чужих людей кілька знайомих (Руденкову

дружину Раю, Івана Кандибу, Олеся Бердника) і сіла поруч з ними.

З протилежного боку в тому самому ряду, де сидів Руденко, я побачила між конвоїрами Тихого й одразу пройнялася до нього симпатією: зморшки біля його очей були наче промінці, що йшли від цього зрівноваженого, статечного чоловіка.

Дуже неприємне враження залишилося від свідчень Бухаріної, яка добре вписувалася в атмосферу натренованої публіки. Натомість поява спізненого Лук'яненка, його розважність, неквапливість, сама козацька постава на якийсь час розірвали ту суцільну завісу сліпої ненависті, якою старалися огорнути інтелектуалів Руденка і Тихого.

Як вони витримували стільки днів таке нервове напруження, зберігаючи зовнішній спокій! А на ніч їх возили з Дружківки воронками аж до Донецького і вранці знову так само привозили. Це була безжальна, немилосердна розправа, що топтала саме поняття про співчуття і не щадила ані старенької матері Олекси Тихого, ані змучених дружин та сестри Руденка.

До речі, в готелі, де ночували всі учасники суду, для мене вже місця не було, і Рая Руденко з зовицею Таїсою взяли мене з сином на свої ліжка. У сусідній кімнаті ночували Кандиба з Лук'яненком і Бердником, і ввечері ми ще зустрілися та разом повечеряли.

Другого дня я вже не змогла потрапити до судової залі, а Лук'яненка забрали до міліції і відправили додому. Атмосфера в суді й біля суду була така гнітюча, що тяжко було витримати. Навіть на вбиральні у дворі почепили свіжий напис про заборону заходити стороннім.

Першим не витримав ролі безсилою спостерігача на цьому кривавому спектаклі Олесь Бердник — поїхав у село до батьків. Після нього ми з сином та Іваном Кандибою

поїхали до Світловодського, щоб відвідати у відрядженні мого чоловіка і заглянути до історичного Батурина. Мене весь час супроводжувало відчуття провини перед Раїсою Руденко, яку ми залишили саму — тендітну, беззахисну і відчайдушну — проти непробивної стіни ворожості, якою відгородили її від чоловіка.

Тепер їхнє становище вирівняли: вона ув'язнена в жіночому політичному таборі в Мордовії, а він — в одному з уральських чоловічих. Чи дадуть їм ще зустрітися на цьому світі? Це залежить і від кожного з нас: якщо ми оберемо для себе найлегші ролі — спостерігачів — напевно не дадуть.

Чи не до нашого сумління звертається поетичними словами Ліна Костенко у вірші «Бройгель. Шлях до Голгофу»? —

То ж не була вузесенька стежина.
Там цілі юрми сунули туди.
І плакала Марія Магдалина,
що не подав ніхто йому води.
Спішили верхи. Їхали возами.
Похід розтягся на дванадцять верст.
І Божя Мати плакала сльозами —
та допоможіть нести ж йому Той хрест!

Чи ви не люди?! Що за чудасія,
дають старцям, підсаджують калік.
А тут же йде, ну, добре, не Месія, —
людина просто, просто чоловік!

Юрма гуде, і кожен пнеться ближче.
Хтось навіть підбадьорює: Терпи,
вже он Голгофа, он Череповище! —
хрущали під ногами черепи.

Сказати б, зброя, це хіба єдине?
Так щоб зробили стражники юрбі?

А в юрмах тих малесенька людина
тягне хреста важкого на собі.

І хоч би хто! Кому було до того?
Всі поспішали місце захопить.
Воно ж видніше з пагорба крутого,
як він конає, як він хоче пить.

І він упав. І руки аж посиніли.
Тоді знайшовся добрий чоловік:
наморений, ідучий з поля Симон,
що йшов додому, в протилежний бік.

Коли ж звершилась вся ця чорна справа
і люди вже розходилися ті, —
от парадокс: заплакав лиш Варава,
розбійник, не розп'ятий на хресті.

Чи пожалів, чи вдячен був Пілату,
чи втямив, темний, раптом щось нове:
що Божий Син таки іде на страту,
а він, розбійник, — він таки живе.

Розповідаючи про свої зустрічі з Євгеном Сверстюком у збірці його вибраних творів (видавництво «Сучасність»), його знайома Раїса Роснянська зауважує, що вона ходила в гості до Євгена Олександровича у маленьку кімнату редакції «Ботанічного журналу», як на свято.

У мене було багато зустрічей з ним, буденних і небуденних, і кожна лишила відчуття свята. Ми зустрічалися в редакційній кімнатці «Ботанічного журналу», і в тісних кутках, де він поневірявся, не маючи житла, в затишній хаті на Русанівці, де він оселився з родиною перед арештом, і в простій сільській хаті його матері в селі Сільце на Волині, коли він читав для матері Франкового «Мойсея», і в переповнених аудиторіях, де він

виступав промовцем, і над розкритим льохом у Василькові, де лежала вбита художниця Алла Горська. Востаннє — двічі — ми бачилися на судах: спершу на моєму, куди його привезли за свідка звинувачення, а вдруге — на його суді, коли за трибуною свідків стояла я, а він сидів на тій самій лаві, що й я місяць перед тим. І суддя був той самий — Дишель. Правда, ця, вже дійсно остання зустріч продовжилася ще на кілька хвилин: нас везли від приміщення обласного суду до тюрми на Володимирській вулиці — тим самим воронком, і ми навіть обмінялися ще кількома словами. Зокрема, я повідомила йому, що Дзюбу вже засудили і дали йому п'ять років. Про це я дізналася випадково під час судової перерви від одного з конвоїрів, який так само пильнував на лаві підсудних Євгенового друга і колегу, літературного критика Івана Дзюбу.

Мені важко зупинити свою пам'ять, а тим більше розповісти про якусь із тих численних зустрічей, тим більше передати зміст розмов, які творив Євген Сверстюк під час тих зустрічей. Його мова і змістовністю і навіть голосом нагадувала тихий, але впевнений і глибокий потік, який тече собі своїм руслом, хоч і що там діялося б навколо.

Євгена Сверстюка хотілося бачити завжди: на Хрещатику з'явилися херсонські кавуни — як не зайти до Інституту ботаніки з таким гостинцем? — Євген їх любить, як дитина. Десь загублено душевну рівновагу — треба зайти до нього або подзвонити і зустрітися десь за кавою біля хрещатицького конвейера. Він не питатиме, що в тебе за гризоти, і сповідатися перед ним не мусиш, — але глибока мудрість його погляду, сумовита людяність і розважність вгамують твоє розхитане сум'яття нервів.

22 травня 1967 року, приголомшені тим, що сталося біля пам'ятника Шевченка (брутальне втручання міліції, стихійна демонстрація протесту до ЦК партії, що

закінчилася звільненням заарештованих того вечора) — усе це так переповнювало нас, учасників тієї надзвичайної події, — ми з Миколою Плахотнюком мусіли поділитися враженнями з кимось, хто зрозуміє нас і наші почуття. Тож без жадних сумнівів ми пішли до будинку педінституту на вулиці Франка і, не вагаючись, постукали о 3 годині ночі в грубезну інститутську стіну, за якою тоді жив Євген Сверстюк. І розповіли йому про ту подію, не чекаючи ранку.

2 грудня 1970 року, довідавшись, що щось недобре сталося з київською художницею Аллою Горською, найпершою людиною, яку я зважилася потурбувати своєю тривогою, — був Євген Сверстюк. Ні він, ні я не припускали, що Алли Горської нема живої; якби хтось висловив таке припущення, ми хіба посміялися б з нього. І все ж Євген Сверстюк, не роздумуючи, якимось владнав свої справи на роботі й одразу поїхав зі мною до Василькова шукати Аллу Горську. А становище його на роботі було таке хистке, що для погрому бракувало хіба зачіпки. А 80-річна мама Євгена Сверстюка була в цей час у сусідньому з Інститутом ботаніки Володимирському соборі, і Євген мав забрати її звідти під час обідньої перерви. А вдома була дружина з півторамісячною донькою, які чекали після роботи його допомоги. Та він кинувся на допомогу Аллі Горській, ще не знаючи, що їй уже ніщо не допоможе...

Мені пощастило першій розшифрувати хвилясті лінії нерозбірливого Сверстюкового письма, передруковуючи його статті «Котляревський сміється», «Собор у риштованні», «На мамине свято». «Собор у риштованні» я й до редакції журналу «Вітчизна» послала після передруку сама, на прохання Євгена: його тоді не було в Києві.

У редакції «Вітчизни» Сверстюкові сказали, що про «Собор» Олеся Гончара написано вже багато, і не надрукували. Хоч і не повернули авторові. Проте, як

виявилось через два роки, стаття лежала в редакційному портфелі не тому, що чекала своєї черги на друк, а тому, що редактор «Вітчизни» Лисенко чекав слушної нагоди, щоб передати крамольну рецензію на крамольний роман — фаховим керманичам від літератури — слідчим КДБ. Так він і зробив на початку 1972 року, і той примірник разом з вилученою в мене чернеткою та авторським машинописом ретельно підшили як до Сверстюкової, так і до моєї справи.

Протягом усього мого слідства інкриміновані твори Євгена Сверстюка («Собор у риштованні», «На мамине свято» і «Котляревський сміється») кваліфікували як наклепницькі твори, тобто такі, причетність до яких передбачає ст. 187¹ КК УРСР (максимум три роки таборів загального режиму). Але це зв'язувало кадебістам руки, суперечило їхній головній настанові: «лучше перебдеть, чем недобдеть». І перед закриттям моєї справи слідчий Сірик ретельно виправляв в протоколах, що стосувалося творів Євгена Сверстюка слово «наклепницький» на «антирадянський». А це вже розширювало їхні можливості до 7 + 5 таборів суворого режиму. Я ж згадала при цьому анекдотичну розповідь про свого університетського викладача курсу літератури народів СРСР. Після лекції про Якуба Коласа він сказав студентам виправити в конспектах «Якуб Колас» на «Янка Купала».

Упорядник «Вибраного» Євгена Сверстюка Іван Кошелівець говорить про нього в передмові:

«Сверстюк має благословенний дар, який літературознавця і критика робить майстром: він уміє знайти невловну паскалівську точку, змінну для кожної доби, з якої в конкретних історичних обставинах найкраще видно літературну постать чи явище. І виходить у нього це так природно, що читач, сам того непомічаючи, стає на ту саму точку і до кінця лишається в полоні авторової логіки».

Оце вміння знайти відповідну точку чи кут бачення і повести читача в полоні своєї логіки властиве не тільки Сверстюкові-критику, а й Сверстюкові-ораторові. Його спокійна, без пафосу мова — чи то доповідь про Шевченка або Симоненка, чи виступ над могилою Алли Горської — захоплювала слухачів саме глибиною роздумів і образністю, властивою Сверстюкові більше, ніж будь-кому з його сучасників.

Характерна для Сверстюка також іронія, часом їдка іронія. Якось він висловив своє здивування: «Часто люди чіпляють у своїх помешканнях портрети Гемінґвея. Але чомусь я ніколи не бачив, щоб хтось почепив портрет Любомира Дмитерка. Дивно. Він же красивий мужчина».

Розповідають, що в таборі адміністрація тяжко боролася з незвичною гідністю в'язня Сверстюка. І не причепишся: не сквернословить, ввічливий; а відчуваєш свою ницість перед ним. Одного разу черговий офіцер прийшов до барака, щоб забрати Сверстюка чогось там до начальства. Сверстюк сидить і, як завжди, не встає струнко при появі представника адміністрації. Офіцер почав повчати невихованого в'язня, що, мовляв, культурні люди встають, коли хтось входить до кімнати. Сверстюк не огризався, слухає. Прийшли до кабінету начальника. Сверстюк біля порога привітався, доповів, що він — в'язень такий то, як належить за формою. Начальник сидить мовчки. Тоді Сверстюк повернувся до чергового наглядача і так чемно, з усмішкою говорить: «Бачите, не завжди культурні люди встають, коли хтось заходить до кімнати».

Після сімох років пермських таборів суворого режиму Євген Сверстюк відбуває 5-річне заслання за адресою: 671510, Бурятская АССР, пос. Багдарин, ул. Жданова, 63, кв. 2. У мене є засланська фотографія, на якій Євген Сверстюк — багдаринський тесля — з сокирою. Голова сива. І зморшки на обличчі — як сліди сокири.

У числі 4-5 «Сучасності» за 1982 рік є стаття-спогад Сверстюкового товариша-в'язня Якова Сусленського про табірну творчість Євгена Сверстюка, в якій подано чимало художніх перекладів Сверстюка, зроблених у таборі. Але я хочу навести один вірш з цього самого числа «Сучасності» (цикл «Поезії»):

— Най заносять вітри — довіку
Того спогаду мені стане
Миготіли зелені віки
Залітав у щілину вітер
І безтямно цвіли каштани
В тому місті мій жар і попіл
І останній мій слід, як вирва
Де ви — любі, рідні, кохані?
Клаптик неба, Софійські бані
Плин юрби — і під серцем прірва...
Ось і мить перехресних вулиць
Зупинилась, мов кадр мовчання.
Хтось пізниться кудись — зігнувся,
Хтось зирнув — воронок — сахнувся...
Все буденне, чуже, звичайне.
В лиховіснім розгоні в прірву,
В антисвіт до сліпої феї!
А навколо весняна повінь
Вирувала, котила гомін
Може так, як у день Помпеї.

Тут мова піде не про політичного в'язня й навіть не про громадського діяча, а про жінку й матір, ім'я якої — Світлана Кириченко . Може, вона й не була нічим особливо примітна, окрім щасливого поєднання інтелекту, жіночої привабливості і незвичної для нашого нервовного часу врівноваженості. Але доля поклала на її плечі тяжкий хрест бути дружиною політв'язня.

Її чоловік — Юрій Бадзьо — один з небагатьох сучасних Дон Кіхотів, що ставлять пошуки істини вище, ніж особисті інтереси і навіть власне життя. На початку вересня 1965 року, під час пошесті обшуків й арештів серед української інтелігенції, в Київському кінотеатрі «Україна» один сміливець звернувся до глядачів прем'єри параджанівського фільму «Тіні забутих предків» зі словами: «Хто проти тиранії — встаньте!» Юрій Бадзьо був один з кількох (на кілька сотен!), хто просто встав на цей заклик. Здавалось би, цілком природно, і в будь-якій цивілізованій країні нікого б не здивувало і не насторожило. В Радянському ж Союзі такий природний вияв звучить як виклик. А виклик треба неодмінно засудити, покаятись і довго потім злизувати з себе пляму неблагонадійності.

Юрій Бадзьо, на той час працівник Інституту літератури АН УРСР і член партії, не мав у чому каятись і не мав що злизувати, бо без тієї плями, яку звуть совістю, життя для нього втратило б сенс. Тоді за привілей лишитися самим собою з нього взяли високу плату: після довгого вимучування на різних рівнях Юрія Бадзя виключили з партії, позбавили праці, закрили шлях його творам до друку.

Сім років Юрій Бадзьо поневірявся, перебиваючись тимчасовими заробітками, а потім ще сім років (від 1972 до 1979) працював нічним розвантажувачем хліба і, замурувавши себе в книжкову фортецю, писав дослідження про долю батьківщини, яке назвав «Право жити». Це було дослідження не про особисте право на життя, а про відібране радянською практикою право України на незалежне творче життя.

Хоч Юрій Бадзьо нікому не розкривав свого задуму, але ж «ми всі ходимо під Богом, у Бога під самим боком». В атеїстичному радянському суспільстві функції

всевидючого ока виконує, як відомо, КДБ. Тож незакінчену працю Юрія Бадзя «Право жити» забрали в зародку, а її автори забезпечили на наступну семирічку право жити в концтаборі, з тим, щоб потім ще п'ять років відбувати заслання.

Із Світланою Кириченко Юрія об'єднували не лише спільні родинні обов'язки, а й однакові родимі плями, про які я згадувала вище. Світлана так само, як і її чоловік, має природне почуття відповідальності перед своїм сумлінням. Наприкінці травня 1972 року, довідавшись, що після мого арешту дворічної дитини не дали моїм родичам, а крадькома відправили кудись до сирітського дитячого будинку, Світлана Кириченко звернулася до Президії Верховної ради УРСР з клопотанням. У тому клопотанні вона турбувалася травмою, якої завдали дитині, забравши її від звичного оточення, від її ліжечка, від улюблених забавок.

Теж, здавалось би, природна реакція матері, турбота хай не за свою, але безпорадну і скривджену дитину. Але несанкціоноване співчуття як і всі інші несанкціоновані вияви, в Радянському Союзі межують із порушенням закону. Світлана Кириченко через своє клопотання за дворічну дитину назавжди втратила працю за фахом.

Коли ж 1979 року ув'язнили її чоловіка Юрія Бадзя і вона його не зреклася, а продовжувала боронити, — Світлана втратила й нефахову роботу та стала «співучасницею злочину», тобто опинилася на хисткій межі, що відділяла її від чоловікової лави підсудних. Так і живе вона вже четвертий рік, — як на лезі.

2-3 жовтня в США зібралося понад півтисячі українських жінок на конференцію, що проходила під гаслом «Українська жінка в двох світах». Учасниці конференції з ентузіазмом і співчуттям сприйняли розповідь про Світлану Кириченко та вислухали її

звернення до міжнародних жіночих організацій. Це звернення — розпачливий голос тривоги за близьку людину, яку поставили перед смертельною загрозою. Ось звернення Світлани Кириченко, яке промовисто називається: «Допоможіть!»

Я, дружина політв'язня Юрія Бадзя і мати двох дітей, звертаюся до міжнародних жіночих організацій з проханням допомогти моїм дітям побачити батька і врятувати мого чоловіка від можливої загибелі.

Іде четвертий рік неволі Юрія Бадзя, засудженого на сім років таборів і п'ять заслання тільки за те, що він написав — нікому, навіть найближчим друзям не показуючи — наукову працю про джерела і суть соціалізму. Радянська держбезпека, вважаючи своїм головним ворогом живу думку, стежила, де Юрій зберігає незакінчену книгу, захопила вже написані розділи і за саму лише спробу осмислити суть нашого життя — тільки за це, бо Юрій, повторюю, нікому не показував своїєї праці! — прирекла його на дванадцять років каторжної неволі.

За три з гаком роки нам дозволили всього одне тривале (від однієї до трьох діб) побачення — одразу після того, як чоловік прибув до табору, хоча в радянському Виправно-трудоному кодексі написано, що в'язень має право на таке побачення щороку. І ось тепер нас черговий раз позбавили тривалого (в найкращому випадку всього лише тридобового) побачення — до квітня 1983 року. Рік за роком діти ні на секунду не можуть наблизитися до батька, потримати його за руку, довірливо поговорити з ним, розпитати без тюремників про здоров'я, розповісти про себе. Лише один раз на півроку нам дають коротко (від 2 до 4 годин) побачення, при чому на цьому побаченні нас розділяє величезний стіп, який стоїть у напівтемній кімнаті, де за нами пильно стежать — і звичайно ж слухають нашу

розмову — троє, а то й четверо наглядачів, так що забуваються найпростіші людські слова, пересихає горло і дерев'яніє язик.

Як сказав мені минулого року замполіт зони, Юрія позбавили тривалого побачення за заяви, адресовані ХХVI з'їздові КПРС (березень 81) і Брежнєву (квітень 81). Ці заяви, за словами замполіта, свідчили, що Бадзьо «не став на шлях виправлення, оскільки зводить наклеп на радянську дійсність, називаючи себе політв'язнем, хоча засуджений за особливо небезпечний державний злочин». Людина, яка звернулася до державної установи не з покайним проханням, а зі справедливою, на її погляд, вимогою, порушила, виявляється, внутрішньотабірний режим, і її позбавили за це побачення, гарантованого їй законом!

Відтоді минув рік. За цей час Юрій табірнього режиму не порушував — навіть з погляду дріб'язково прискіпливих наглядачів, бо жадних заяв чи скарг не писав. У характеристиці, яку видала йому адміністрація табору, сказано, що він «спокійний, урівноважений, підкреслено ввічливий з адміністрацією» (слово «підкреслено» вжито, з усього видно, через невіру наглядачів у природність постійної, рівної ввічливості). Норму Юрій виконує, хоча її постійно збільшують, отже позбавляти його побачення нібито нема за що — нема навіть якого-такого приводу. І тоді йому оголошують, що, по-перше, він одного разу завчасно пішов з роботи і, по друге, не виконав денної робочої норми. А між тим Юрій весь той день був на очах у бригадира, який міг би підтвердити, що пішов він вчасно, однак питати бригадира наглядачі відмовилися; та й норму в'язні зобов'язані виконувати місячну (за денним виробітком їхньої роботи досі не визначали), а її, місячну норму, Юрій постійно виконує і навіть іноді перевиконує, хоч це

невимовно тяжко — особливо для нього — через сильну короткозорість і прогресуючу катаракту.

Отже, привід для позбавлення чергового побачення знайшли — привід відверто знущальний і безглуздий. Це переконує мене в тому, що тюремщики мають намір позбавляти нас побачень до кінця невідільницького життя мого чоловіка — напевно, тому, що знають його глибоку прив'язаність до родини й дітей. Але ж крім цього постійно перешкоджають і нашому письмовому спілкуванню, бо листи то надовго затримуються в дорозі, то взагалі «пропадають», то їх офіційно конфіскують наглядчі, — і спробуй доведи потім, що нічого «крамольного» в них не було.

Мого чоловіка загнали на каторгу за думки, довірені тільки паперові; при чому він мав намір послати свою книгу, закінчивши її, до вищих партійно-державних органів, і в нього, на додачу до всього іншого, віднімають навіть ті крихти прав, які надає в'язням радянський закон. Чоловік сказав мені, що досі він на знак протесту проти позбавлення його побачень оголошував недовгі голодовки та звертався зі скаргами до Прокуратури СРСР, але, якщо так триватиме й надалі, він оголосить голодовку смертельну, і ніщо не змусить його потім змінити своє рішення.

Я боюся цього. Я боюся, що саме так досягне влада загибелі Бадзя. Це й змушує мене звернутися до людей доброї волі, а передовсім до вас, жінки світу, — до вас, які особливо добре розуміють, що таке родинні узи, подружня прив'язаність і любов до дітей.

Я прошу вас, жінки, допоможіть мені повернути волю моєму чоловікові, а в найближчий час — сьогодні — допоможіть мені бодай захистити наше право на зустріч без тюремників-підглядців, нібито гарантовану нам радянським законодавством!

Травень 1982.

Світлана Кириченко

Інформаційний бюлетень «Вести из СССР», який видає редактор Кронід Любарський у Німеччині-Бельгії, недавно повідомив, що в Тбілісі засудили кінорежисера Сергія Параджанова за ст. 190 КК ГрузРСР, що відповідає ст. 170 КК УРСР (давання хабара). Здавалось би, таке повідомлення немає ні чого спільного з правозахистом у Радянському Союзі, а тим більше — з українським національно-визвольним демократичним рухом: скільки там щодня судять за хабарництво, а ще більше, очевидно, не судять, бо й хабарництво, і спекуляція, й усілякі махінації та фінансові зловживання давно вже стали нормою в житті радянського суспільства, а часто — кончею, єдиною можливістю вижити.

Проте у випадку із знаменитим кінорежисером Параджановим звинувачення в хабарництві, я припускаю, так само обґрунтоване, як, скажімо, засудження на п'ять років члена Української Гельсінкської групи Миколи Горбала за спробу зґвалтування.

Хто ж такий Параджанов, яке відношення він має до України і чому б до нього мали застосувати сфальшоване звинувачення, хоч це й не є виключно привілеєм українських інакодумців, а все ж, в основному, такі експерименти модерної науки і практики випробовують головне на полігонах українського КДБ.

Сергій (точніше Саркіс) Йосипович Параджанов народився 18 березня 1924 року у Вірменії. Здобувши кваліфікацію кінорежисера, він від 1952 року працював на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Там він створив кілька художніх фільмів: «Перший хлопець» (1956), «Українська рапсодія» (1958), «Квітка на камені» (1959). Найбільшу популярність, визнання і, без перебільшення, світову славу

принесла Параджанову постановка в 1964 році фільму за повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Мало сказати, що цей фільм був переможцем на багатьох конкурсах і фестивалях, що він здобув 16 міжнародних нагород і високі оцінки найавторитетніших працівників в світовому масштабі. Фільм Параджанова «Тіні забутих предків» не втратив популярності до сьогодні. В багатьох країнах світу, зокрема в США, цей фільм продовжує хвилювати глядачів так само, як майже 20 років тому. У Нью-Йорку його регулярно показують у телевізійній програмі громадського телебачення «Шедеври світового кіно». Нарівні з «Землею» Довженка «Тіні забутих предків» належить до світових шедеврів українського кіномистецтва.

У 1966 році Параджанов зняв фільм «Київські фрески», в якому порушив зокрема питання про варварське знищення фресок після 1917 року. Будь-які згадки про знищення мистецтва чи архітектури вважаються за уявленням радянського партійно-державного керівництва виявом контрреволюції й антирадянщини. До речі, втрачена архітектура Києва є темою виставки Українського музею в Нью-Йорку, виставки настільки цікавої й цінної, що її продовжили ще на півроку.

У Києві ж про рекордне знищення архітектурних чи мистецьких пам'яток згадувати не можна не тільки за неписаним правилом етики, що в хаті повішеного про мотузку не згадують, а й тому, що такі згадки Кримінальний кодекс УРСР кваліфікує як антирадянську агітацію і пропаганду. За такими міркуваннями виходило цілком природно, що фільм Параджанова «Київські ночі» заборонили ще до того, як він був змонтований. Самвидавний московський журнал «Хроника текущих событий» (ч. 19, 1971) назвав цей фільм не просто

забороненим, а подав у рубриці «Арештовані фільми» та повідомив, що плівка незмонтованого фільму «Київські фрески» зберігається в Особливому відділі Держкомітету СРСР з кінематографії. Так само не дивно, що після цього всі творчі заявки Сергія Параджанова на постановку фільмів кіностудія ім. Довженка систематично відкидала (включно з сценаріями за «Демоном» М. Лермонтова , «Бахчисарайським фонтаном» О. Пушкін а та автобіографічним сценарієм С. Параджанова «Визнання»).

Свій останній фільм «Цвіт граната» («Саят Нова») Сергій Параджанов зняв у 1969 році на кіностудії «Арменфільм». Незважаючи на те, що цей фільм прийняли для демонстрування на всесоюзному екрані, він довго не виходив на столичний екран, як повідомляла та сама «Хроника текущих событий» у 1971 році. Мені не пощастило його бачити, і своє уявлення про майстерність Параджанова як кінорежисера я будую тільки за фільмом «Тіні забутих предків». Після «Цвіту граната» Параджанову вдалося виступити тільки як акторові в невеликій ролі у фільмі Тарковського «Солярис».

У 1965 році Параджанова затримали, звинувачуючи в українському націоналізмі (перед цим він відмовився дублювати «Тіні забутих предків» на російську мову, посилаючись на суто художні причини). Однак тоді справі не дали ходу, його звільнили без формального пред'явлення звинувачення. Після хвилі арештів серед української інтелігенції 1965 року С. Параджанов одразу підносить голос стурбованості за долю української культури і соціалістичної демократії. Так, у листопаді 1965 року С. Параджанов спільно з відомими діячами української культури і науки звертається до ЦК КП України і до ЦК КПРС із таким листом:

«...Ми, нижчепідписані, вважаємо своїм громадянським обов'язком звернутися до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Минає вже два місяці з того часу, як у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківському, Тернополі, Луцькому — були проведені арешти та численні обшуки з вилученням літератури, листування тощо. Серед заарештованих — відомі на Україні літературний критик Іван Світличний, художник Панас Заливаха, мистецтвознавець Богдан Горинь, а також викладачі Львівського державного університету М. Косів та М. Осадчий, наукові працівники М. Горинь та І. Русин, викладач Луцького педінституту Д. Іващенко, вчитель Озерний, декілька інженерів, робітників, студентів вузів...

Доходять звістки, ніби арешти й обшуки тривають. Ми не знаємо досі ніяких офіційних роз'яснень чи повідомлень з цього приводу, контакти з заарештованими не дозволені навіть їхнім сім'ям.

Створилася тривожна атмосфера, в якій шириться найрізноманітніші, часом фантастичні й панічні, чутки та домисли.

Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням по суті справи з боку відповідних державних органів.

Ми стурбовані тим, що всі ці події відіб'ються негативно на станові українського культурного життя, зокрема — на настроях творчої молоді.

Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми вправі сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи — як Гарантії справедливості».

Лист підписали, крім Параджанова, заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор Віталій Кирейко, заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор Платон Майборода, письменники Леонід Серпілін, Ліна Костенко та Іван Драч, а також член-кореспондент АН УРСР, Герой соціалістичної праці, лауреат державної та Ленінської премій, авіаконструктор Олег Антонов.

У 1968 році С. Параджанов підписав лист 139 з протестом проти «незаконних і юридично низької кваліфікації» судових процесів над українською інтелігенцією. Лист також застерігає, що *«в Україні, де порушення демократії поєднується зі зловживанням у національному питанні, ознаки сталінізму виступають ще чіткіше і брутальніше»*.

Англійський тижневик «Економіст» у січні 1969 року так писав про лист 139: «Цей лист — це важливе явище не тільки тому, що українці роблять свій внесок у спільну справу з московськими радикалами, але також тому, що підписи охоплюють людей, які належать майже до всіх груп інтелігенції, а саме: 14 письменників, включаючи Івана Дзюбу, визначного кінорежисера Параджанова, 20 фізиків і математиків (усі зі ступенями), а також 27 підписів робітників різних спеціальностей».

У січні 1970 року у самвидавній статті «Хроніка опору» історик Валентин Мороз різко критикував Сергія Параджанова за те, що той узяв з Довбушевої церкви в гуцульському селі Космач іконостас та ікони для фільму «Тіні забутих предків» і не повернув їх. У червні 1970 року Мороза арештували і хотіли використати проти нього свідчення С. Параджанова. Проте Параджанов відмовився бути свідком у справі Мороза і давати проти нього свідчення.

17 грудня 1973 року С. Параджанова заарештували і звинуватили послідовно в валютних операціях, спекуляції і

гомосексуалізмі. На суді фігурувало тільки це останнє звинувачення. С. Параджанов свою провину заперечує, однак його засудили тоді на п'ять років позбавлення волі. Але у висліді широкої міжнародної кампанії на його захист Параджанова звільнили на рік раніше терміну (30 грудня 1977 року).

Після звільнення С. Параджанов жив у сестри в м. Тбілісі, не маючи роботи (він наполягав на тому, щоб йому дали можливість працювати за фахом кінорежисера). За цей час він написав кілька сценаріїв і багато оповідань (жодного не опублікували). Цікаво нагадати, що в той час, як Параджанов жив безробітним у Тбілісі, Радянський Союз представив на міжнародному кінофестивалі в Нью-Йорку його фільм «Цвіт Граната».

С. Параджанов виявив бажання емігрувати до Франції. Та 11 лютого 1982 року його забезпечили працею на користь рідної Радянської Вітчизни. Вирок, як і попереднього разу, — п'ять років.

Ще хочу розповісти про жінку, якої я не знаю особисто і про яку донедавна навіть не чула нічого. Тільки останнім часом почала натрапляти на її ім'я — Ірина Ратушинська, в різних матеріалах самвидаву. Переважно це були її підписи під колективними зверненнями київських «відмовників» на захист репресованих. Так, у квітні чи травні 1981 року з'явилася самвидавна стаття про справу заарештованого в Києві фізика Володимира Кислика під назвою «Бейлісівський ювілей у Києві».

«Сімдесят років тому, — пишуть автори статті, — в Державній Думі депутат Марков змальовував таку яскраву картину: «Діти теплого соняшного дня бавляться в садочку, не відчуючи лиха...»

Та ось до них уже підкрадається бородатий єврейський різник з кривим ножом і, вибравши дитину,

що бавиться на сонечку, тягне до себе в льох.. «Місце дії — Київ, Лук'янівка, час дії — напередодні єврейської паски 1911 року. Єврея Менделя Бейліса звинувачували в убивстві дитини з ритуальною метою».

Не зважаючи на зусилля чорносотенних організацій і сприяння міністерства юстиції, темна ритуальна кампанія катастрофічно провалилася — Менделя Бейліса виправдали.

І ось через 70 років київські володарі гідно відзначають ювілей антисемітського шабашу навколо «справи Бейліса». Рівно через сімдест років, майже день-у-день, там само, в Києві, у тому самому районі схопили Володимира Кислика. Єврея Володимира Кислика звинувачують у тому, що пізно ввечері 19 березня 1981 року, на єврейське свято Пурим, у стані сп'яніння непристойно вилаяв жінку і вдарив її в обличчя. Певно, що і сп'яніння, і лайка, і ляпас мають таке саме відношення до реальності, як і маца, що її Бейліс замісив на дитячій крові. Арешт приурочили до цього дня, бо компетентні особи вичитали, що для віруючого єврея сп'яніння-гріх, за винятком єдиного разу на рік — у Пурим.

«Та ніхто не сумнівається, за що судять Кислика. Прокурор Коломієць, який дав санкцію на арешт, слідчий Святенький, судді, кадебісти, родичі, друзі, недрузи, громадяни — всі ми знаємо, що Кислик дістане 5 років каторги (тепер це називають — таборів суворого режиму). Дуже здивуємося, якщо дадуть менше. Не здивуємося, якщо через 5 років його не випустять, а знову засудять. Можливо, замість табору, його приречуть на безтермінові медичні тортури у божевільні. Неможливе тільки одне — виправдання. Оскільки він винен.

Винен — у тому, що він єврей, а не «громадянин єврейської національності».

Винен — у тому, що вже 8 років хоче виїхати до Ізраїлю й живе надією Судного дня: «Через рік — в Єрусалимі!

Винен — у тому, що не може «співати пісень на вимогу поневолювачів і веселитися за наказом гнобителів» (Псалом 137).

Винен — у тому, що й дім, і серце його були відкриті навстіж.

Ніхто не сумнівається, що Кислик у всьому цьому винен і буде за це засуджений».

У 62 числі московського самвидавного журналу «Хроника текущих событий» є повідомлення про те, що в 1981 році Ірина Ратушинська з своїм чоловіком Ігорем Геращенком надіслали до Президії Верховної ради УРСР заяву з проханням «скористатися правом законодавчої ініціативи в питаннях загальносоюзного законодавства СРСР... і запропонувати Верховній раді СРСР ввести до шостого розділу Конституції СРСР додаткову статтю такого змісту:

«Громадяни СРСР мають право виїхати на постійне мешкання за межі території СРСР».

Своє прохання вони мотивують посиланням на Пакт про громадянські і політичні права та ст. ст. 4, 29 Конституції СРСР.

Наприкінці 1981 року, як повідомляє інформаційний бюлетень СМОТ (Вільного міжпрофесійного об'єднання трудящих), поетеса Ірина Ратушинська, киянка, гостювала в Москві з чоловіком. Вони захотіли при тій нагоді побачити Пушкінську площу ввечері 10 грудня (відомо, що в цей день, точніше вечір, Пушкінська площа особливо приваблює багатьох москвинів і приїжджих). Зацікавлення цією площею в цей день привело подружжя до того, що їхнє гостювання в столиці продовжилось на 10 діб понад визначений раніше термін. При чому, цих 10 діб вони

гостювали в різних місцях: чоловік десь за містом, в оселі з поетичною назвою «Берізки», а дружині-поетесі дістався такий самий відпочинок, тільки з прозаїчнішим найменуванням місця перебування — Московський спецприйомник ч. 2, розміщений поряд з Бутирською тюрмою, призначений для постачання арештантських робочих рук для фабрики «Свобода». Ірина Ратушинська досить докладно описує, як живуть і працюють жінки цього спецприйомника, як вони крадуть на фабриці для себе, щоб виправдати видатки арешту, і для наглядців, які за один тільки день, обшукуючи одну тільки камеру, дістали косметики на 55 карбованців.

«А загалом спецприйомник працює зразково, — пише Ірина Ратушинська. — Мені доводилося читати «Книгу відгуків в'язнів» — суцільні подяки. За турботи про гігієну, за лікування, за ввічливе і душевне ставлення, за перевиховання, нарешті. Досягають цього дуже простою методою: ув'язненій натякають, що, замість вийти на волю, вона знову потрапить до міліції. По неї, мовляв, мають приїхати. Для чого? «Там видно буде». Потім дають їй поваритись у власнім соку сумнівів, роздумів. Потім з'ясовується, що приїзд або неприїзд міліції залежить від телефонного дзвінка. А потім запрошують на «вихід» і повідомляють, що ніякої міліції, певно, не буде. Чи не зволите, до речі, написати подяку? І жінка готова написати все, що завгодно».

«У камері хворіють майже поголовно: холодно, а постелі за тими самими «Правилами» не належиться. Тільки те, що на собі. Але звертатися до лікаря вважається безумством: днів, проведених у «лікаренці» не зараховують до терміну. Тому хворі виходять на роботу. Залишатися не можна: потрапиш до «лікареньки». Як там, я не знаю, — розповідає Ратушинська. — При мені туди ніхто не просився».

«Щодо «ввічливого ставлення», то ув'язнені жінки ладні стерпіти будь-яку наругу, аби не «додали діб» за суперечку. За «Правилами», сперечатися не можна, а додати можуть до 30 діб. І сімдесятирічна жінка при мені вставала, коли до камери заходила молоденька наглядачка. Так належиться. Це теж передбачене «Правилами». На моє «невставання» воліли не зважати, проте, коли одна бабуса не встала під час вранішньої перевірки (це перелік голів) — просто не прокинулася, — її залишили в спецприйомнику, на роботу не повезли. «А з тобою, бабцю, будемо тренуватися вставати!» її повели до іншої камери. Що там було, я не знаю. Повернулася вона ввечері, вся заплакана, і нічого не хотіла розповідати».

«Розмір камери — 20 квадратних метрів. Зважаючи на прибуту полицку з чарунками для зубних щіток і мила, камера розрахована на 16 осіб. У середньому в ній 20-25 осіб. Наглядачки говорять, під час Олімпіади було до 60».

«Перед Новим роком намагаються набирати менше: у міліціонерів тут буде гулянка, і чим менше народу в камерах, тим краще. А з другого боку, міліціонерові «за привід» належиться 2 крб. 50 коп., а під Новий рік гроші потрібні».

Так відверто й докладно розповідає Ірина Ратушинська про перебування в своєму «будинку творчості» в Москві.

Після цього мені трапилося бачити ще два звернення з її підписами: одне на захист математика Валерія Сендерова, члена СМОТ, заарештованого 17 червня 1982 року, і друге — через місяць, 16 липня 1982 року. Це була заява солідарності під листом дружини заарештованого математика Бориса Каневського.

Бачачи підписи Ірини Ратушинської поруч з підписами євреїв-відмовників, я не сумнівалася, що й вона сама з цього нещасливого племені киян. Щойно сьогодні, перечитуючи скупі згадки про неї в «Матеріалах самиздата», я натрапила на довідку, що вона й її чоловік Ігор Геращенко — «неєврейські відмовники з Києва». Я не знаю, якої вони національності: може, росіяни, може, українці. Одне мені видно з кожного рядка поезій і заяв Ірини Ратушинської: це чесна, відважна жінка, яка ладна йти на ешафот за людську кривду. Для таких людей шлях утопаний — до в'язниці, до таких самих одержимих. Тож не дивно, що 17 вересня 1982 року Ірину Ратушинську заарештували в Києві, звинувативши в антирадянській агітації і пропаганді. Припускаю, що незабаром Ірина Ратушинська спатиме на нарах десь поруч з Раїсою Руденко, Тетяною Велікановою — тими жінками, які воліють чесно жити в неволі, ніж купувати волю ціною власної совісті. Жіночий табір у Мордовії зараз закрили нібито на ремонт, а кількох жінок, політичних в'язнів, що там перебували, вивезли до Саранської тюрми. Але Ірина Ратушинська поки що в Київській слідчій тюрмі, а поки суд відбудеться, знайдуть місце і для табору жінок-політв'язнів. А тим часом вона, напевно, мережить вірші в тюремній тиші, і вони такі полохливі і вперті, як тих кілька, що дійшли до мене в журналі «Грани» (ч. 123, 1982), та кілька — в машинописному самвидавному вигляді.

«Сучасність», 1983, №9, с.55-76.

«Сучасність», 1983, №10, сс. 88-97.

Різдво в таборах

Протягом свого 4-річного ув'язнення мені припало тричі святкувати Різдво в умовах Мордовського концтабору для жінок. Дух земляцтва в таборах досить міцний, особливо на свята в'язні згуртовуються за

традиціями рідного краю. З моїх землячок на той час було «старше покоління» не віком, а в'язничним стажем — 25-и 15-річники, такі як Дарка Гусяк, Марійка Пальчак і «молода генерація» — шістдесятники Ірина Калинець, Стефа Шабатура, Ніна Строката... Десь посередині була Оріся Сенік, що мала за собою 10 років сталінського гарту, а тепер уже вдруге прийшла 1972 року з нами — на 9 років неволі. Вона була найбільшою вигадницею поміж нас і мотором тих незабутніх святкувань.

Офіційно всі свята в ув'язненні — і релігійні, й навіть радянські, чи особливо радянські — відзначають в один спосіб — посиленням конвою і загостренням режиму. Тому в'язні самі стараються вирізняти з сірої маси невідличних днів ті, які вони хочуть, і так, як вони можуть.

Ми починали готуватися до свят заздалегідь, ще з літа. Якщо комусь належала з дому посилка (їх дозволяють лише з другої половини терміну — раз на рік по 5 кілограмів з обмеженим асортиментом), і все ж, якщо комусь дозволялося дістати ту рідкісну посилку, то для неї замовляли в родичів грамів 30-50 маку, стільки ж горіхів, сушениці, грибів. Це все добре (нехай по пучці, все одно скарб) зберігали до свят. Навіть якщо хтось із нас хворів, того неторканого запасу не чіпали.

Десь днів за 10 до свят починали полювати за пшеничною кашею («крупнокаліберною перловкою»). Якщо діставали таку на обід або на вечерю не їли, а виносили надвір і морозили. В такому натуральному холодильнику й зберігали аж до свят. Якщо ж приносили ще раз, перед святами, тоді ту заморожену замінювали свіжою. Якщо ж не давали довший час такої каші, то вже юшку з такою крупою напевно приносили — і тоді ми виловлювали ту крупу з юшки (супу, «баланди»), мили водою і мали...кутю. Зрештою мали традиційних 12 страв,

а якщо бракувало до 12-ти — лічили окремо хліб і сіль, узвар і чай.

Напередодні Різдва (за тиждень чи два) старалися пошити рукавиць (це була каша примусова праця) стільки, щоб на Різдво не працювати. Наші попередники і оте згадане «старше покоління» вже привчили адміністрацію заплющувати, чи бодай приплющувати на це очі.

Наставав Різдвяний вечір. З першою зіркою, як годиться, наша родина сідала за стіл. Цього вечора дошки табірному столу прикрашала вишивана серветка (тепер вона в Ніни Строкатої). Над столом прикріплена до стіни велика вишивана Різдвяна декоративна закладка, вишита, як і все в бараці, руками невтомної Орисі Сенік. Сюжетний взір до неї скомпонувала Стефа Шабатура — художниця, яку живцем відірвали від улюблених гобеленів, і вона гамувала тугу за ними, komponуючи взори закладок¹.

¹ На Різдвяній закладці миска з кутею, глечик з узваром, фрукти, паляниця, три ложки (за українською традицією, на Різдво батько дарував кожному члену родини нову ложку), трипромінник зі запаленими свічками, дідух, гуцульська родина, ялинка, церква, зорі, місяць, сонце. А над всім цим козацькі хрести, і Ангел, з молитовно складеними руками. Авторів - Орису і Стефанію повезли у «відрядження» на Явас, де був карцер. Орися згадує: «На дорогу мені дали дівчата теплі капці. Після обшуку, коли мене переодягнули в карцерний одяг, наглядачка не побачила на ногах цих капців і веліла відвести в 7 камеру. Вів мене дуже злий наглядач і в камері побачив, що я не так одягнена. Штовхнув до стіни, то я сама скинула ті злочасні капці. Почувши крик, Стефа швидко вбігла в цю саму камеру, а він тріснув дверима і закрив нас. Удвох завжди веселіше. А що було зимно, а в карцері годі було зігрітись. Залізна мала лавочка — ні сісти, ні полежати. Мене повезли в стані гіпертонічного кризу. У зоні дівчата і хлопці підняли бунт і мене на 6-й день відвезли в побутову лікарню». А Стефа відбула покарання повністю місяць.

На столі ще бувала й гілочка сосни завбільшки в долоню (якщо вдавалося крадькома роздобути), прикрашена мініатюрними вишиваними свічечками (знов-таки роботи О. Сенік). Свічечки однакові, але кожна іншого кольору і перед відбоєм ми могли вибрати собі на свій смак. Тепер дві з тих восьми свічечок уже в Америці, решта — розсіяні в Сибіру, Казахстані, Мордовії. Лише три з них мають бути на Україні. Сподіваюся, що в Різдвяний вечір вони посилають невидимі промінчики до своїх посестер, як і їх власниці.

Табірні страви ми за традицією лишали душам померлих і кликали їх до свого столу нарівні з живими. Часом тяжко було їх навіть розрізнити: загинула Алла Горська була так само в іншому світі, як і наші живі діти й батьки. Наче в Галичевій пісні: Я за мертвими давно вже не плачу — Я ж не знаю, хто живий, а хто мертвий.

Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з бараку колядувати сусідам і всім добрим людям — як казала в дитинстві бабуса — всім, «хто в лісі й поза лісом». Сусіди — це наші побратими Василь Стус і Славко Чорновіл, з якими нас розділяло лише кілька рядів «запретки» (колючих дротів і переораних смуг землі), та ще високі паркани, що не давали змоги нам ані побачитися за всі ті роки, ані почутися. Правда, вони нас один раз почули, і то було, власне, на Різдво. Під тим враженням В. Стус написав потім вірша:

Немов крізь шиби кроплені дощами,
Крізь скрик розлуки, ліхтарів і ґрат,
Затрембітав тонкими голосами
Гранчастий келих квітів і дівчат.
Там мармуровий врунеться акант,
Різьбленими лопоче язиками,
По коляду — немов за образами —
Доносить співу тужний амарант
І айстри в непокорній непокорі.

Останні долітовують прозорі
Дні вересня — ясноджерельний конт.
І папороті цвітом процвітає
Оцей дівочий опівнічний спів.
О, як би я туди, до вас хотів —
Хоч краєм ока або серця краєм!

Можливо, я створила тут надто ідилічну картину. Може, вона й не була такою насправді, адже були там ще й інші дійові особи: озброєний конвой на «вишці», наглядачі, які в усьому вбачали порушення режиму, і стукачі, які крутилися тут-таки, поміж нами. Але те все відсіялося з пам'яті, як полова — лишилося те, що становило нашу суть: спільний настрій, спільна радість і спільні біди — все на отому вишиваному чотирикутнику, як на долоні.

Різдво 1975 року відмінне, бо з нашого столу майже всіх порозвозили по карцерах та ПКТ (табірних тюрмах): 10 грудня 1974 року ми оголосили страйк. У той Різдвяний вечір я була сама в холодній порожній камері Яваського карцеру. Замість столу в тій камері прибито вузеньку дошку, замість стільця — вкопано стовпчики. В куті велика «параша», на стіні припнуті на замок нари, які відчиняли, тобто опускали дошки тільки на ніч.

Відпроваджуючи мене до карцеру, дбайлива Дарка Гусяк дала мені свій носовик, щоб я могла прикрити ним голову від холоду. Я зберегла його до Святвечора і застелила ним так званий «стіл». Усі 12 страв замінив один кусник хліба (крім хліба й води, нічого в той день не давали). Але уява була вільна і переносила до всіх святкових столів: до батьківської хати в село, до Києва і до Мордовської родини. Частка тієї родини була поруч — Ніна Строката і Стефа Шабатура обживали сусідню камеру на 6 місяців ПКТ. І хоч ми не чули колядування одна одної, але свідомість що поруч друзі, зігрівала в той незатишний, холодний і голодний Святвечір.

Це зігріває дотепер кожну з нас — де б ми не були — чи в теплій, чи холодній чужині, а чи «на нашій, не своїй землі».

*Бог предвічний народився.
Прийшов днесь із небес,
Щоб спасти люд свій весь,
І утішив вся.*

Журнал «Юнак», січень 1987

Зі спогадів про Катерину Зарицьку

Про Катрусю я довідалася вперше в 1960-их роках із самвидаву. Щоправда, в повідомленні її ім'я звучало офіційно: Катерина Зарицька. Пізніше я перейняла узвичаєну для всіх, хто її знав, пестливу форму — Катруся. В тому документі лаконічно повідомлялося, що в Володимирській тюрмі сидять три жінки — Катерина Зарицька, Галина Дідик і Дарка Гусак — з 25-річними термінами. Це справило сильне враження: адже за тодішнім кодексом максимальний термін ув'язнення був 15 років, а тут жінки і — 25! А надворі — друга половина 20 століття і відлига.

Десь у той час я познайомилася у Львові і з її сином — Богданом Сорокою, але про його батьків, про їхнє ув'язнення, ми тоді не говорили, було багато інших тем — мистецтво, література, щойно відкриті для мене Карпати, товариство. Можливо, я навіть і не знала тоді, що Богданові батьки — легендарні каторжники Катерина Зарицька і Михайло Сорока. Вже пізніше, коли Богдан був одружений, вони з Любою сподівалися дитини і поїхали на перше побачення до батьків. Я пригадую: повертаючись з Мордовії, вони зайшли до нас у Києві й розповідали при столі, як мама тішилася в таборі, що може притулитися спиною до дерев'яної стіни бараку й ногами відчутися землю. Перед тим близько 20 років жила серед бетону й

каміння Володимирської в'язниці, тож Мордовський табір сприймала, наче волю, та й справжню волю бачила вже реальніше: лишалося «якихось» 4 роки, а позаду ж як-не-як понад 20.

У другій половині 1960-их років долі наших поколінь якось переплелися: після покосу 1965 р. в Мордовських таборах опинилося чимало наших друзів. Їм я писала листи, посилала книжкові бандеролі (тоді, до 1972 р., режим це дозволяв). Посилала всім, не лише кого, але й про кого знала. В тому числі й Катерині Зарицькій, Дарці Гусяк та М. Пальчак (Галину Дідик на той час уже звільнили).

Пізніше, коли сама потрапила в ув'язнення, була певна, що зустрінуся зі своїми заочними знайомими в жіночому таборі ЖХ-385/6. Однак, доки мене засудили й привезли до табору, Катрусі Зарицької там уже не було, шостий табір на той час розформували, а жінок, які лишилися в ув'язненні, перевели до селища Барашево, де на території міжтабірної лікарні влаштували жіночу політзону ЖХ-385/3-4. Це сталося за пару років перед «нашими» арештами — 1972 р., але через свої сімейні драми я в той час мало знала про те, що діялося в таборах, а мої приятелі з «призову» 1965 р. на той час відбули свої порівняно короткі терміни й повернулися додому, тож ні з ким із тодішніх в'язнів Мордовських таборів я не листувалася і не знала про зміни.

Коли мене привезли до табору 13 червня 1973 р., там жила дуже свіжа пам'ять про Катрусю (литовка Віра Кюдене вимовляла її ім'я, як Пятруся). Згадували її часто, і то не лише в таборі, а навіть у лікарні й на пересилках. Вона була для багатьох авторитетом, а то й еталоном гідності та людяності. Про неї згадували в'язні, згадували й наглядачки. Мені було дивно: як вона примудрилася лишити по собі добру пам'ять буквально в усіх — у друзів і

недругів, у падлюк і просто байдужих. Не пригадую, коли й хто відкрив мені таємницю її авторитету. Може, й не зовсім такими міркуваннями керувалася Катруся, але передаю їх так, як я сприйняла з переказів. Вона нібито вважала так: я — українка. Люди, з якими мене звела доля, здебільшого не були в Україні й, можливо, не будуть. Тож за тим, яке враження зроблю на них я, вони мірятимуть Україну і українців. Тому я не можу давати волю своїм емоціям, треба гамувати себе. У неї це виходило чудово. Пригадую, що вже пізніше, перед самим моїм виїздом до Америки, Катруся передала мені якісь статті польською мовою про те, як навчитися керувати своїми почуттями, і я тих статей не встигла їй повернути. Але це я перескочила задалеко.

Від Катрусі приходили листи та посилки — найчастіше до Дарки, Марійки і Галі Силівончик («самольотчиці» з Ленінграда). Дарка Гусяк, яку я сприймала, ніби Катрусину близнючку, вже мала право раз на рік діставати 5-кілограмову харчову посилку: її 25-річний термін теж наближався до кінця. Розповідали, що одна з перших посилок від Катрусі до Дарки прийшла нестандартного вмісту: замість таких потрібних там харчів у посилці було 5 кг. насіння та коренів квітів. Зате коли мене привезли до табору, жіноча політзона «цвіла» гладіолусами, жоржинами, чорнобривцями та іншими дивами. Поміж квітів під парканом запертки (забороненої зони) розкошувало справжнє диво — лапаті листки румбарбару. Опецькувата наглядка Савіна бурмотіла під час обходів, що ті лопухи вже давно треба виполоти. Зате зі стебел тих «лопухів» ми мали не абиякий вітамінізований додаток до казенної каші. Та й салати з настуриції дуже виручали влітку.

Жіноча політзона, як я вже згадувала, містилася на території міштабірної лікарні, куди звозили зеків з усіх Мордовських таборів — лікуватися і вмирати.

Катерина Зарицька, Надія Світлична, Дарка Гусяк. 1978 р.

Був там, отже, й морг. У зоні мені розповіли, як у червні 1971 р. з 17 табору привезли до моргу тіло Михайла Сороки.

Жіноча зона в той час не була наглухо ізольована від лікарні: політичні жінки-в'язні ходили до лікарняної кухні по харчі, раз на 10 днів — до лазні тощо. Там жінки й довідалися якось, що в трупарні лежить Катрусин чоловік, з яким її розлучили майже чверть сторіччя тому. Вся зона взялася благати адміністрацію, щоб Катрусі дозволили бодай під конвоем попрощатися з мертвим. Але, як часто буває в подібній ситуації, адміністрація раптом зникла кудись із табору і з'явилася щойно тоді, як Сороку поховали на табірному цвинтарі там таки, в Барашеві (цю методу так само успішно застосували й через 15 років після смерті Анатолія Марченка в Чистополі).

Розповідали також, що коли Катруся скінчила свою 25-ку, її повезли на волю етапом, через пересильні тюрми, аби не дати їй змоги навіть могилу чоловіка відвідати. Тоді,

у вересні 1972 р., в пересильній тюрмі у Потьмі, з нею й познайомилася Ніна Строката, яку везли в протилежному напрямі — на тепле Катрусіне місце в таборі.

Зустрілися ми з Катрусею щойно тоді, коли я повернулася до Києва після свого ув'язнення. Чомусь моя пам'ять здебільшого не зберігає подробиць про перші зустрічі з дорогими людьми. Не пригадую й про Катрусю — де, коли і як ми з нею вперше зустрілися. Це могло бути вже на початку 1977 р., коли ми з моїм майбутнім чоловіком шукали помешкання. В тих пошуках ми їздили й до Волочиська, до Катрусі з Даркою, а також, за їхньою порадою, до пані Олі Гайсин, що лежала в Броварах паралізована.

16 квітня 1977 р. Катруся та Дарка приїздили до Києва привітати нас з одруженням. Знов таки не пригадую, чи це тоді, чи в інший їхній приїзд ми разом відвідували могилу Тараса Шевченка в Каневі. Почалося з пригоди. Стихійно розхристана від природи, я тоді затримала всіх непотрібними дріб'язками — домивала посуд після снідання — і ми спізнилися на річковий трамвай (т. зв. ракету). Адміністрація на вокзалах (чи то залізничних, чи річкових) у таких випадках невмолима: квиток пропадає, займай чергу наново й купи́й інший квиток, якщо пощастить. Мене гризло сумління: через якийсь дурний посуд зіпсувати поїздку до Канева! Та ще й кому! Катруся ж і Дарка були, як завжди, розважні й готові прийняти ті умови, які нав'язувала доля. Але не дуже покірно. Десь ми походили, кудись постукали — і попливли наступною ракетою на ті самі квитки. Ті, хто мандрував Дніпром до Канева, знають, яка то чудова подорож у добру погоду.

Відвідали ми й могилу Алли Горської в Берківцях під Києвом, маю звідти фотознімок. Ішов дощ, а ми під парасольками, за традицією, кришили хліб, щоб пташки

прилітали на Аллину могилу, садили чорнобривці та співали пісні.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю...

Чи згадувала Катруся своє минуле? Звичайно, згадувала й розповідала деякі фрагменти з нього. Пам'ятаю, наприклад, таку деталь із її розповіді про перший процес (1935 р.). На суд привезли всіх разом, за винятком Степана Бандери. Підсудні посідали на призначені їм лави, судові секретарі зайняли свої місця, конвой — свої, — усе, як належить. Очікують суддів. Раптом заводять останнього з підсудних — Бандеру. Всі підпільники на лаві підсудних встають, вітаючи його. Решта присутніх, включно з судовими чиновниками, подумали, що «суд іде!» — і теж встали. Так сталося в перший день судового процесу. Після цього Бандеру приводили раніше.

У Катрусі не було спеціального потягу до спогадів про минуле. Вона більше жила сучасними проблемами та клопатами. На диво добре орієнтувалася в ситуації — так, ніби й не було 25-річної ізоляції від усіх і всього. З табором підтримувала зв'язок лише такою мірою, як це було потрібно. Продовжуючи опікуватися Галею Силівончик, посиляла щомісяця грошовим переказом 7 крб. — на ларьок. Щоліта гостила в себе «дідуся» — колишнього співв'язня з Володимира — Меньшагіна, самотнього чоловіка, що доживав віку в старечому притулку під Москвою. Листувалася з Юрком Шухевичем, зі старими й новими друзями, що жили в Києві, на Черкащині, на Львівщині... Влітку відвідувала чоловікову могилу в Мордовії. До своєї матері та синов'ї родини їздила, як тільки дозволяли обставини.

Часом ті обставини їжачилися на неї офіційними попередженнями про триденний термін, застереженнями, погрозами й шантажем. Часом застереження набирали

зловісної форми — образливих написів біля хати, а то й газетних наклепів. Так, 18 серпня 1982 р. у львівській обласній газеті *Вільна Україна* з'явилася стаття якогось М. Тороповського під заголовком «Антонів і Клеопатра». Детективно-примітивний сюжет її зводиться до того, що львівська лікарка Олена Антонів, спокусившись «ситим дисидентським життям», нібито привласнювала гроші з Солженіцинського фонду допомоги політв'язням. Однією з «жертв» зобразили Катерину Зарицьку, безсоромно забувши повідомити при цьому про її відбутий повністю 25-річний термін ув'язнення. Але вбити клин між Катрусєю й Оленкою Антонів спритним журналістам у цивільному не вдалося: обидві виявилися вищими за ту жабомишодралівку, яку затіяли навколо них, тепер обох покійних.

Хатка над Збручем, у якій оселилися після ув'язнення Катруся з Даркою, влітку завжди була повна гостей. У передостаннє Катрусине літо в неї три місяці жив мій паралізований брат. Доброзичливість цих надзвичайних жінок, мінеральна вода, джерело якої відкрили в Підволочиську, квіти, в яких потопала хатка на Залізничній вулиці, — все це створювало особливий настрій, що його брат передавав одним словом: «Рай, рай і рай». Наступного літа Катруся була вже приречена тяжкою хворобою. Та про її останні місяці життя найкраще довідатися з листа Дарки Гусяк, уривки з якого, з дозволу адресата — Раїси Мороз — пропоную нижче.

«... В останній час важко було їй писати — руки трусилися. Багато дечого не встигла вона. Розраховувала на довше, а я не могла сказати, що залишилися місяці. Після операції каменів ми знали, що до року їй не стане, а бракувало до того року 3 місяці. Отак я жила тих 9 місяців з думкою про неминучу втрату. Нікому про це не писала, щоб була вістка ця не

повернулася до неї. Вона нічого не знала, а що сили опускали її, то пояснювала це результатом операції, старечими болячками. Коли виявили пухлину, було запізно оперувати, бо дуже вже розрослася та метастази заатакували багато органів. Болі в нозі і спині переносила терпляче, а перший тяжкий припадок був 18 серпня. За два дні забрали її до Львова (дорогу в машині добре перенесла). Там ще було 3 припадки, від яких рятували уколами, і на 9-й день вона померла. За день до смерті знала, що вмирає. Може, й раніше догадувалася, але нічого про це не говорила. До першого припадку всі ми (ми обидві й діти) перехворіли грипом. Вона, гадаю (а також багато інших причин) підштовхнула її основну хворобу. Перший припадок Катруся сприймала як ускладнення після грипу. А що пізніше думала — годі сказати.

Я уникала розмови про хвороби і Катруся не була схильна до таких розмов. Померла Катруся 29 серпня рано, а 30-го поховали на Личакові в родинному гробівці, де за місяць до того поховали її маму. Їздила вона з дітьми на похорон і ледве жива вернулася. Ще трохи відійшла. Вибиралася навіть їхати з дітьми до Кам'янця-Подільського, та відчула, що це їй не під силу. Вона, як і Ви, любила подорожувати. Та це не дуже вдавалося, бо в останні роки, коли хворіла мати, вона часто відвідувала хвору і надовго там залишалася, коли всі кудись їхали. Стомлялася вона біля хворої матері. Приїде на яких 2 тижні відпочити і знов їде — затужить за мамою і внучками. Отак і тепер мені іноді здається, що вона тимчасово поза домом і приїде, але удар свідомості повертає мене до жахливої реальності. Коли ж я повертаюся додому, ловлю себе на думці, що розповім Катрусі те чи інше, а за мить розумію, що це неможливо. А взагалі вірю, що вона і без розповіді про все

знає. Дивні сні деяких людей, які не знали про її смерть, не були випадковими, а Льоля навіть бачила Катрусю. Була вона ще в Моршині і вибиралися до Львова і на похорон, і взагалі виїжджали до Іванової матері. Мені декілька разів снилася. В останньому сні ми вибиралися в дорогу з наплічниками. Зауважила я, що Катрусин наплічник важчий, і прошу її помінятися зо мною, а вона ні за що не погоджується. Так ми й пішли кожна зі своїм. Так і в житті вона часто сперечалася, коли я хотіла зайвий тягар від неї забрати. Взагалі давала, але завше і собі лишала щось нести. Пам'ятаю, як вона не так давно захоплювалася прекрасними рисами людської вдачі, властивими покійному другові. Тепер, коли я про це згадую, розумію, що і її прикрашали ці риси. Уже тяжко хвора, вона турбувалася тими нашими друзями, які в гіршому від нас становищі. Журилася, що довго нема відповіді від старенької і хворої нашої знайомої. Виявилося тепер, що вона писала, але лист не дійшов. Пам'ятаю, як вона (Катруся) розвеселяла друзів, які прийшли відвідати її, і трохи не плакали від прикрого враження — дуже помарніла Катруся і була бліда. Таки розвіяла те невеселе враження, але стомилася цим і сказала, коли вони пішли, що вже не має сили до гостей. У Львові не хотіла, щоб її хтось відвідував. Мабуть, боялася співчуття, може не хотіла, щоб хтось бачив її знесилену.

... Я теж люблю поратися на городі, навіть тепер, коли руки опускаються. Я, як Зенко, поринула у всякі господарські роботи. Молитва теж допомагає.

5. IX. 86 р.»

«Сучасність», 1987, №5, сс. 95-100.

«Нью-Йорк Таймс» про в'язнів табору особливого режиму

Газета *Нью-Йорк таймс* опублікувала статтю заступника редактора Розенталя під заголовком «Забуті в'язні». У ній ідеться про радянських політв'язнів табору особливого режиму ВС-389/36-1.

Як пише автор, статтю адресовано багатьом американцям, упевненим, що Михайло Горбачов веде свою країну тяжким шляхом до нової ери політичних і особистих свобод і що ми повинні якомога більше підтримувати його. Є й такі, що мають сумніви, включно зі мною, — пише Розенталь. Але публікація не має на меті дебатовати те, що відбувається в Радянському Союзі, автор хоче привернути увагу до 20 найстражденніших політичних в'язнів радянської в'язничної системи, сподіваючись, що це допоможе наблизити їхнє звільнення. Видається розумним, якщо американці, що мають довіря до Горбачова, пробують щось зробити для цих людей, щоб полегшити їхній тягар. Вони можуть писати до Горбачова, відповідального за КДБ, цю політичну поліцейську армію, що ув'язнила їх, або до самих в'язнів. В'язні, напевно, не отримають цих листів, але їхні наглядачі рапортуватимуть вищому начальству в КДБ. Російські дисиденти вірять, що вияв зацікавлення ззовні може їм допомогти. Принаймні, це зменшить розпач політичних жертв від свідомості, що світ байдужий. Ці в'язні, — продовжує Розенталь, — не партизани, не терористи і не лідери змов проти радянської держави. Їх ув'язнили за те, що вони говорили, думали, писали про свободи, в які вони вірять. Одного з них засудили за те, що він вирізьбив скульптуру на пошану американської свободи, — пише автор і продовжує: їм інкримінували «антирадянську пропаганду». Далі газета подає адресу цих в'язнів: 618263, Пермская область,

Чусовской район, поселок Кучино, учреждение ВС-389/36-1. Це адреса управління ВС-389, великого в'язничного регіону на Уралі, в Пермській області, де розміщено багато в'язнів. Перм — це величезний район, закритий для іноземців. Останні три цифри знає кожен радянський дисидент. Вони означають особливий режим, тюрму-в-тюрмі, де політв'язні, яких не зламали під час попередніх термінів, сидять замкнені, голодні, виснажені морально та фізично. Це забуті політв'язні, про звільнення яких у Радянському Союзі не говорять. Жадного в'язня з табору 36-1 не було звільнено за указом, за яким звільняли інших дисидентів. Їхнє становище нестерпне. Вони носять смугастий в'язничний одяг, більшість часу проводять в ізольованих камерах і виконують тяжку працю. Вранці вони дістають трохи несвіжої риби та водянистої каші, в обід — требуху або сало й смердючу юшку, ввечері — юшку. Така дієта призначена на те, щоб підтримувати у в'язнів відчуття постійного голоду та нудоти. Їх зібрали з усього Радянського Союзу. Спільне між ними те, що це — в'язні сумління, яких не вдалося зламати. Після звільнення вони знову починали писати або говорити про політичні чи релігійні свободи. Тоді їх poslali до табору 36-1. Вони залишають табір 36-1 тільки тоді, коли їх забирають на спеціальні допити. Повернувшись, вони залишаються незламними. Тільки десятком пощастило врятуватися за останні роки. Це ті, що померли в таборі 36-1. Кожен має 10-річний термін ув'язнення. Балісові Гаяускасу тепер 61 рік. Він литовець, який не визнає приєднання його країни до Радянського Союзу. Його есе, переклади вільних письменників з-поза Литви, включно з Солженіциним — коштували Гаяускасові 35 років його життя, — пише Розенталь і повторює прописом — тридцять п'ять. Петро Рубан: він повернувся до в'язниці втретє за створення вирізьбленого в дереві зображення статуї Свободи. Він

зробив це в 1976 р., призначаючи подарувати її до двохсотріччя незалежності Америки. Ось їхні імена, вважаю за честь подати цей список, зауважує автор статті: Азат Аршакян, Гунар Астра, Леонід Бородін, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Лев Лук'яненко, Василь Мазурак, Ашот Навосардян, Март-Олав Ніклус, В'ячеслав Острогляд, Василь Овсієнко, Вікторас П'яткус, Григорій Приходько, Семен Скалич, Енн Тарто, Федір Труфанов. Серед них поети, психолог, учителі, робітники, філолог. Багато з них були в ув'язненні за Сталіна і продовжують бути ув'язненими за Горбачова. Розенталь пропонує докладніші інформації про цих в'язнів дістати в Американській гельсінкській групі або в «Центрі демократії» та подає адреси цих організацій у Нью-Йорку. Якщо люди писатимуть до в'язнів табору 36-1 бодай кілька слів, вони знатимуть, що про них думають і не почуватимуться цілком забутими. Якраз напередодні публікації цієї статті в *Нью-Йорк Таймс* урядова Гельсінкська комісія у Вашингтоні влаштувала зустріч із членами американської урядової делегації, що їздила нещодавно до Радянського Союзу. Голова Гельсінської комісії, конгресмен Стенлі Гоер, зокрема, сказав, що, перебуваючи в Києві 13-14 квітня, їхня делегація вручила Щербицькому список, що включає 175 українських політв'язнів. Щербицький прийняв список і обіцяв, що справу кожного буде переглянуто. Щоправда, він не уточнив, ані скільки цей перегляд триватиме, ані якими наслідками для ув'язнених той перегляд закінчиться.

«Сучасність», 1987, №6, сс. 98-99.

Єретик Олекса Тихий

Олексій Іванович Тихий – сільський вчитель з Донецчини, з того закутка України, в якому дотепер ще є місця, де шелестить тирса і бодай у топонімічних назвах зберігся відгомін князівських походів та битв із половцями.

«Нині Донецька область належить до суверенної національної держави робітників і селян – Української РСР, – пише Олекса Тихий у своїх «Роздумах про українську мову та культуру в Донецькій області». Далі в тих «Роздумах» читаємо: – Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших національностей у нашій області, якщо вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на зарплату, ресторан чи магазин – це ж ще не рівноправність».

Олекса Тихий став першою жертвою погрому Гельсінкської Групи. Чому саме його обрали на цю роль, хіба він був найактивніший у Групі? Мені здається, найголовніше, чого охоронці порядку прагнули досягти цим арештом і судом – це якнайбільше ізолювати перший процес над гельсінкцями, провести його під акомпанімент обивательської роздратованості, з якою приспане сумління сприймає будь-який вияв живої думки. Саме така атмосфера панувала в Дружківці наприкінці червня 1977 року, коли там судили Тихого і Руденка. Арешт Тихого був – хай і штучним, натягнутим – а все ж приводом, щоб знаного в Києві активіста, популярного письменника Миколу Руденка теж судити вдалині від родини й друзів як «подільника» Олексія Тихого.

На п'ятий день суду мене викликали свідчити на тому процесі у справі Руденка. Дотепер пам'ятаю

атмосферу демонстративної ненависті, в якій тоді опинилося кілька прихильників підсудних. Від образу Тихого, якого я тоді бачила вперше і востаннє, залишилося відчуття врівноваженої переконливості й доброти, що світилася променями зморщок біля його очей. Розповідаючи про себе на тому суді, Олекса Тихий говорив:

«Я – громадянин СРСР, українець, до жодних партій не належав. В КПРС мене не приймуть, та я й сам не хочу бути її членом, з огляду на деякі точки (Пункти. – Ред.) її статуту. У 18–19 років життя я прочитав повне зібрання творів Леніна. Я завжди дивився на життя своїми очима. Я пам'ятаю 1933 рік, голод; пам'ятаю війну, фашистів, пам'ятаю, як вішали, пам'ятаю облави, біженців і так далі. Я навчався в транспортному і сільськогосподарському інститутах, працював на будівництві в Златоусті. Уже тоді моє кредо було: «Шлях до свободи йде через тюрму». Потім закінчив Московський університет. Працював у школі. В учителюванні побачив своє покликання. Працював у сільській школі, бачив село зблизька, зсередини...».

Вийшовши з селянського роду, Олексій Тихий органічно й глибоко вріс у сільське життя. Тому не дивно, що його болісно хвилюють проблеми сільських традицій, культури. Одну зі своїх статей, написану наприкінці 1974 року, він так і назвав: «Сільські проблеми».

«Ці проблеми вже давно турбують самих селян, – пише Олекса Тихий. – З болем дивляться вони на запустіння села, втрату природної любові до праці на землі, занепад моралі та культури на селі. Не байдужі ці проблеми й значній частині української інтелігенції (учителів, агрономів, зоотехніків, керівників колгоспів

та радгоспів), бо зв'язані з постійною нестачею робочої сили, з постійним зменшенням кількості школярів, згортанням, а то й повним припиненням культурно-масової роботи в клубах, примітивізмом життя не лише рядових колгоспників і робітників радгоспів, а й сільської інтелігенції.

Чому ж усе-таки село (я маю на увазі виключно українське село, бо сіл інших народів не знаю) старіє, вмирає? Чому повмирало багато хуторів та маленьких сіл? Чому земля, село, що віками було доброю, щедрою матір'ю, перетворилося на злу мачуху, від якої тікають їхні діти, полишають рідну оселю, де все дороге й знайоме, часто зроблене своїми руками, та йдуть у гуртожиток, у лімітники до міста, де протягом п'яти літ навіть прописки не обіцяють?

Що подумали б прадіди сьогоднішніх 15–17-літніх своїх правнуків, якби подивилися на їхнє життя? Хіба такої долі бажали вони їм, вступаючи до колгоспу?»

Отакі роздуми привели Олексу Тихого до Української Гельсінкської Групи, а потім – на 15 років – у неволю. В ув'язненні Олекса Тихий разом з іншим членом Української Гельсінкської Групи Левком Лук'яненком домагається надання Групі офіційного статусу, викриває терористичну тактику влади, знову підкреслює важливість збереження найдорожчого скарбу народу – його мови. Тяжко хворий, але не зламаний духовно, він стає об'єктом знущань з боку карателів, у тому числі й тих, що називаються лікарями.

Члени групи наглядую за виконанням Гельсінкських угод у місцях позбавлення волі, або як її популярно називають, табірної групи, на прикладі Олекси Тихого змальовують у «Відкритому листі» в червні 1979 року

жахливу практику нищення політв'язнів у таборах і тюрмах. Вони пишуть:

«Ми не знаємо, чим скінчиться хвороба Тихого, але те, що ми знаємо, дає нам право робити деякі висновки.

Турбота про благо народу і, насамперед, про його здоров'я, про що так багато говорить радянська самореклама, насправді є фікцією. Бо найперше благо народу – це свобода переконань, право мати й безборонно висловлювати свої погляди. Без цього блага всі інші є фікцією, бо людина, яка не має своєї думки, а поготів людина, що не має права мати свою думку перестає бути людиною в повному розумінні цього слова, вона перетворюється на робочу істоту, подібну до худоби: її годує, про неї дбає її господар, але своїх переконань вона не має і не повинна мати.

Тихий та його друзі опинилися за ґратами за те, що мали свої переконання й висловлювали їх у своїх документах. Це трагедія не лише Тихого та його колег, це трагедія всього народу. Цілому українському народові подано повчальний урок, чого не вільно робити в цій країні «справжньої» свободи й демократії: ніяких груп!, ніяких перевірок, ніякої суспільної діяльності! Якщо ти не згодний із керівниками СРСР, то тебе нищитимуть будь-яким способом».

Про Олексу Тихого з табору приходять вістки одного плану: «Тихого позбавили побачення», – повідомляє інформаційний бюлетень «Вести из СССР», «Тихого просадили до ПТК, табірної тюрми на три місяці», – пише нью-йоркський «Вісник репресій в Україні», «Тихого кинули до карцеру на 16-ий день голодовки, хоч у нього вже горлом пішла кров, але лікарка Денисова сказала, що то якась темна рідина й

це нічого», – б'ють тривогу табірні друзі, «Тихий у смертельній небезпеці. Рятуйте Тихого!» – закликає людей доброї волі Олександр Гінзбург. Якось було навіть повідомлення, що Тихий робив спробу самоспалення. Потім виявилося, що то був не Тихий.

А якщо вдуматися – Олекса Тихий уже багато років палає на кострищі за єдину ересь – намагання мати свою думку.

За виданням: Олексій І. ТИХИЙ. Роздуми. Збірник статей, документів, спогадів. Упорядкував О.Зінкевич. Балтимор – Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1982. – С. 71 – 74.

Розповідь про Раїсу Мороз.

Хоч Надія Світлична дуже зайнята, але все-таки знайшла хвилину (навіть більше як хвилину), щоб розказати нам про Раїсу Мороз.

Питання: Як давно ви вже знаєте Раїсу Мороз? Чи мали можливість її частіше зустрічати?

Надія Світлична: Раїсу Мороз я знаю віддавна, навіть не пригадую, відколи. З Валентином Морозом я познайомилася в травні 1964 р., а чи була вже знайома тоді з його дружиною — не пам'ятаю. В кожному разі, ми давні і добрі знайомі. Торік вона навіть стала хрещеною матір'ю мого молодшого сина і я цим дуже пишаюся. Ми зустрічалися не часто, принагідно, але завжди сердечно.

Питання: Де Раїса Мороз училася і працювала, які мала зацікавлення?

Н.С.: Я почала зустрічатися з Раєю, коли ми обоє вже мали закінчені університети, я українську філологію в Харкові, а вона факультет іноземних мов у Львові. Але нас єднало і єднає багато інших зацікавлень, крім фахової подібності. Приблизно в одному часі ми захопилися

літературою Самвидаву і всім, що розкрили перед нами його обрії. Пізніше, коли в 1965 р. виарештували частину наших друзів і близьких (у тому числі Раїного чоловіка і мого брата, нас об'єднала ще й спільна тривога та турбота за їхню долю.

Питання: Чи арешт чоловіка мав вплив на професійну працю Раї? Я чула, що вона робила переклади з німецької літератури? Чи ці переклади друкувалися, а як ні, то чому?

Н.С.: Про її переклади з німецької мови я знала, бо вона зверталася по оцінку до відомих київських перекладачів. Знаю, що її заохочували в тому всі причетні до перекладницької справи. Але я, на жаль, не читала її перекладів. Друковано їх не було, бо, зрештою, це вже традиційна практика щодо тих, хто потрапляє на чорний список. Рая ж у тому списку протягом 15 років постійно посідала своє місце і як дружина політ'язня, що не зреклася чоловіка, і як відома активістка руху спротиву в Україні.

Питання: Чи можете сказати щось про те, як часто бачилась Рая з чоловіком, чи легко було дістати дозвіл на відвідини? А чи взагалі легко було Раї, навіть коли був дозвіл на такі відвідини, поїхати?

Н.С.: У таборах суворого режиму дозволено одне особисте побачення в рік і два загальні (від 1-2 години у присутності наглядача й кадебіста) Валентин Мороз переважно був на гіршому статусі, ніж табір суворого режиму, в тому числі приблизно рік у Київській тюрмі під час першого ув'язнення і 6 років у Володимирській тюрмі під час другого, а від червня 1976 р. — в таборі особливого режиму для рецидивістів, де й норми дозволених побачень значно менші. Раїса використовувала кожную можливість для побачення з чоловіком, хоч це бувало важко і коштовно. Крім труднощів пов'язаних з далекою відстанню, чи не найтяжче було подолати штучні

перешкоди: ризик втратити роботу, можливість втратити право на побачення через якесь із безлічі «порушень режиму», через вимогу розмовляти під час побачення російською мовою і т. д., і т. п.

До цього ще варто бодай мимохідь додати низку труднощів, пов'язаних з вихованням сина: брати його на побачення — значить, ризикувати його й без того хистким становищем у школі, ставити під загрозу саме право материнства («шкідливі впливи на виховання»). Не брати — значить травмувати ще більше травмованого чоловіка і не менш травмовану, до того ж невідгодовану до такої трагедії дитячу душу. Рая, я б сказала, героїчно долала ті труднощі, керована очевидно, тільки гострим чуттям справедливості.

Питання: Чи Рая зазнала теж особистих переслідувань? Чи це вона спричинилася до того, що вістка про Валентина Мороза дійшла на Захід? Що робила, коли Валентин Мороз почав голодовку?

Н.С.: Доля сучасних політв'язнів у Радянському Союзі великою мірою залежить від їхніх дружин, від їхньої активності та самовідданості, я б сказала, одержимості в обороні ув'язнених чоловіків. З-поміж усіх відомих мені дружин політв'язнів чи не найбільше виділялася в цьому плані Раїса Мороз, з якою може конкурувати хіба що її одноіменниця дружина Миколи Руденка. Цим я аж ніяк не хочу применшити ролі інших дружин, з яких кожна на свої можливості — гідна подиву. Раїса, без сумніву, найбільшою мірою спричинилася до того, що ім'я її чоловіка стало серед української еміграції символом (що еміграція перетворила символ на культ особи — це вже інша проблема).

Небагато хто зважувався так безстрашно давати інтерв'ю західнім кореспондентам по телефону, наперед знаючи, що одразу телефон буде вилучено як мінімум на

півроку. Мало хто так відчайдушно апелював до світових організацій і світової громадськості, ризикуючи втратити не лише роботу і всі засоби до життя, а й найсвятіше право — виховувати свою дитину. Раїса знаходила різні способи і використовувала всі можливості, щоб співчуття до долі її чоловіка (зокрема в час його голодовки) не послабнуло, бо тільки послідовною і постійною боротьбою можна рятувати приречених. А в той час її викидали з праці, виганяли з хати, влаштовували провокації синові, перешкоджали кожному її вчинкові, а то й задумові.

Тому я без жадного перебільшення намагаюся звертати увагу на дружин політв'язнів, подібних до Раї Мороз, і постійно стверджувати, що їм випало життя не легше, а часом важче, ніж заґратованим чоловікам.

Сприймаю як цілком природну присвяту табірного вірша мого брата Івана Світличного «Золотенькій Раєчці», яка уособила для нього збірний образ усіх подібних жінок:

Молімось, браття — атеїсти,
за наших славних Ярославн.
Направду Бог їх нам послав.
Ідуть шляхетні, йдуть пречисті.
Ідуть... Та хто їм крем'янисті
Безпуття килимами слав?

Питання: Чи син, Валентин Мороз був увесь час з Раїсою і які були умовини виховування його? Яке було відношення Раїси до батьків чоловіка?

Н.С.: На цих крем'янистих безпуттях одна з найголовніших турбот — передати осиротілому синові все найдорожче за себе й за батька ще й усміхатись до нього, який би не гнітив камінь, ще й співати пісню. Синові ж було якихось 3 роки, відколи він утратив батька — і то не як героя, а як «особливо небезпечного державного злочинця».

Я пам'ятаю Валіка 3- і 4-річним хлопчиком, коли він приїздив з мамою до київських адвокатів, оббивав пороги високих приймалень і малював у тих почекальних листи до тата (бо ж писати ще не вмів). Разом з ним росла його свідомість, яку роздирали протиріччя і парадокси доби. Як же то важко було Раїсі виховати в синові за таких умов життєву рівновагу, певність і звичайну людську гідність! При тому треба було ще й підтримати Валентинових батьків (пізніше самого батька), хоч якоюсь мірою заступити їм втрачену надію — їхнього сина.

Припускаю, що й від декого з щиро прихильних (не лише кадебістів) бували, очевидно, поради, що краще, поки не пізно, зректися «нетямущого» чоловіка — заради сина, заради втраченої молодості, заради спокою, заради майбутнього — хіба мало заради чого дехто йде на слизьку стежку компромісів із своєю совістю?

Раїса вистояла, бо не була лише дружиною — додатком до свого чоловіка. Як більшість із нас випадково поставлена перед вибором, Раїса не вагаючись відмовилася від багатьох життєвих вигод в ім'я добра і чистого сумління.

Питання: Чи Раїса Мороз турбувалася тільки про свого чоловіка, чи, може, цікавилася теж іншими політв'язнями і їхніми родинами?

Н.С.: Раїса Мороз брала участь у роботі Солженіцинського допомогового фонду, була близька до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод і до більшості її членів та прихильників. Досить часто виступала на підтримку переслідуваних учасників руху опору в Україні. Я могла б навести багато конкретних випадків, назвати багато імен, проте обмежусь лише таким загальним твердженням.

Питання: Ми маємо світлину портрету Раїси Мороз. Чи ви бачили цей портрет в оригіналі?

Н.С.: Відтворений на цій репродукції портрет Раїси Мороз намалював Опанас Заливаха — як людина і як мистець рідкісно цілісний у сьогоднішній Україні.

Розмову з Надійкою ми раді б продовжати без кінця, але ж вона спішиться додому до Яреми й Івася.

Розмовляла з Надією Світличною Любович У.

«Наше Життя», 1979, ч. 9, с. 3-5.

Про Оксану Мешко

Оксана Яківна Мешко — найстарша за віком з усіх членів Української Гельсінської групи: в січні ц.р. вона почала свій 79-ий рік життя. Не знаю, чи лічить вона ці роки. Думаю, що для неї набагато важливіша тепер інша хронологія, адже Оксана Яківна не може відзначати своїх іменин ні з онуками, ні з родиною, ні навіть із друзями: третій рік Оксана Мешко перебуває в засланні — і не просто в засланні, а в такому проклятому Богом і людьми закутку, в якому можна вважати її живцем похованою. Це — селище Аян Аяно-Майського р-ну Хабаровської області.

Недавно одна її знайома з Москви (я припускаю, що це була Олена Саннікова) хотіла відвідати Оксану Мешко в засланні. Свою Одіссею вона описала в листі, що в самвидаві відомий як «Лист невідомого автора до Марини». Ось як вона описує селище Аян:

«Це крихітне селище, загублене серед високих скель, дуже бідне і незатишне на вигляд. На березі — ні пристані, ані причалу. Лише кілька моторових човників стоїть. Вигляд понурий, одноманітний, сірий. І постійно — дрібний набридливий дощик.

Отут я відчула повною мірою нарікання Оксани Яківни на здоров'я: адже в неї гіпертонія і важка хвороба очей — їй просто протипоказаний клімат з такою підвищеною вологістю. Атмосфера розріджена, дуже відчутний брак кисню. В такій місцевості й здоровій

людині не дуже затишно жити, — а як же Оксані Яківні? Адже їй уже 78, — так писала авторка в вересні 1982 року, і продовжувала: — Якщо я почну називати всі її хвороби — боюся, що сторінки цієї до кінця не вистачить! Не говорю вже про психологічний гніт — глуху ізоляцію Аяну від зовнішнього світу. Якщо ти захочеш знайти поселення на краю світу, куди немає ні шляхів, ні доріг, де забезпечена тобі цілковита самотність, — краще від Аяну нічого не вигадаєш».

Авторка цього листа — москвичка Олена — робила відчайдушні спроби, щоб своїми відвідинами, добрим словом співчуття прикрасити це могильне заслання. Її пригоди почалися ще в Магадані, звідки вона сподівалася за якихось півтори-дві години долетіти до Аяну місцевим літаком. Виявилося, що з Магадану туди взагалі нічого не літає, і з Охотська теж, є тільки один літак до Аяну з Миколаївська-на-Амурі, а до Миколаївська — тільки через Хабаровськ. *«Хотіла я було вже відмовитися від цієї затії, але прочитала листи від Оксани Яківни — і не по собі стало. Вирішила битися до останнього»: через безнадійне чекання на переповнених аеродромах, перевантажені лінії, довжелезні черги. В Аяні майже завжди погода нельотна. «Тут люди тижнями чекають», — пояснили їй у Миколаївську. «То як же мені туди добратися?» — «Ніяк!» — чітко і недвозначно пояснили їй транспортні чиновники.*

Але навіть опинившись на борту випадкового пароплава, що вирушав через Аян до Охотська, Олена зрозуміла, що транспортні перешкоди — це не справжні перешкоди. Річ у тім, що Аян — прикордонна зона, і туди не можна приїхати без спеціальної перепустки. Я пригадую довжелезні черги в Київському паспортному управлінні на провулку Рильського біля Софійської площі — я оббивала

пороги там з приводу недосяжної після ув'язнення прописки, — значна ж частина прохачів у тих чергах чекала магічної перепустки до прикордонних зон. Ті черги безнадійно вистоювала й Оксана Яківна до жовтня 1980 року, доки вона домогалася дозволу відвідати в тому самому Аяні свого сина, теж політичного засланця. Коли ж наближався кінець синового заслання, дбайлива влада диявольськи щедро відвезла Оксану Яківну туди ж таки, до Аяну, на 5 років. Тепер, якщо навіть знайдеться сміливець і подвижник на зразок такої Олени — він все одно не зможе відвідати старенької хворої жінки, бо просто-напросто ніхто не видасть тієї перепустки, без якої прикордонники (а ще швидше місцеві кадебісти) не пустять на аянський берег хоча б однією ногою. В цьому мусила перекопатися наочно й Олена Саннікова, хоч їй і «пощастило» добратися до самого того краю світу, що зветься селищем Аян. Їм не дозволили зустрітися навіть здалеку. Пробували вони і з протилежного боку: Оксана Мешко, довідавшись про гостю, що стоїть на пароплаві за 300 метрів від берега, хотіла до неї під'їхати на катері. Як розповідала згодом з екіпажу, їй і драбину з флагштоку спустили, почали допомагати, але як назбігалось з усіх боків, насварили на всіх, а її з третьої сходинки зняли.

Правда, так суворо вимагають не в усіх. Якийсь незнайомець сам звернувся на палубі до Олени з пропозицією передати що-небудь «для бабці». Він був глибоко розчарований, не діставши для передачі нічого, крім привіту. Виявилося, що цей добряга — голова райвиконкому. *«Якщо вже ви виявляєте таку турботу, — каже йому Олена, — то як представник місцевої влади дайте можливість Оксані Яківні приїхати сюди і побачитися зі мною».* — *«Ні, цього вам ніхто не дозволить, бо вона — політичний засланець, небезпечний державний злочинець»*, — відповів він,

втративши терпець, так голосно, що почуло багато сторонніх людей на палубі. Вони почали розпитувати про Оксану Мешко, про правозахисний рух, про гельсінські групи. Дехто з них щось уже чув по радіо. «Нащо ж вона — старенька, слаба — і вступила туди?» — спитала одна дівчина. Якийсь матрос їй відповів: «А чому б старенькій та й не бути чесною?»».

Так чекісти, можна сказати, провели наочну антирадянську агітацію і пропаганду на палубі корабля.

Багато пригод, пов'язаних із спробою відвідати Оксану Мешко, описує Олена в листі до лєнінградки Марини. І дивується: *«Подумати тільки скільки здорових, фізично сильних людей протягом тижня — чим займаються. І чим вони, цікаво, займаються в інші дні, коли нема в них такого важливого об'єкта для роботи, як особливо небезпечний порушник громадського спокою в моїй особі?»* А далі Олена пише: *«Ну, гаразд, жарти жартами, а тепер подумаймо, як допомогти Оксані Яківні. Становище її катастрофічне. Вік, хвороби, протипоказаний клімат, суворість нагляду, ізольованість місцевості — і цілковита самотність. А попереду — ще 4 роки.*

Як їй допомогти? Зими там дуже суворі. Опалення пічне, потрібні дрова, воду треба тягати, хатину блаженьку лагодити і т. ін. Мешканці ще рік тому дивувалися: «Як же ви житимете тут усю зиму самі?» Лікарів нема, звернутися по допомогу ні до кого. В цьому Аяні хоч і цілий штат КДБ і міліції, але там немає навіть лікарні, і Оксані Яківні доводиться подовгу клопотати про дозвіл з'їздити на лікування до Хабаровська. В Хабаровську її випускають з багатьма рекомендаціями для місцевих лікарів — але ж місцевих лікарів нема. І ліків нема. В її ситуації навіть тюремні умови були б легші від цього заслання.

Я по телефону їй сказала: «Нічого, Оксано Яківно, доїдемо ми якось до вас наступного року». Вона на це тільки посміялася: «Невже ви думаєте, що я проживу ще цілий рік?». Отже, чим їй допомогти? Вона розраховує на амністію до 60-річчя радянської влади. Воно, звісно, добре б, але пригадай — хто й коли потрапляв під амністію за політичною статтею? Вимагати перегляду вироку? Але це тільки зайве смикання нервів. Писати заяви до КДБ — тільки собак дратувати. Писати заяви до Прокуратури й МВС? Але поки їх розглядатимуть — термін її закінчиться.

Чи, можливо, надати всьому цьому широкого розголосу і понадіятись на бурхливу реакцію міжнародної громадськості? Та чи не здається тобі, що міжнародна громадськість уже втомилася реагувати на наші безпорядки?..»

Так закінчує свою розповідь Олена. Якщо хтось хотів би написати до Оксани Мешко бодай картку, запам'ятайте її адресу: 682080, Хабаровський край, Аяно-Майський р-н, с. Аян, ул. Вострецова, 18. О. Я Мешко має бути в засланні до квітня 1 року.

У мене, що знає Оксану Яківну як зразок емоційності, чіпкого життєлюбства, яке допомогло їй вийти з безвихідних, здавалося б, закрутів долі — тепер кожна рідкісна звістка чи просто згадка про неї викликає такий самий настрій, як вірші польського поета Леопольда Стаффа:

У шиби дощ дзвонить, дощ дзвонить осінній,
Плюскоче сумний, рівномірний, незмінний.
Краплини спливають і стукають в шибку,
Скло зойкає, схлипує, плаче, мов скрипка.
І сірого світла блиск сіється тінню.
То в шиби дощ дзвонить, дощ дзвонить осінній.

«Наше життя», 1983, ч. 6, с. 3-4.

«Ти була для мене зіркою»

24 липня ц.р. у Нью-Йорку померла Айріс Акагоші, народжена в Каліфорнії американка, яка десятирічним листуванням з Зіновієм Красівським, своїм підопічним, з яким її зв'язала Міжнародна Амністія, стала символом людського співчуття і безкорисливої допомоги.

Однією з ділянок праці Міжнародної Амністії є писання листів до жертв тоталітарних режимів, підтримка в'язнів морально, щоб вони не почувалися забутими. Іноді листування поміж в'язнем в одній країні і його кореспондентом в іншій країні переходить у тісні зв'язки, майже родинні взаємини.

Такий зв'язок встановився між американкою і українцем. Айріс Акагоші, одружена з американцем японського походження, жила в Нью-Йорку. Інженер-будівельник за фахом, Айріс займалася в основному мистецтвом, дуже любила квіти, тварин і те, що називають харитативною діяльністю: допомагала бідним, бездомним. Політикою не цікавилася. Живучи в Нью-Йорку, познайомила з членами групи Міжнародної Амністії, якій дали прізвище в'язня радянської психотюрми Зіновія Красівського. Коли Айріс Акагоші запропонували розпочати листування з ним, вона спершу розгубилася: мовляв, про що ж я можу йому писати — хіба про квіти або про котів? Гаразд, хай буде про квіти або про котів, тільки пишіть, не дуже розраховуючи на відповідь. І вона почала писати. Відповіді їй справді не було. Цілий рік Айріс педантично що два тижні посидала листівки або листи на вказану адресу — і навіть не знала, чи ті листи доходять до адресата.

Кажуть, той день, коли Айріс дістала від Зіновія перший лист — у серпні 1978 року — був святом для всієї Нью-Йоркської групи Міжнародної Амністії.

«Дорога Айріс! — писав Красівський. — Я виписався з лікарні. Ось уже три тижні минуло як я повернувся до Моршина. Вчора піднімався у Карпати так високо, що здавалося — до сонця можу рукою дістати. Ми розпалили ватру, напекли картоплі і співали пісень серцю на радість.

Зіновій Красівський».

Після цього двостороннє листування між ними тривало протягом наступних 10 років. Життя Айріс у ці роки проходило рівно, але вона вже не мучилася думкою, про що писати. Писалося просто — про те, що єднає людей між собою в усьому світі — про життя, про його буденні дріб'язки і вищі вартості. Листи стали необхідністю для обох. Наприкінці жовтня 1978 року, коли в неспокійному житті Зіновія Красівського вже відчувався новий зашморг ув'язнення — просто так, щоб не муляв очі! — Він писав до Нью-Йорка Айріс, цього разу не маючи від неї звичних листів:

«Доброго ранку, дорога Айріс! Я знаю, що писати необхідно, хоча б заради прогресу. З усіх людей, що листуються зі мною, ніхто не відповідає. Треба бути дурнем, аби повірити, що всі зненацька стали ледарями. ... Не можу сказати, що я так уже задоволений. Проблеми оточили мене, як старці з торбами — ні захватися від них, ні здихатися. Вони зажерливо кричать, а мені кортить сказати, як за старих часів: Нате, їжте мене!». І вони — в особі певних органів — таки з'їли».

Підпис Зіновія під цим останнім листом — ініціалами З.К. — виявився символічним: його без суду і без слідства повезли до концтабору на 8 місяців, — він став зеком — а

звідти на 5 років на заслання за Урал, у селище Луговской серед тайги. Листи Айріс Акагоші і її товаришок були віконцем у світ, промінчиком, що не давав згаснути надії.

Чотири роки тому, в серпні 1983 року, газета «Вашінгтон Пост» опублікувала уривки з листів Зеня і його дружини Оленки — публікація невеликої частини листів зайняла півтори газетних сторінки.

Життя Зіновія в ці роки не було таким спокійним, як його адресатки: відбувши останнє ув'язнення в 1985 році, він пережив біду, яка слабшу духом людину могла остаточно звалити: 2 лютого 1986 року на його очах трагічно загинула кохана дружина, рідкісна усмішка його скупой долі Оленка Антонів. Світ втратив для нього всі барви, але не позбавив обов'язків — жити, дбати про когось, виконувати своє людське призначення на цій землі творити добро ближнім. Айріс була далеко.

Дізнавшись про її хворобу, Зіновій писав 10 липня ц.р.:

«Дорога люба Айріс! Я страшенно жалію, що не можу конкретно поділити твоїх страждань. Хай би я взяв їх на себе, а ти знову писала б мені листи і я тримався б за них, як за надійну дошку порятунку.

... Між нами велика відстань, і мене бере страх, що моя духовна енергія розсіється і не досягне мети. Але все одно — всі ці дні я концентрую свою увагу на тобі і уповаю на Бога».

Цей лист не застав уже Айріс живою. В доброму серці Зіновія виникне ще одна глибока рана. А невмирущим пам'ятником щедрій душою Айріс буде приклад цієї щедрості для інших. Пам'ятником будуть листи до неї від Зіновія Красівського і його дружини Оленки, дбайливо зібрані і збережені для інших — живих. Пам'ятником Айріс Акагоші будуть слова Зіновія з його останнього листа, який вже не застав адресата:

«Скажу тобі по правді, що ти для мене ніколи не було земною, а високим даром небес, тою зіркою, в якій сконцентрувалися гуманістичні ідеї людськості, до яких завжди було розположене моє серце. Я тішився тобою як одкровенням, і ти завжди вміла знайти слова, які бадьорили мене і скріплювали мою віру».

«Наше життя», 1987, ч.8, с. 18-19.

ІРИНА СЕНИК

Як сувій полотна

Розгортаю життя
як сувій полотна:
ось мережка гріхів
і низинка падінь.
Верховинка жадань,
яворівка притаєних прагнень.
Далі — хрестики чорні
страждань і терпінь
та червона стебнівка
палкого кохання.
Ось гладинка жіночої ласки,
перетиканки пестощів з ніжністю...
Ці нитки, ці голки,
незаручені пальці в наперстках.
Все життя у шитті,
і шиття, як життя.
Необв'язане моє життя,
мов сувій полотна.

Цей вірш написала Ірина Сеник, або Орися, як її називають близькі. Написала після того, коли за нею вдруге зачинилися двері тюремної камери восени 1972 р.

Вперше її заарештували 19-річною, студенткою університету. Десять каторжних років не знищили

життєлюбної Орісі. На безжальних тайшетських дорогах вона мріяла про велику любов і писала ліричні вірші, жила надією на зустріч з рідними — братом, сестрою, мамою, — що теж поневірялись по чужині, брутально розкидані з їхнього львівського гнізда. І вишивала, вишивала скрізь і завжди. Мені здається, що в Орісі найулюбленішою іграшкою ще з немовляти мала бути голка з барвистою ниткою. А коли виросла— вишивання стало її потребою, її диханням. Коли після тяжкої операції на хребті професор Корнев у Ленінграді заборонив їй вишивати, (вона мусіла лежати нерухомо в гіпсі) — Оріся йому сказала: або вишиватиму, або помру. І професор поступився перед впертістю незвичної пацієнтки. Вона вишивала лежачи. І вижила, хоч потім ще рік була в гіпсі, кілька років ходила з милицями і вже на все життя лишилася інвалідом другої групи (непрацездатною).

В її торбинці завжди була якась незакінчена вишивка з нитками, щоб кожної вільної хвилини можна було вишивати. Була розпочата городенківським безконечником суконка і в листопаді 1972 року, коли її заарештували. Звичайно, все вилучили під час обшуку, бо до камери жодних металевих речей (навіть гапликів чи якихось запинок) брати не дозволено. Оріся оголосила голодовку, вимагаючи своєї роботи. Ціною кількадечної голодовки вона домоглася свого і вишила ту суконку, сидючи на параші (найбільш освітленому місці в камері). Вишивала вона й під час першого ув'язнення, коли все було «не дозволено». Не було ниток — висмикувала з панчіх чи з подертого одягу, не було голки — вишивала риб'ячою кісткою...

У мене є дорогі подарунки від Орісі: три клаптики зі зображеннями, які Оріся вишивала в Тайшеті. Пересічного глядача вразить незвичайна техніка вишивання: таких дрібних і рівних хрестиків, здається, не можна вишити

навіть із збільшувальним склом, а не те що в концтарборі закоцюрблими від холоду й лісоповалу пальцями. Мене ж вражає в них інше. Це не просто клаптики — це невірничі номери, які в'язням нашивали на спини й на груди.

Коли мене привезли до Мордовії в червні 1973 року (Орися приїхала рівно за місяць переді мною), два найяскравіші враження закарбувалися мені в пам'яті одразу: багато квітів, які відвоювали в зоні Дарка Гусяк і Катерина Зарицька та плекали їх, як немовлят, і вишивки скрізь: на вікнах і над грубкою в бараці, біля ліжок-нар і на комірцях табірних суконок у всіх українок (їх було тоді семеро). Хтось скаже нащо золотити клітку? Звичайно, в будь-якій клітці неволя лишається неволею. І все ж сіра одноманітність тягучої неволі трохи відступала перед працьовитими руками Дарки, що викохувала квіти, й Орисі, яка прикрасила барак вишивками з мішковини, що давали до миття підлоги.

Орися завжди була з-поміж нас найбільшою вигадницею, що особливо збагачувало нас свята. На Миколая, крім традиційних різок, кожна з нас знаходила під подушкою щось вишиване від Орисі, перед Великоднем Орися обкладала якийсь горщик змоченою ватою, висівала насіння жежухи — і на Великодньому столі, хоч не було ні паски, ні жодних писанок, крім мальованих, зате був зелений городець із якимсь жовтим курчатком з ниток. Не було свічок на Різдво — кожна з нас діставала від Орисі по вишиваній свічечці, і ми прикрашали ними соснову гілочку, яку вдавалося сховати від наглядачів, над столом у так званій їдальні чіпляли декоративну Різдвяну закладку, яку вишила Орися за композицією Стефи Шабатури, і співали колядок аж до відбою... Не було на чому вишивати — Орися брала відпадки з рукавиць і робила з них диво. В «Нашому Житті» вже репродукували фрагменти дитячої «Читанки-

вишиванки» і модель кептаря, вишитого на рукавичній тканині. Для мене Оріся пошила в таборі сорочку з казенного невідбіленого простирадла — це теж одна з моїх реліквій.

Мені пощастило бути з Орісею майже на одному ліжку три табірних роки в Мордовії. Перед тим ми вже кілька років були знайомі заочно через посередництво Оксани Яківни Мешко, з якою вона відбувала разом перше ув'язнення. В таборі я вчилася від Орісі працьовитості, щедрості, любові до вишивання, постійного неспокою і віри в завтрашній день.

Багатогранні захоплення оволодівали нею цілком, витісняючи одне одного. Коли Оріся зацікавлювалася скитами чи антами, вона запоем читала про них усе, що вдавалося видлубати в наших обмежених можливостях, і тоді все забарвлювалося в «античний» колір: компонувалися закладки зі скитськими оленями, чи баранцями, викликалося на безконечні дискусії Ірку Калинцеву, що найбільше хворіла пракореннями, і навіть ім'я мого брата, яке часто згадувалося між нами, звучало як Івант.

Потім приходив шал вишивання, (якого вона взагалі ніколи не кидала). Забувалося все інше. До неї зносили найменші клаптики — і з них виходили подиву гідні мініатюрки: вишивані закладки для книжок, дитячі обереги і пам'ятні монограми-екслібриси. Вишивки народжувалися з блискавичною швидкістю, недарма Івано-Франківська господиня називала її «електричною Іриною».

Пізніше голку витісняли олівці — Оріся компонувала взори. В такий час, здається, весь світ вона сприймала як плетиво орнаментів. Серед ночі їй щось підхоплювало, і вона, не помічаючи хрипів і стогонів бараку, навпомацки занотовувала ескізи майбутніх взорів, які їй чи то

приснилися, чи пригадалися, чи то придибали до неї з далеких Карпат, незважаючи на хуртовину, табірні дроти і тупіт наглядачів попід вікнами.

За якийсь час віршування витісняло все інше, і вона вишивала механічно, і мабуть вишивка лягала перед її зором римами, тріолетами і словесними образами. Ось ми почули якусь російську пісню по радіо (в таборі вже був так званий «брехунець» — гучномовець), і взялися перекладати її на змагання — хто краще. Що кілька хвилин біля моєї машини в цеху з'являлася Оріся з своїми варіантами перекладу.

Переклади виходили різні, ми гарячкували, обстоюючи свої знахідки і сперечаючись за наголоси, наші арбітри не завжди були об'єктивні, і ми гарячкували ще більше. А за якийсь час кепкували самі з своїх «шедеврів» і вибирали якийсь оптимальний варіант. Так було в нас із кількома віршами російських авторів («Душа» Кузнецова, «Дощ» Куркіна) та з польськими поезіями Л. Стаффа, Ю. Тувіма. Був в Орісі й оригінальний вірш польською мовою, написаний під час етапу до Мордовії, а я перекладала його на українську, і вже бігала до неї з своїми варіантами для авторизування.

А то раптом з'являвся біля моєї машинки якийсь гостинець «від зайця» з написом: «Киці Мурлиці, що шие кляті рукавиці»...

Мій в'язничний термін був короткий — 4 роки. Про такий табірні старожили кажуть: «можна на параші пересидіти». І в моїх спогадах — навіть найтяжчих — переважають ясні кольори. Вдома був син, видно було кінець терміну, і на місці вмерлих ілюзій народжувалися нові.

«Наше життя», 1980, ч.10, с. 8-9.

Ірина Сеник та її вишивки

Багато людей бачать світ крізь призму якогось свого захоплення: одні міряють усе на гроші, інші сприймають усе крізь призму якоїсь Ідеї. Мені здається, що для Ірини Сеник світ і все на світі існує як вишивка, кожна річ має свій орнамент і кожна людина забарвлена в свій колір.

У такому спектрі я уявляю саму Орісю ніжно-золотовою, з цятками ясної блакиті. Про неї хочеться говорити словами, вишитими золотом.

«Навіщо дивитись у чорне минуле, копи сонячний зайчик золотою закладкою у майбутнього книзі?» — питає життєлюбна Оріся. А невблаганне минуле з сталінської неволі перекидається на сучасне з концтабором сьогоднішнім, якому не видно кінця, і майбутнє не усміхається з жодного закутка, хіба з далекої мрії.

Тому в її взорах часто переважають трагічні кольори: чорний, чорно-червоний, чорний з жовтим. Втори здебільшого такі знайомі, що здаються давно знайомими з народної скарбниці. Але це — оригінальні композиції Ірини Сеник, яка досконало знає різні техніки вишивання і саму природу вишивкових орнаментів, особливо любої їй Гуцульщини.

Про неї, свою далеку батьківщину вона постійно думає, говорить і пише. *«Десь там Синєвідне, від якого справді голубієш сам, далі Тухля, Тухолька... Мої щедрі Карпати — я благословлю червневий день мого Львова, коли вперше побачила його красу, коли закохалася в рідну землю, за те, що маю можливість постійно повертатися думками в нашу рідну ранкову Галичину — без неї я ніхто і ніщо».*

«Наше життя», 1982, ч. 3, с. 11.

АЛЛА ГОРСЬКА

Про Аллу Горську.

Була вона принцесою і випромінювала німб слави лише в царстві духа, коли творила свою пісню...

Є. Сверстюк, «На свято жінки».

Восени минає 10 років, відколи трагічно загинула українська художниця, нефпересічна людина Алла Горська. Мені пощастило знати її в 60-ті роки, спілкуватися з нею в найрізноманітніших ситуаціях, бути близько до неї аж до останнього дня її життя, постійно відчувати її слід у своїй душі, звірятися їй у своїх помислах і вчинках аж до сьогодні.

Почуваю себе неоплатним боржником перед пам'яттю Алли Горської, зобов'язаним продовжити її трагічно обірване життя в споминах. Мій спомин про неї ще не визрів, не оформився словесно, це — лише спроба пунктирного начерку, загального ескізу до її портрета.

Найбільш точно і влучно характеризує Аллу Горську в надгробній промові Євген Сверстюк глибокий психолог людських душ і ситуацій. Тому я знов не можу обминути цих випукло-образних, правдиво-влучних характеристик Алли. Тим більше, що останні, найдраматичніші спогади про Аллу, вже мертву, назавжди пов'язалися з Євгеном Сверстюком: саме з ним ми поїхали шукати її до містечка Василькова 2 грудня 1970 року і, знайшовши її мертвою, робили все можливе, аби влаштувати бодай похорон трохи гідний її гордого життя. *«Людина, якій особисто ніколи нічого не треба», вона «завжди там, де комусь горе, нещастя, біля бездомних і бездольних, де можна підставити своє дуже плече».* (Тут і далі цитую за публікацією «На могилу Алли Горської» — «Український вісник», ч. 4, передрук у видавництві «Сучасність», 1971, стор. 12-14).

«Виразне, радісне, світле обличчя Алли несе з собою свято. А її сміх підноситься над усім так само, як її велична вродлива постать височіє і біліє у будь-якій численній юрбі. І завжди знаєш, що в душі її світиться якась фанатично віддана любов до всього доброго, чесного і порядного. І завжди віриш, що погляд її невпинно шукає навколо щось значне і гідне поваги. А кожен її рух і жест сповнений погорди до полохливої ницості, лукавої корисливості та всіх дешевих мідяків, на які люди розмінюють своє єдине життя та ще й втягують до цього нечестивого торгу ближнього».

На кількох поданих тут знімках — фрагменти її майстерні, перетвореної 7 грудня на місце прощання з художницею і на першу виставку її творів. Усе в майстерні було так, як влаштувала вона своїми руками: ткані чорно-червоні рушники на стінах, портрет Симоненка, дерев'яний хрест. Тільки на мольберті в центрі кімнати її автопортрет у терновому вінку, виставлені її роботи (*«Ескізи, ескізи і сама вона через нескінченні ескізи — вся в дорозі до своєї глибини...»*). А ще — траурні мелодії в магнітофонному записі, свічники трійцями і калина, калина скрізь — на грудях відвідувачів, на всіх вінках, і в серцях друзів краплями крові, і в прочитаному того дня вірші Василя Стуса... *«Трагічний талант, вона йшла до трагічної правди, крізь жах якої наче далекі зорі просвічується сніжно-білий ідеал десь в материнській постаті, що дужими руками прагне захистити свою дитину і наче лебединими крилами відгортає віття калини».*

«Якби ми уявили детально історію її життя, — то була б повчальна повість про те, як художниця Алла Горська відкрила свою Україну, як шукала її жертовника і як поступово вчилася бачити головне у невидимому, докопуючись джерел в глибинах захованого коріння, як вона дужими руками і ногами розгортала рясні килими

декоративних квіточок, покликаних до життя лише на один сезон»..

«Стишено-тривожні, якісь дорослі на її картинах діти, наче задумливо ростуть-визрівають під вітром і сонцем. Портрет матері, що тривожно вдивляється в простір очима душі. Ескіз портрета Довженка із захмарено-роздвоєним чолом, болісно затиснутим білою і чорною рукою. Скільки страждання і гідності в тих опечалених жіночих обличчях!»

Формування Алли Горської в свідому доньку свого народу гармонійно збіглося з відродженням творчої думки в Україні. Не знати, як би склалося життя Алли Горської після покосів української інтелігенції 1972 року. Але моя уява лишає небагато варіантів для неї: або ув'язнення в сусідній камері, або примусова божевільня десь поруч з Миколою Плахотнюком. Дедалі більше переконуюся, що й трагічний фінал її життя був передмовою до 12 січня 1972 року, що почався на Україні значно раніше. Як головний аргумент у цьому серйозному звинуваченні вбачаю в тому, з якою нетерпимістю сприймає КДБ саме ім'я Алли Горської, з якою послідовністю знищує його з історії мистецтва, з її робіт і навіть з людської пам'яті.

«... В минулому — горіння, що розвіялося димом у кризі байдужості, в хащах ненависті, і в душі якась душевна втома, що відбилась в останньому виразі її лиця. Але як вона при цьому вміла гідно й незалежно йти своїм шляхом — і повно відчувати радість випробувань, праці і важкої борні за самоствердження! Її голос, її усмішка, її постать перекидає випадок сліпої трагедії, що обірвала її життя. Алла Горська буде випромінювати світло, буде вселяти присутність духа самим своїм ім'ям. То була рідкісна людина, що навіки залишається з нами, як рідна душа. В образі цілого десятиріччя вона височить білим привидом Доброго Духа, що втілює в

собі сумління, гідність, поривання молодості і сяйво вільного людського обличчя, освітленого талантом і відданістю людям».

У нашій долі, в нашім льосі
Не все збагнути й осягти.
Лежить наш труп у чорнім льосі,
На дні німої самоти.
Ніхто не зрушить з місця ляди,
Не впустить променя у склеп.
Лише стилет стримить безвладно,
Вкипілий у кривавий леп.
Ніхто не змиє наше тіло,
Не вгорне в вічності саван.
І б'ються головою в стіни
Останні мовлені слова.
Бо не мине тому без кари,
хто, в серці стамувавши гнів,
Поклав нас на печалі мари,
Віддавав землі на перегній.
Бо не мине тому безчинно,
Хто, в серці стамувавши крик,
Знайде за нашими плечима
Крихітні рудименти крил.

*Ігор Калинець, Пам'яті Алли Горської
«Наше життя», 1980, ч.2, с. 4-6.*

Алла Горська

Вперше я побачила Аллу Горську на вечорі Маяковського у Клубі творчої молоді. Я її добре запам'ятала, бо вона мала таку непересічну зовнішність, завше впадала у вічі — ніби княгиня Морозова: така висока, струнка, незалежна.

Клуб творчої молоді — то був формально дозволений клуб, навіть мав шефа із обкому комсомолу. Створився він

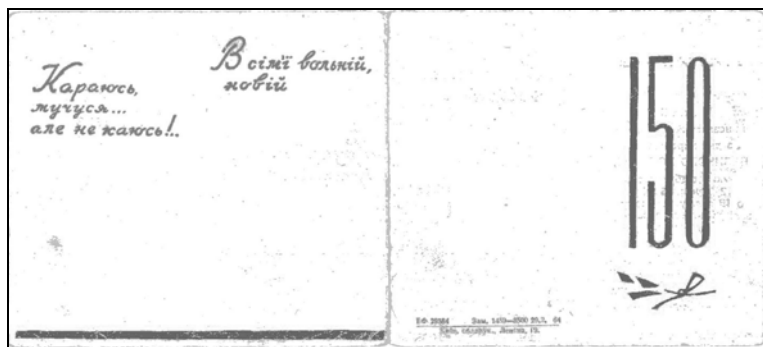
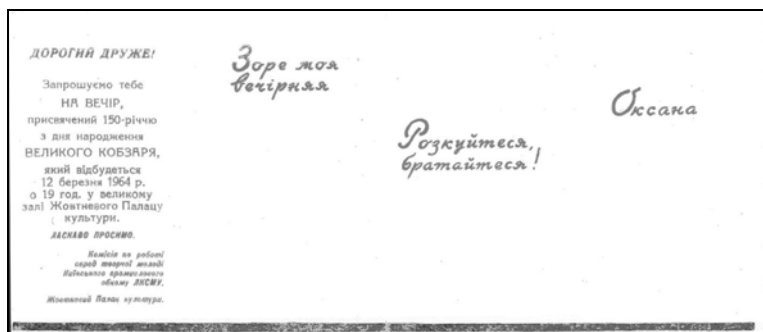
самодіяльно. У складі його ініціаторів була молодь, яка не конфронтувала з комсомолом. Навпаки, співпрацювала. Наглядачем над клубом була Тамара Главак. Пізніше вона була одним з секретарів ЦК комсомолу...

А. Горська була активною в клубі: оформляла деякі художні вечори — скажімо, вечори Маяковського, Петрицького. Знаю, що для вечора, присвяченого Т. Шевченку (це вже в 1964 році), вона робила запрошення. Воно оригінальне, окрім усього іншого, тим, що там вийшов конфуз із текстом. Він розділений на п'ять частин, на кожній з яких назва твору Т.Шевченка або коротенька цитата з його віршів. Не думаю, що це в неї було цілеспрямовано, скоріше випадково, але ніхто в те не вірив. У всякому разі, коли згорнули, ті написи опинилися поруч. Вийшли дві цитати: «...караюсь, мучуся, але не каюсь...», а поруч — «...в сім'ї вольній, новій...». Очевидно, саме в цьому побачили крамолу і почали вилучати ті запрошення. Але було вже пізно...

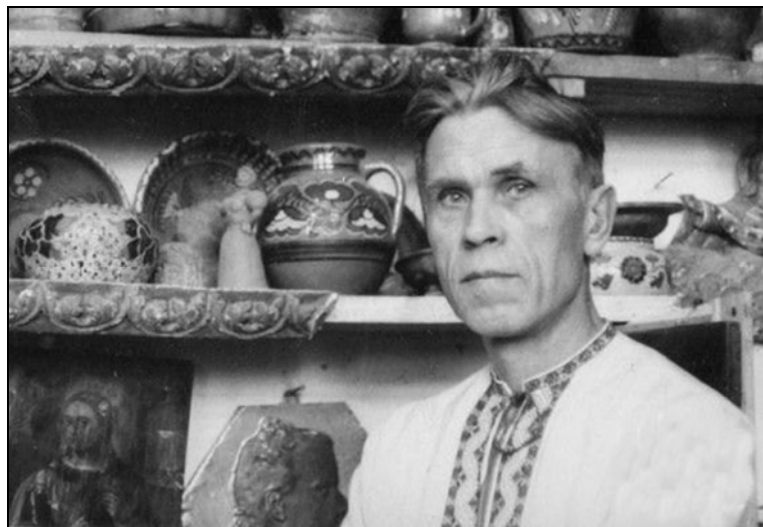
А. Горська хоч і не співала, але брала активну участь в організації та формуванні хору «Жайворонок». Багатьох залучала, в тому числі і мене, туди співати, їздила з цим хором влітку у мандрівку по Черкащині: робила там зарисовки, ескізи, які хотіла потім використати для серйозних задумів. В тій подорожі вона познайомилася з Василем Симоненком і подружилася з ним на все життя. У нас з Аллою після його смерті була традиція кожного року їздити на могилу.

Чи була вона свідомою українкою? Так. Щодо її національного пробудження, або, як вона називала, — другого народження, то, мабуть, вирішальний вплив на неї зробив приватний етнографічний музей Івана Гончара, який просто перевернув її душу.

Щоразу, коли ми з нею були у тій хаті пізніше, вона казала, що тут народилася.

А. Горська. Запрошення на ювілейний вечір Т. Шевченка

Іван Гончар у своєму приватному етнографічному музеї

Того, 1961 року, Алла і почала розмовляти українською мовою. Разом з нею на цей шлях стали Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Галина Севрук, Лариса Іванова. Ці четверо навіть звернулися до мене, як я приїхала до Києва (позаяк знали, що викладаю українську мову), аби я була їхнім учителем. У пресі часто згадують, що вона знайшла приватного вчителя, але так не було. Вона мене не наймала, ми просто зустрічалися в її майстерні разів два на тиждень і займалися вивченням української мови. Читали деякі тексти, робили переклади на українську з російської, вивчали граматику, писали диктанти. Вона була з тих чотирьох найбільш цілеспрямованою і завзятою. Цікавилась Алла не лише мовою, але й культурою українською, історією, і до всього того вона підходила серйозно, робила все фундаментально.

В цей час, до 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, вона (у співавторстві) виконувала в Київському університеті вітраж Кобзарю. Громадський огляд його призначався на другий день після того, як буде закінчено роботу. Мало бути перше публічне обговорення, якась там комісія від Спілки художників мала оглянути, із громадськості кожен міг прийти подивитися і навіть сказати свою думку, а також взяти участь у обговоренні. Та коли громадськість прийшла, то того вітража вже не було – його розбили. І зробили це вдень. А перед цим, уночі, коли автори щойно закінчили і хотіли поділитися враженнями, то покликали двох своїх спільних знайомих, які поблизу жили і які могли десь о дванадцятій годині ночі добратися до університету, щоб оглянути. То були Михайлина Коцюбинська і Роман Корогодський. Цей вітраж вони тільки вдих і бачили.

Всього авторів було троє, а мова пішла про виключення із Спілки художників лише Алли Горської і

Люди Семикіної, хоча, окрім них, над вітражем працював і Панас Заливаха. А оскільки він не був членом Спілки художників, то про нього і не йшлося. Я також ходила до Спілки, але на те обговорення нікого не пустили — усіх повиганяли, навіть художників, які не були членами Спілки. Я була свідком, як Бородай виганяв доктора філологічних наук Юрія Івакіна та багатьох письменників, які прийшли з ним.

Критикували цей вітраж і за безідейність, і за буржуазне націоналістичне трактування. Були всякі закиди, і це тоді, коли вітража ніхто не бачив! Ті збори і постановили виключити Аллу Горську та Люду Семикіну із членів Спілки художників.

Пізніше Москва ніби не затвердила того рішення, тобто вони були поновлені в членах з допомогою всесоюзної Спілки, яка ніби уже остаточне рішення мала приймати в тій справі. Але потім виключили ще раз, і коли Алла загинула, то була така ніякова ситуація — Спілка художників ніби брала участь у похороні, але в некролозі не знали, як написати: чи вона член Спілки, чи не член.

Взагалі, Алла була дуже вразлива, і може, навіть мало хто знав, яка вразлива, бо назовні вона того не показувала. Горська трималась завжди мужньо й урівноважено. Часом декому здавалося, що вона навіть з викликом трималася. Думаю, що вона просто не могла терпіти приниження і дуже цінувала людську гідність.

Я була свідком одної такої сцени. Вважаю її найбільш характерною для того, щоб уявити образ Алли. Ми працювали разом на мозаїках року 1967-го у місті Жданові. Робота була фізично важка. Ми самі себе дуже навантажували, щоб швидше закінчити її, але працювали сумлінно, бо не можна було халтурити. І взагалі, Аллі була чужа халтура, таке недбальство в роботі. Один день

вирішили використати для відпочинку — пішли до моря: Алла Горська, я, Галина Зубченко та ще п'ять чоловіків.

Просто надворі, на березі моря, була така собі забігайлівка. Під парасольками там сиділи люди, пили хто чай, хто каву, хто щось міцніше. Стояла черга там, де продавали вино, горілку. Це був ранок, а люди вже пили. Ми вдовольнялися тим, що відпочиваємо і дивимось на людей. Побачили, як у черзі стояв один чоловік, узяв пляшку вина, а потім підійшов до стовпа і розбив її. Цілеспрямовано так, підійшов і кинув нею об стовп. Тут відразу збіглася адміністрація, почали його сварити, змушувати, щоб він прибрав там. Хтось протестував — ми були далеко, і нам не було чути подробиць тої розмови. Всі присутні зацікавлено спостерігали. Це була така пригода для тих, кому немає чого робити, і всі звернули увагу на ту сцену. Пристрасті там розгорялися. Ми уже відчували, що ось покличуть міліцію, ось його заарештують, вліплять 15 діб за хуліганство або ще щось подібне. В усякому разі йшло на скандал. Тоді Алла встала і мовчки, не сказавши нам жодного слова, пішла на місце тої пригоди. Зібрала ті склянки і викинула до смітнички. І так само мовчки повернулася на своє місце і сіла. Учасники події якось зразу розгубилися, бо то було несподівано, причина для інциденту зникла, їм не було чого говорити.

Мене те все зворушило. Я в тому якось дуже відчула Аллу. Коли вона повернулася, ми нічого їй не сказали. Вона не була прихильником якихось демонстрацій, не робила це напоказ, а просто ніби зайве підкреслила, що це така нікчемна справа, яка не варта виїденого яйця, хоч і може привести до великого скандалу.

А. Горська завжди була дуже уважна до людей. При знайомстві, як правило, вона одразу починала цікавитися, неформально, чим та людина займається, що робить, які має плани, які зацікавлення.

Вона не любила себе показувати, хоч завше з-поміж інших виділялася незалежністю. Ходила часто екстравагантно одягнена. В ситуаціях, де треба було дотримуватися певного ритуалу в одязі, вона могла прийти одягнена недбало — в таких собі штанах робочих, в якійсь куртці, торба через плече, і з хусткою зав'язаною... Але їй якось усе пасувало.

Траплялось, що могла на зборах прилюдно вжити нецензурні слова, в листах — нецензурні вислови. Вона курила, що в Радянському Союзі, в Україні в той час також, не було так поширено і привертало до себе увагу. Алла покинула курити лише перед смертю, коли їй лікарі заборонили. Покинула зразу, позаяк мала сильну волю.

1965 року, разом з іншими своїми колегами, Горська дістала замовлення в Донецьку зробити мозаїчні панно на експериментальній школі. Я часто відвідувала майстерню, де вони працювали над ескізами, Алла ревно намовляла мене взяти участь у тому і я згодилась.

Не знаю, може, я її ідеалізую, може, завше її ідеалізувала, але ж вона в роботі виділялася з-поміж усіх. Скажімо, коли ми їхали перший раз на ті мозаїки в 1965 році, умовилися працювати повний цикловий день — вставати разом із сонцем і повертатися, коли темрява нам перешкодить. Десь, може, через тиждень усі чоловіки, їх була більшість у нашій бригаді, не витримали того режиму, уже почали приходити на восьму годину, а то й на дев'яту. Тільки Алла від початку до кінця вставала о п'ятій, одягалася, як би вона не почувалась. Бувало, що в неї серце боліло, бувало, що була перевтомлена занадто (вихідних не мала), але вона була дуже вимоглива до себе. Я за нею тяглася, без неї, звичайно, я б також не витримала того.

Щодо самої роботи вона теж була дуже прискіплива, до себе — насамперед, але вимоглива і до інших. Вона

принципово ставилася до того, що вважала важливим, і не звертала уваги ні на особисті стосунки, ні на авторитети. Для неї авторитетом було те, що вона собі вибрала і чого додержувалась.

Пізніше вона ще працювала в Краснодарі. Це була остання її робота – в музеї «Молодої гвардії». Вона вклала душу в ту роботу, бо захопилася подвигами молодих хлопців, які віддали життя. Хотіла знати докладніше історію, яка дуже заплутана. Тепер, після фадеївської «Молодої гвардії», після різних варіантів, важко встановити, як було насправді, але вона знала: хлопці вірили в те, що роблять, і за це віддали своє життя. Вона хотіла увічнити їх у тій мозаїці. Цю роботу, крім Алли, виконували її чоловік Зарецький та архітектор В. Смирнов.

А. Горська була на процесі Ярослава Геврича і протестувала проти арешту Валентина Мороза, підписала протест киян, поширювала самвидави та ін. У справі Геврича вона була дуже близька до арешту, над нею висіла загроза, і Алла мусила оборонятись. Вона бачила, як білими нитками та справа шилася. Під час очної ставки з Гевричем, коли вони дозволили їй поставити йому одне запитання, вона спитала: «...Ярославе, чому Ви на мене набрехали чи дали брехливі покази?» Вона так прямо зверталася. Він відповів: «...за сто п'ять днів навчать брехати». Дуже істотна відповідь, але її не внесли до протоколу, а його змусили потім інакше відповісти, звичайно, як то вміють робити. І вона протестувала проти цього, вважала, що ця фраза якраз дуже характерна для його позиції і поведінки під слідством.

Вона дуже уболівала за арештованих, серед них були її близькі друзі — мій брат, Панас Заливаха. Валентина Мороза вона дуже шанувала.

Чи можна сказати, що вона заангажувала в політичній діяльності? Ні, я не сприймаю це як політичну

діяльність. Те, що вона зробила з політв'язнями пізніше, не відповідає тій діяльності, яку офіційно називали антирадянською. Аллу Горську також, хоч вона не була ні під слідством, ні під судом, — КДБ (то мені так говорили тут²) вважав антирадянські настроєною людиною. Вона ж такою не була. Алла Горська стояла на таких позиціях, як Вячеслав. Чорновіл, як багато інших правозахисників, котрі виховувалися в радянському середовищі. Ми не могли терпіти брехні, тої прірви між словом і ділом, між теорією і практикою радянської влади. Проти самих засад радянських, проти рад, як системи правління в її ідеальному варіанті, вона ніколи не виступала. Так звана антирадянська діяльність зводилася до читання, до зацікавлення самвидавом, який висвітлював не цензурованими шляхами якісь сторінки історії або культури. Багато в самвидаві було художніх творів, спогадів, часом були якісь історичні речі. Але то не були речі, які закликали до повалення Радянської влади. Алла була зацікавлена минулим українського мистецтва. Вона дуже хотіла вивчити мистецтво 20-х років, тобто недалекого минулого, мистецтво періоду ренесансу, розквіту в Україні. Вона цікавилася Петрицьким, Нарбутом народною творчістю і народним мистецтвом усіх часів і в різних виявах, не лише, скажімо, писанками чи вишивками. Активну участь брала у відродженні деяких звичаїв, ходила колядувати, залучаючи до цього художників. Ті колядки не були чисто художницькі; я, скажімо, брала участь в іншій ватазі, але найбільше там концентрувалися художники. У них були найкращі маски, найкращі строї. Алла над тим дуже багато працювала. Співати вона, на жаль, не могла. Але дуже любила пісні, дуже любила спів, тож ретельно готувалася до тих

² "говорили тут" – в Америці.

колядок. Приходила на проби десь за два місяці: старалася знайти якусь невідому колядку, на кілька голосів виучити її. Намагалася не відходити від дозволених рамок, хоч вони ніколи не були чіткими, ті рамки, але все-таки прагнула дотримуватись тих текстів, які публікували «Музична Україна» чи Академія наук. Ми обминали релігійний аспект, якесь політичне забарвлення, що траплялося в колядках. Коли ми в 1965 році колядували і проходили повз КДБ, знаючи, що там сидять наші друзі, з якими ми донедавна співали разом, то не могли втриматися, щоб не заспівати коляду, де згадуються «...і тюрми, і неволі...». А загалом, старалися відновити традиції, щоб повернути до тих обрядів увагу і зацікавити більше коло людей.

Алла Горська шанувала народних художників — таких, як Ліза Миронова, Ганна Собачко-Шостак та ін., народних художників не в розумінні із званням «народний художник Радянського Союзу», а з народу. Вона їх вивчала, шанувала, високо оцінювала їхнє мистецтво і намагалася вчитися в них, тобто використовувати їхній досвід, поєднуючи його зі своїм, уже набутим, завдяки інституту та власній творчості.

Алла одружилася в інституті, ще студентами вони побралися з Віктором Зарецьким. Мали одного сина. Отримали в Києві на вулиці Рєпіна помешкання, як на київські масштаби, добре, хоча й не таке вигідне. Воно не було окреме, жили із сусідами в комунальній квартирі, десь у коридорі знаходилася спільна кухня. На вигляд воно було просторе, мало дві великі і, головне, високі кімнати, яких тепер не будують. Це дало змогу їм якось тримати свої роботи і жити трохи вигідніше, ніж багато їхніх колег. А матеріальний стан членів Спілки художників залежав, насамперед, від їхньої лояльності. Якщо вони лояльні, не стоять в якихось чорних чи сірих списках, то мають замовлення і заробіток, виставляють свої твори і, отже,

мають стимул до творчої праці. Горська не мала такої можливості. Офіційне замовлення було великим святом і великим зобов'язанням. При її сумлінному ставленні до роботи воно не давало великого заробітку. На іншого художника, можна було ту роботу, яку вона робила півроку, зробити за місяць, і вона могла, звичайно, виконати це для заробітку, але не бажала. Вона часом працювала взагалі безкоштовно, за харчі. Остання її робота в житті, теж колективна — із Зарецьким і не пригадую, хто ще з ними був, — розмалювали ресторан в Черкаській області в Золотоніському районі. Це було в селі. Колгосп чи не мав змоги, чи не дуже хотів заплатити їм за ту працю, вирішив розрахуватися з ними продуктами. Десь за місяць перед смертю Алла Горська привезла звідти повну вантажну машину харчів. Що вона з ними зробила: почала роздавати їх серед знайомих. Цей останній місяць вона справді займалася такими благодійними справами. Допомогала іншим. Мені також допомагала як продуктами, так і фізично. Приходила, заковувала рукави, починала там щось білити, щось заліплювати, щось конкретне робити — не поради давати. Вона знала, що мені треба дров на зиму. Це була її фактично остання благодійна справа. Вона її називала жартома «операція «Дрова»»+. Дуже тяжко виявилось знайти в Києві машину, щоб привезти дров, і вона витратила на те дуже багато часу. Згодом комічно розказувала, як їй вдалося через Академію наук знайти машину. Поїхала сама до лісу, привезла ті дрова. Я пригадую, як ми їх розвантажили. Вона бавила мого сина, свого похресника Ярему. Я її запитала, скільки треба заплатити водієві. Вона каже: «...знаєш, я домовилася з ним за 20 карбованців, але він так старався. Заплатімо йому 25. Що зробити, коли в наші дні порядність оплачується». Ми йому заплатили 25, і він був дуже задоволений.

Це було за два чи три дні перед її смертю. Як це сталося? Вона не повернулася від свого свекра, коли мала повернутися. Не з'явилася й на другий, третій день, і ми спершу сприйняли це нормально. Думали, що Алла, за своєю звичкою, там благодіянням зайнялася — пере чи ремонт робить в помешканні. Потім почали вже тривожитись. Чоловік її щось там відчув негаразд. Віктор був дуже чутливий, ще й професія його сприяє такому загостреному відчуттю. А вночі йому приснився такий віщий сон. Він побачив свою матір, її очі (вона не так давно померла), і закривавлену Аллу. Він зрозумів, що її немає живої. З такою вісткою і приїхав до мене вранці. Я зрозуміла, що сталося щось надзвичайне, бо він ніколи не був у мене. Ми були з ним в добрих стосунках, але не в таких дружніх, як із нею. Коли я зрозуміла, що він думає, що Алли немає живої (він цього не сказав прямо), вирішила, що треба її шукати, зрозуміла, що з нею справді щось сталося, що їй потрібна якась допомога. Зрозуміла, що Віктор не може поїхати, оскільки він знаходився у стані, близькому до божевілля. Він лише сказав, що звертався до міліції, і там обіцяли йому вранці відчинити хату і перевірити, що в ній діється. Вдвох з Євгеном Сверстюком ми поїхали у село. Коли не змогли знайти ніяких її слідів: ні в сусідів, ні в хаті, ні в лікарні, тоді ми вже звернулися до міліції. То довга історія, як з міліцією відбулось, але зрештою міліція відчинила хату. Хоч як халтурно вони до того ставилися, врешті знайшли її неживою. Ми з Євгеном її не бачили, вірніше Сверстюк бачив її здалека. Він зрозумів, що то вона, але не зважився мені сказати. Коли міліція з'ясувала, що то жінка, чомусь нам не показали її. Чоловікові також не показали. Сторонні люди її оглядали! Що може означати це, я, на жаль, не знаю, так само як багато інших подробиць, які я там бачила, поки що не зрозумілі. В її справі слідство було формальним. Його вели

Страшнов і Логінов. Тоді я багато чого не розуміла. Так, як і те, чому дуже ретельно і сумлінно вбивають усе, що пов'язано з її іменем, її підпис під працями, всяку пам'ять про неї, її листи, навіть звичайні відвідування могили сприймаються як антирадянське зборище. Для мене вона була і є в багато чому зразком. В моєму уявленні її образ не набагато перебільшений. Впевнена — вона є зразком для молоді і в особистому житті, і в громадському, і в професійному, і в мистецькому також.

«Через тернії до істини». - К. «Образотворче мистецтво», № 5, 1990, с. 1-8

Зошит А. Горської з вправами та диктантами

з української мови з виправленнями та оцінками
Світличної Н.³

24 березня 1964 р. Перевірочний диктант

*Між старих повір'я
водиться з давнини глухої,
сивої, той щасливий, хто
народиться під зорею,⁴ під щасливою.*

*Еней все щупався рукою,
щоб не ввалитися кудись.
Були тут штатські і
воєнні, були і панські,⁵ і
казенні.*

*Як = би⁶ ви вчилися так, як
треба, то й мудрість би
була своя.*

³ ЦДАМЛМУ, архів А.Горської: ф. № 1165, опис 1, справа № 34.

⁴ кому закреслено Н.Світличною.

⁵ кому вставлено Н.Світличною.

⁶ дефіс закреслено Н.Світличною.

*Та коли захлинались сичч,⁷
Насміхалися зорі з Кирила,⁸
і, пробивши сорочку в-ночі,⁹
знов в Кирила пружинили крила.*

Життя прожити – не поле перейти.

*На цвинтарі розстріляних
ілюзій уже немає
місця для могил.*

*" Та воно так, у кулак
кахикав, – красти погано, куди уже гірш."*

*Бог був марксистом і відповів
йому: "Я завжди сумнівався, сину мій."*

3/2 3.

(підпис Н.Світличної)

24 / III

6 квітня 1964 р. Диктант

*Гей ти, хлопчику на белебені,
а при цьвохни-но батіжком, щоб
не барилося моє золото.*

*А вночі, втаємничені сном,
вони злітають на двох
розкішних,розпущених крилах.*

Серце, будьмо жорстокими.

*Не озирайтеся в душу минулого –
воно може нас заморозити.*

*Так розкошую я з добра
на рівні божих партитур.*

*Скільки марев могучих
пропало, скільки сумнівів*

⁷ виправлено Н.Світличною.

⁸ кому закреслено Н.Світличною.

⁹ виправлено Н.Світличною.

рястом зійшло, щоб мені
засивіло опалом це холодне
жорстоке число.
Роки – козаки летять в бунті вишневої колотнечі.
Кому сонця в кишеню, кому
дулю дешеvu, а Кирилові,
прости господи, крила.
Та мушу я іти на рідне
поле босим і мучити себе й ледачого серна.

10 квітня. Диктант

А що, як подати ближньому руку, а він за те тобі
пальця відкусить?

Чому час від часу над сузір'ям Ліри З'являється
голова Дракона?

В історичних льохах відстояться вина істини, гірко
вибродять кров'ю правди пекучі меди.

І розіп'яли її, небогу, в ім'я параграфів товстих..

З хати віє нудьга й самота,

у руках засміявся віник,

спритно валянки обміта.

16 червня 1964. Класна робота

Драч Іван.	По віках, як по горбах, йде українська Беатриче, з морозом долі на губах.
Симоненко	Мадонно мого часу, над тобою палають німби муки і скорбот.
Костенко	Як мовчанням душу уярмлю, то який же в біса я поет?!
І.Драч	Гей, бандура, хмура, понура рида від Дніпра аж до Прута

20 червня 1964. Класна робота

*Красива жінка – Устина відносна,
найперше місце на конкурсі оман,
попродниця духовним альбіносам,
коли вчиняють вірші чи роман.*

27 серпня 1964. Класна робота

*Вебера Доля в недолі, воля в неволі
нова і щастя в нещасті,
Вітчизна в напасті
Кругом неправда і неволя,
народ замучений мовчить,
а на апостольським престолі
чернець годований сидить.*

*Франко На серці стихають негоди.
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий
тіла, ані прокляття нас не відтягне
від діла.*

*Не достатки, а тяжка праця кидались у вічі.
Згода будує, а незгода руйнує.
На вовка неслава, а їсть овець Сава.
Слово не горобець: випустиш – назад не вернеться.
Не штука розкидать, а штука зібрать.
Неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся.*

ВАСИЛЬ СТУС

Інтерв'ю про Василя Стуса

Питання: Василь Стус відомий як поет-політв'язень.
А яке його значення в ширшому масштабі?

Відповідь: *Василь Стус за своїм покликанням і з ласки Божої – поет. Він поет не тільки непересічний, а рідкісний своїм талантом і культурою. Доля призначила йому в житті ще й роль політв'язня. Цю вимушену роль*

він почав виконувати близько 20 років тому, ще перед своїм першим арештом – приблизно від 1965 року (цей рік вважають роком першого погрому національної культури в сучасній історії України). При цьому Василь Стус може бути прикладом синівської вірності своєму народові і такої любові до батьківщини, яка межує з ненавистю. У Стуса все це органічно переплітається, так що Стус-поет, Стус-політв'язень і Стус-громадянин, патріот – це один тугий вузол. Як влучно зауважив проф. Ю. Шевельов у своїй передмові до Стусової поетичної збірки «Палімпсести», що має вийти незабаром у видавництві «Сучасність» (Нью-Йорк), в усіх поезіях збірки «названа чи не названа, стоїть... постать утраченої батьківщини, – і в плані особистому утраченої, і в плані національному. Україна – це трунок, що оп'яняє поета й робить його одержимим, і це – трутизна, що вбиває його тіло й дух і веде до загибелі».

П.: Чи Ви знали його особисто? Який Стус як людина?

В.: Я познайомилася зі Стусом десь 1964 року, коли приїхала жити до брата в Київ. Мій брат, літературний критик Іван Світличний, працював тоді в Інституті літератури АН УРСР, де був у той час аспірантом і Василь Стус. Їх єднали, насамперед, спільні літературні зацікавлення. Василь часто бував у брата вдома. Він дуже коректний, але прямий і принциповий та водночас уважний співбесідник і чуйна людина. Я завжди відчувала його вразливу делікатність, поєднану з нервовою напругою. У ньому рідкісно гармонійно поєднується неприйнятність фальшу, нетерпимість до зла в будь-яких виявах – і якась беззахисна оголеність душі, непрактичність у буденному житті.

У моїй пам'яті чітко зафіксувалися окремі кадри пам'ятних зустрічей з ним.

Зима 1966 року. Василь Стус одружується з Валентиною Попелюх. Казенна, конвеєрна атмосфера в так званому «Палаці щастя». Ми з Аллою Горською пробуємо вкрасити трохи людяності, сердечності в штучно-урочисту процедуру «реєстрації шлюбу». Василь підходить до мене і раптом просить вибачення. За що? Не знаю. Він дуже болісно переживав арешт Івана Світличного в 1965 році – слідство в той час іще тривало. Тієї самої зими В. Стус виступив на літературному вечорі із своїм віршем «Не можу я без усмішки Івана...». Працював він тоді вже кочегаром.

Весна 1966 року. Ми в сквері напроти обласного суду, де відбувається один з процесів над «шістдесятниками» і туди не пускають не тільки друзів підсудних, але й найближчої родини. Василь запаливав цигарку, і в нього дуже дрижали руки.

Літо 1978 року. Після тяжких домагань В. Стус дістав дозвіл приїхати із заслання до свого вмираючого батька. Він устиг тільки попрощатися з ним, а другого дня – поховати. Дружина з сином і кілька друзів поїхали до нього з Києва на Донбас – щоб побачитися бодай коротко. Я не могла поїхати: забороняли вимоги адміністративного нагляду. Через друзів Василь передав мені оберемок любистку – купати в ньому немовля: він завжди про всіх пам'ятав.

П.: У яких обставинах Стус уперше проявив себе? Яка його роль у відродженні культури 60-их років?

В.: Тяжко сказати, коли саме Стус «проявив себе вперше». Не пам'ятаю навіть, коли він «проявився» в моєму уявленні. Можливо, це було тоді, як він мав виступати на одному з ювілейних вечорів Т. Шевченка, але вечір заборонили перед самим початком. Можливо, коли підписував протести проти переслідування української культури і її діячів; можливо, коли виступав

на вечорах поезії. А може, тоді, коли перед прем'єрою фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова в кінотеатрі «Україна» в Києві Іван Дзюба повідомив про арешти, що відбулися в Україні наприкінці серпня 1965 року (прем'єра фільму і виступ Дзюби відбулися 4 вересня, тоді, коли ще навіть родини декого з арештованих нічого не знали. Охоронці порядку не дали докінчити Дзюбі, зігнали його зі сцени і ввімкнули сирени, щоб заглушити голос. Тоді Стус, звернувшись до переповненої аудиторії, кинув заклик: «Хто проти тиранії – встаньте!». Лише кілька людей (із кількох сотен!) встало, та й ті потім дорого заплатили за те вставання. Наприклад, Юрій Бадзьо і Михайлина Коцюбинська почали платити партійними квитками, та й дотепер платять: він – волею, вона – кар'єрою талановитого літературознавця і перекладача.

П.: Яка його роль у відродженні 60-их років?

В.: У літературному процесі шістдесятників Василь Стус виступав водночас як молодий талановитий поет і уважний наставник ще молодших поетів. Він не просто вболівав за молоду поезію, а домагався, щоб молодим талантам не перешкоджали розквітнути. Виступав у Спілці письменників, звертався до преси, писав про творчість В. Голобородька, М. Воробйова, В. Кордуна та ін. Василь Стус працював багато і плідно.

Звертаючись у 1976 році з концтабору до ПЕН-Клубу, В. Стус так визначає обсяг конфіскованих у нього під час обшуку літературних творів: «Конфіскували рукописи всіх моїх віршів, рукописні поетичні збірки «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар», незакінчені повісті «Поїздка у Счастєвськ», «Щоденник Петра Шкоди», варіанти нарисів декількох інших оповідань і повістей. Серед сконфіскованих речей було близько двох десятків літературно-художніх статей, присвячених творчості

П. Тичини, В. Свідзінського, Г. Белля, Б. Брехта, Й. В. Гете, Р. М. Рільке, Енценберга, П. Целяна, І. Базмана, Бобровського. Загалом мені забрали близько 500 оригінальних віршів, коло 10 друкованих аркушів прози, стільки ж публіцистики, близько 30 друкарських аркушів поетичних перекладів. Окрему велику книжку можна було б скласти з моїх літературно-художніх статей. Практично це значить, що мені забрали все, що я написав протягом 15 років літературної діяльності». (Ідеться про обшук напередодні арешту в січні 1972 р.).

Стус як поет був мало відомий до арешту і загального погрому 1972 року. Його більш або менш знали в порівняно вузькому колі київської інтелігенції, що гуртувалася, зокрема, навколо Клубу творчої молоді в Києві. Зрештою, і тепер його на батьківщині не знають: жодної збірки його не було видано. Ті, що вийшли за кордоном, читачеві на Україні недоступні, навіть ім'я автора під забороною. А офіційний образ Стуса не тільки не має з ним нічого спільного, а навпаки – цілком протилежний до справжнього.

Будь-який радянський письменник чи шанувальник літератури скаже, що він не знає такого поета – Стуса, – і скаже правду. Це парадоксальне явище часто буває нормою сучасного життя в Україні.

П.: Які були причини арешту Василя Стуса і погрому в Україні 1972 року? Як Стус реагував на цей погром?

В.: Приводом до арешту Василя Стуса в 1972 році була збірка його поезій «Зимові дерева», видана в Брюсселі попереднього року, і стаття про трагедію Павла Тичини як символ трагедії української культури 1930-х років. Стаття називалася «Феномен доби» і була вилучена в машинопису.

Справжньою ж причиною і арешту В. Стуса, і загального погрому 1972 р. було постійне намагання

влади винищувати найменші паростки незалежної думки в національній культурі України. Грунт 1960-х років був сприятливіший для таких паростків, тому й погром відзначався особливою жорстокістю, порівняно з попередніми. Арештовували фактично не активістів громадського руху, не учасників опору режимові, а просто незалежних діячів літератури і мистецтва, свідому частину української інтелігенції.

Осмысливши масштаб розправи над цією інтелігенцією, Василь Стус написав у концтаборі в 1975 році статтю «Я обвинувачую», в якій звинувачує КДБ «у свідомій фальсифікації з метою приховання справжніх злочинів та прилюдної дискредитації людей, репресованих за їхні переконання». «Я обвинувачую КДБ, – писав В. Стус, – як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972-73 років в Україні – це суди над людською думкою... над проявами синівської любові до свого народу».

П.: Як тримався Стус у таборах? Чи продовжував писати вірші?

В.: У таборі В. Стус часто виступав з протестами проти сваволі адміністрації, тримав голодовки, хоча фізично був дуже слабкий і постійно хворий. Він ще перед ув'язненням захворів на виразку шлунку, а в таборі йому хірургічно видалили понад половину шлунка – і все ж його змушували фізично працювати і вимагали виконувати виробничу норму. Часто навіть під час кровотечі він не діставав необхідної медичної допомоги. В 1973-75 роках ми перебували з ним в одному таборі (ЖХ-385/3), тільки в різних зонах. Якось улітку 1975 року нам пощастило дізнатися про чергове загострення хвороби Стуса і вбивчо байдуже ставлення до нього з боку адміністрації табору. Тоді ми вп'ятьох (Стефа Шабатура, Ірина Сенік,

Ірина Калинець, я і Нийоле Садунайте, яку щойно привезли до Мордовії з Литви) оголосили голодовку протесту і тримали її 5 діб. На час цієї голодовки нас зачинили до божевільні (12-й корпус табірної лікарні) і практично позбавили навіть повітря. Ми також пропонували свою кров для Стуса, але нікому з нас, крім С. Шабатури, на ці заяви навіть не відповіли. Протягом усього 8-річного першого терміну стан здоров'я В. Стуса був тяжкий, а часом і загрозливий. Про це не раз повідомляла «Хроника текущих событий», писали відомі правозахисники М. Ланда, Т. Ходорович та ін.

Проти знущань над хворим Стусом виступали його співв'язні, що, зокрема, докладно описав М. Хейфец в «Українських силуетах». До речі, його розділ про Стуса під назвою «В українській поезії тепер більшого нема...» цінний насамперед тим, що показує Стуса в обставинах, про які ніхто, крім невеликого кола співв'язнів, не знає, яких навіть уявити не може той, хто там не був, бо життя на волі і життя в радянських в'язницях різняться так само, як цей світ від потойбіччя.

Попри нестерпні умови, Василь Стус в ув'язненні продовжував писати вірші, багато перекладав, зокрема, з німецької (Ґете, Рільке). Але все написане в нього постійно конфісковували, забирали навіть листи до родини, якщо там були вірші, незалежно від змісту, бо «вже саме перебування автора в ув'язненні може надати ліричним текстам політичного значення». Пригадую, як у 1977 році, після чергової конфіскації листа через вірші, В. Стус написав у наступному листі (а їх дозволено максимум два на місяць) переклад якогось давнього німецького чи французького автора – теж конфісковували. Тоді в черговому листі він переписав якийсь вірш Шевченка, включений до шкільної програми, – і той лист конфісковували з тією самою мотивацією: «умовності в

тексті». Це багаторічне відвойовування своїх і чужих віршів від вандальського знищення – позбавляє Стуса рештків фізичних і моральних сил. Доведений до краю, Василь Стус зрікся радянського громадянства наприкінці 1978 року. Він писав, що «заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і національної гідності, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє конто; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму відведено на ранг державного злочину; національно-культурний погром в Україні – все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю – тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства».

П.: Як Василь Стус відбував заслання?

В.: Умови заслання бувають дуже різні. Стусові створили і на засланні умови якнайгірші: тяжка фізична праця в шахті, деморалізоване оточення, цькування, організоване через КДБ, тощо. І постійне відчуття, що натягнена між ним і владою струна не витримає, трісне. Навіть коли помирав його батько, В. Стуса не пускали до нього, аж доки він сам провів голодовку протесту, і кілька інших політичних засланців у Якутії, Красноярському краї тощо підтримали його домагання. Хоча вимоги його не виходили за межі того, що гарантує радянський закон. Усі три роки заслання в Магаданській області В. Стус жив, очікуючи, що ось-ось його знову переведуть до в'язниці. Саме «переведуть», бо в тих умовах і слідство й суд – це порожня процедура, формальність. Газетна кампанія, організована влітку

1978 року, майже не лишала сумніву, що Стусові готують нову розправу. Все ж, він закінчив 3-річне заслання на Колимі і повернувся до Києва в 1979 році.

П.: За яких умов Стус включився в діяльність Української Гельсінкської Групи?

В.: До участі в роботі Української Гельсінкської Групи В. Стус зголосився ще в засланні. Він бачив, що людей, близьких до Групи, репресують найбрутальніше, і вступив до неї, «бо просто не міг інакше». «Коли життя забрано – крихтя не потребу», – писав він у табірному щоденнику. У своєму другому ув'язненні він не сумнівався, але – «просто не міг інакше».

П.: Яким було його життя на волі до повторного ув'язнення?

В.: Психологічно він не відчував волі, він практично не мав її. Постійний брутальний нагляд, тяжка фізична праця, неможливість займатися творчістю і щохвилини відчуття, що тюремна брама перед ним відчинена і ось-ось зачиниться за ним знову – така була його «воля». Тому другий арешт, який стався 14 травня 1980 року, був логічним продовженням у тому ланцюзі переслідувань, що почалися для нього як представника української культури ще в 1965 році. На суді виявилось, що перші допити т. зв. свідків датовано ще квітнем 1979 року. Отже, цей час був потрібен кадебістам лише на те, щоб створити бюрократичну видимість справи. Нічого суттєво нового йому інкримінувати не могли, але сучасна карна система в Радянському Союзі не дозволяє таким, як Стус, жити на волі – навіть з усіма її обмеженнями. Влада безсила перед аргументованою стійкістю Стуса. Лишається одне – фізичне знищення. Саме на це й розрахований другий термін ув'язнення Стуса: 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання, що має закінчитися аж 1995 року. До речі, на

суді стало відомо про фізичні тортури, які застосовували щодо Стуса під час слідства.

П.: В яких умовах він перебував під час другого ув'язнення?

В.: За останні роки з табору особливого режиму вийшло дуже мало документів, і зовсім не виходять вірші. В одному з тих рідкісних документів, у «Табірних записках» (назва умовна) В. Стус писав: «Спроба щоденника в цих умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або – найчастіше – загрожує кара. ... Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією – дуже помиляється. Закон повного беззаконня – ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин. Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, – тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. Так довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником».

П.: Що останнього чути було про нього?

В.: Останні вістки про В. Стуса були дуже тривожні. Цілий рік його тримали в самотності на пониженому харчуванні. До давніх хвороб (шлунок, серце, скалічені ноги) додалися ще якісь небезпечні симптоми,

які свідчать про серйозне захворювання нирок. Усе це, разом з моральними тортурами, спричинило, що В. Стус написав у жовтні 1984 року прощальний лист до родини, відчуючи ймовірність близької смерті. Побачень він не мав від самого початку ув'язнення – тобто майже 5 років.

П.: Чому Стуса вважають символом української трагедії?

В.: На тлі трагічних подій, що відбувалися в таборі особливого режиму протягом другої половини 1984 року, трагічна смерть В. Стуса набирає цілком реального значення: від травня до жовтня минулого року там передчасно померли українські правозахисники Олекса Тихий 57-ми років, Юрій Литвин 50-ти років і Валерій Марченко 37-ми років. Враховуючи, що на той час у зоні особливого режиму було приблизно 30 в'язнів, смертність, отже, становила 30%. Повідомлення, які приходили про В. Стуса останнім часом, не лишали сумніву, що влада не карала його за «злочини», а просто розправляється з ним – і як людиною, і як поетом. Конфіскацію влітку 1984 року збірки поезій «Птах душі» Василь Стус сприйняв так болісно, ніби в нього забрали щойно народжене немовля (за його висловом у листі до родини).

(Розмовляв з Н. Світличною Богдан Нагайло).

З передавань радіо «Свобода» 8 і 9 вересня 1985 р.

Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/stus/r11.html>

З приводу спогадів М. Хейфеца про В. Стуса

Нарис про Василя Стуса має велику вартість для всіх, хто цікавиться українським життям. Ті, що мали щастя знати Стуса особисто, переживуть терпку радість зустрічі з ним на сторінках цих спогадів: адже майже цілковиту монополію на спілкування зі Стусом привласнили собі

радянські карні органи на 10 минутих і 14 майбутніх років. Ті, що не читали ніколи його поезій, неодмінно зацікавляться ними, заінтриговані найвищою оцінкою, і не якогось там аматора красного письменства, а фахового літературознавця.

Мене найбільше захопила спостережливість Михайла Хейфеца і його вміння влучно передати характеристичні риси «блискучої людини» Василя Стуса, показати його в ситуаціях, про які часом не знає ніхто, крім хіба що самого Стуса, але він, хоч би й мав таку можливість, не розповів би про це тому, що надто не любить показувати себе навіть осторонь, а не те що в центрі. Як сказано в одному з його віршів — він прагне заховати, спеленати ізранену і стотривожну самотню душу і — усміхатися біді» .

Автор спогадів вважає своїм обов'язком «занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять». На мою думку, ці окрушини — неоціненні.

На прохання автора нарисувати та за згодою редакції журналу пропоную читачам «Сучасності» примітки, щоб дещо уточнити й розширити спогади М. Хейфеца.

1. До стор. 14 (про «блощицю в бушлаті»). «...Сам Стус надавав історії з «блощицею в бушлаті» серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КДБ за втрачену підслухачку».

М. Хейфец вважає, що знущання зваливалися на Стуса не через підслухачку, а через усю його поведінку, через його «непохитність». Певно, що так. Але, на мою думку, не можна також недооцінювати ролі підслухачки в його долі.

У той час, коли сталася ця детективна історія з «блощицею», ми були з Василем сусідами. Нас розділяли тільки два ряди суворої «запретки» (два високих паркани,

чотири ряди колючого дроту, дві смуги зораної землі, дві вишки з озброєним конвоем) — і все. Про підслухачку нам пощастило довідатися одразу, через кілька днів. Пригадую, невдовзі «завітав» до нашої зони уповноважений республіканського КДБ Стеценко — на вигляд делікатний, навіть трохи ніби сором'язливий «землячок» із Сумщини, «Микола, Іванів син», як він називав себе.

Під час цієї «візити» він поводився особливо запанібрата, навіть дещо запобігливо: просив пригостити його чаєм, пригадував колядки, пропонував шоколад, цигарки — делікатеси, що від самого погляду на них у голові паморочилося. Ірина Калинець, яка з особливою люттю поглядала на ту спокусу (вже навіть махру повидзьобувала, а курити хочеться), раптом запитала впритул, а чи не вмонтував він чогось у ті цигарки, як ото Стусові до бушлата.

«Делікатний уповноважений» аж ніби зашарівся, а Ірина підсумувала, дивлячись на нього «очима, більшими за айстри»: «Одного я не можу вибачити вам, Стеценку, — що ви — мій земляк». І вийшла з барака.

М. Хейфец пише мені в листі: «Звичайно, вони злилися через підслухачку, але не три ж роки...» Побоююся, що та злість у них значно тривкіша, ніж може здаватися на здоровий глузд. На моїй пам'яті це друга така історія. Подібну «блощицю» викрито в той час, коли ми, сталінське молоде покоління, ще не припускали можливості нових ув'язнень і репресій за інакодумство.

Отже, сталося це 5 червня 1965 року в Житомирі, куди я, в числі кількох інших приятелів паралізованого письменника Євгена Концевича, поїхала привітати його з 30-річчям. Були там також Алла Горська, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний з дружиною, поети Ірина Жиленко та Борис Мамайсур, ще кілька друзів. Один

«друг дитинства» Оксентій Мельничук (тепер покійний) і приніс той «дружній дарунок», умонтований в обкладинку художнього альбому.

Зауважу, що на Житомирській літературній ціліні Євген Концевич був у той час «живим Миколою Островським»: постійні делегації від піонерів, пенсіонерів, початківців і т. д., і т. п. Цієї ж ночі, з п'ятого на шосте червня, коли «блощиця» раптом замовкла (Євгенова дружина, не стерпівши гідоти в своїй хаті, від'єднала систему живлення) — доля Концевича повернулася до нього протилежним боком. Опікуни «блощиці» заметушилися одразу: о шостій годині ранку прийшов кається О. Мельничук, якого просто вигнали з хати, а о дев'ятій до двору простувало найвище обласне кадебівське начальство на чолі з заступником начальника республіканського КДБ, підполковником Калашем.

Інших «гріхів», крім викриття «блощиці», Концевич не мав. І все ж його хату по цей день обминають усі піонери й пенсіонери, хоч із нього, паралізованого й приреченого, і покаяння заяву витиснули ще в 1973 році, та й минуло відтоді вже 16 років. А він же ніколи не «врубався» в супротивників, як Василь Стус...

2. «Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту)» (стор. 23).

Василь Стус має історико-філологічну освіту, яку здобув у Донецькому університеті. Але останніх кілька років перед арештом (десь від 1967 до 1972 року) справді працював на посаді інженера в якомусь промисловому інституті (не пригадую назви).

В листі до мене М. Хейфец пише: «Василь говорив мені, що працював інженером, і я автоматично домислив, що — така освіта.

Українські зигзаги долі не прийшли до голови!» Такі «зигзаги долі» на Україні — поширене явище. У моїй трудовій книжці теж був запис посади — «старший інженер науково-технічної інформації», хоч за освітою я — звичайний учитель-словесник. Отаким «старшим інженером» був і Василь Стус. А перед тим побував він прохідником Київського Метробуду, кочегаром (після аспірантури в Інституті літератури АН УРСР). А під час ув'язнення — кравцем, шахтарем. А між ув'язненнями — робітником на взуттєвій фабриці, металургом.

Українські зигзаги долі...

3. До стор. 17 (про малюнки Стефи Шабатури). У неї вилучили понад 200 різних малюнків, ескізів, екслібрисів тощо. Серед них портретів не було взагалі, — навіть малюнків з елементами табірних атрибутів (паркан, ґрати), як нам з Іриною Калинець сказав начальник табору, знайшли всього 6. Але їй про *всі* оголосили, що їх знищено «шляхом спалення» як антирадянські: навіть натюрморти з квітами і дитячі екслібриси з кониками та пташками.

4. До стор. 27 (про Я. Добоша) . « ...В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув, у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ані Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець, — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху».

Іван Світличний зустрівся з ним у Києві, а не в Львові.

Як мені розповідали пізніше, побачив його випадково в своїх знайомих, до яких зайшов на кілька хвилин у новорічну ніч. До арештів я також не чула навіть прізвища Добош і не знала про це його побіжне знайомство з братом. Газетні ж подробиці про зашифровані телефонні розмови Добоша з Світличним, про передачу 30 доларів тощо, напевно, слідчі додали для переконливості і пікантності, розрахованої на обивателя.

З тих, кого названо в спогадах, Дзюба, Сверстюк і Світличний жили в Києві, Ірина Калинець і Славко Чорновіл — у Львові.

5. До ст. 28: «У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республіканського ГБ його повезли вже за північ...»

Для практики КДБ в Україні це не було «неймовірно довго»: 12 січня 1972 року така тривалість обшуків була звичайною. В мене того дня теж був обшук, який почався о 7.30 ранку, а закінчився о 12.30 ночі, а в брата обшук почався приблизно в той самий час, а закінчився близько дев'ятої години наступного ранку (себто тривав понад добу без нічної перерви). І дотепер більшість відомих мені обшуків у Києві триває, як правило, 15-18 годин.

6. До стор. 32: «Як він, мабуть, мучив їх під час слідства!..» Чи не завдяки цьому «Прощавайте, братове! Стуса до божевільні везуть!» я знала про його експертизу ще до того, як мене в грудні 1972 року відвезли до Павлівки. До речі, нами опікувалася одна й та сама лікарка — зав. відділенням (на жаль, моя пам'ять не зберегла ані її прізвища, ані числа відділення — здається, 13). Коли я нагадала їй про Стуса в перші хвилини нашого знайомства, вона не заперечила, що він там був, підкреслила його інтелігентність тощо. Про Ґлузмана сказала, що не чула. Принагідно: одне з перших моїх питань до неї було: чи є тут бібліотека? На що вона відповіла: «Була. Але всю скурили». І приносила мені потім з дому Достоевського. Казала, що Стусові вона теж носила книжки з домашньої бібліотеки.

І ще один приклад того, «як він мучив їх». Знайомлячись зі своєю справою в лютому 1973 року, я натрапила на протокол допиту Стуса. Протокол було складено в формі друкованих запитань і відповідей (переважно слідчі пишуть свої інтерпретації відповідей, часто навіть без питань). У тому протоколі було таке

питання: «З якою метою Світлична зберігала документ під назвою «Феномен доби»? Відповідь: «Питання — через дорогу навприсядки». Отак просто, без жадних коментарів.

У нарисі М. Хейфеца є місця з дискусійними інтерпретаціями подій і явищ, зокрема української культури, з якою автор, за його власним визнанням, не був глибоко обізнаний. І все ж він виявляє неабияку ерудицію і своєрідне відчуття української національної специфіки, що особливо вдалося йому зреалізувати в зображенні головного героя нарису — ув'язненого, але не скореного поета Василя Стуса.

«Сучасність», 1981, №7-8, сс.. 76-79

Над труною Василя Стуса

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тіль каліни,
на чорних водах — тіль її шукай,
де горстка нас. Малесенька шопта.
Лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання...

Лише 15 років тому, в 1970 р., ці слова зойком вирвалися з поетового серця над могилою Алли Горської, що «світлим, добрим Духом пройшла між нами» і була раптово, підступно вбита в розквіті краси й таланту. Тим відважним поетом був Василь Стус. 4 вересня цього, 1985, року, його слова відлунили в наших душах над роззявленою могилою самого Стуса, теж убитого — тільки його вбивали із садистською послідовністю, довго і безпощадно. Фактично це вбивство тривало протягом усіх 15, а то й 20 років. Рівно за 20 років до своєї смерті, 4 вересня 1965 р., Стус у переповненому столичному кінотеатрі «Україна», дізнавшись про репресії щодо

української інтелігенції, звернувся до публіки із закликом: «Хто проти тиранії, встаньте!» І сам устав при цьому першим. Відтоді його почали катувати в різний спосіб.

Не раз, коли жертва доходила до межі своєї фізичної спроможності, кати повертали її з критичного стану трохи за межу, на цей бік, не дозволяючи померти, але й не даючи жити. Віяло смерті, думали, змусить поставити «на шлях виправлення» невиправного поета. Бо хто ж не боїться смерті, як вона вже загляне в вічі? Стуса не лякала фізична смерть. Його лякала смерть духовна, яку він бачив, як пошесть, серед живих. І ледь опритомнівши після тривалої та загрозливої кровотечі, Стус писав за ґратами:

Як добре те, що смерти не боюся я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що вам, лукаві судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.
Що жив-любив і не набрався скверни,
зненавиди, прокльону, каяття,
народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся у життя.

Тоді кати ще більше лютували, а він зціплював зуби і понад їхні ниці голови промовляв слова молитви за вітчизну, «перестрашене пташа», бо вона — його «трунок і трутизна, нею витліла душа».

Ставили пастки на його думку, на його душу, знущалися і глумилися, а йому найбільше боліла Україна.

«За межею. Там, лівіше серця». Він сповідався:

... серця я, мій Господи, не маю
на свій талан. Це Ти мене береш,
немов шматок невироблений глини
і місиш, мнеш, і пальцями всіма
формуєш образ, щоб не задарма
іще один кавалок України
сподобивсь тверді.

Його душа — попри всі муки — співала, «ропаво і криваво», і пісні птахами вилітали крізь ґрати і мури. Їх перехоплювали, забирали, нищили: близько 600 віршів і перекладів тільки під час першого ув'язнення 1972-1977 рр. А потім ще ж було 3 роки заслання на Колимі, страшнішого за табір. Прощаючись з дружиною на засланні, сказав їй, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі. (Не міг він знати, що в таборі за 5 років ні разу не вдасться побачитися). «Але голови гнути я не збирався — бодай, що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загибелі», — напише він згодом з табору. А там, у тому таборі, — «закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших так званих взаємин [з владою]». Під час першого ув'язнення вірші-птахи все ж вилітали, хоч і з обсмаженими крилами. Вони склали велику збірку «Палімпсести». А в Кучино на Уралі, куди Стуса прирекли на друге, 15-річне ув'язнення, «ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, запаси».

Торік забрали в нього книжку нових поезій під назвою «Птах душі». Можна уявити, як тішилися мисливці за думкою, замкнувши «Птаха...» в своєму сейфі! Це була смертельна рана для фізично знівченого поета. Він не міг пережити цієї втрати, писав у листі, що болить йому так, ніби забрали щойно народжених немовлят. Восени 1984 року написав прощальний лист своїм найближчим: матері, дружині, синові, сестрі, друзям.

В цей час літературні цербери писали рукою Я.Колосова в шостому числі журналу *Радуга* про найкращого поета сучасної України як про «зрадника, вбивцю і терориста в тозі правозахисника» та запевняли, що «Василь Стус фактично здоровий»... Стусові давно вже

боліло не це. В листі із заслання 29 жовтня 1977 року до друзів Стус писав:

«Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки. І не можна звужувати проблеми — питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу — і є масштаб цього питання, звужувати який — гріх». Є трагедія народу, і Василь Стус — символ тієї трагедії.

«Сучасність», 1985, №10, сс. 114-116

ПЕТРО ГРИГОРЕНКО

Новини про переслідуваних в з України

Повідомляє Закордонне представництво Української Гельсінкської групи

З боєм повідомляємо про смерть засновника і керівника Закордонного Представництва Української Гельсінкської Групи, ветерана правозахисного руху в СРСР

Св. п. ПЕТРА ГРИГОРОВИЧА ГРИГОРЕНКА

Його життя було складне і нелегке. Він виростав і дорослішав разом з радянською владою, тісно переплівши свою долю з її долею. До 1960-их років здобута тяжкою працею військова кар'єра П. Григоренка була дуже успішною — від звичайного сільського хлопця до генерал-майора Радянської Армії. Проте, переконавшись у хибності системи, якій Він усе життя служив, П. Григоренко знайшов у собі мужність критично переглянути систему і свою роль у ній. Згодом Він побачив, що радянський режим не просто хибний, а злочинний — і відважно виступив проти режиму. Власті не прийняли Його чесного виклику: Григоренка підступно оголосили божевільним і майже сім років

примусово «лікували» Його в психотюрмах, тобто вбивали в ньому людину. Та Його воля і тут перемогла.

Правозахисна діяльність виявилася для Григоренка реальним втіленням Його уявлень про справедливість. 1977 року власті знову продемонстрували свою підступність: дозволивши Григоренкові поїхати на лікування до Америки, Його позаочі позбавили громадянства і заборонили повернутися на батьківщину. Та Він не склав зброї перед силою зла, далі невтомно захищаючи потоптані права людей і народів. Найголовніше для народу, Він вважав, — позбутися страху. Але Його не менше турбувало питання, що прийде на зміну страхові; який духовний світ займе його місце? Що буде з душею, яка, позбувшись страху, лишається порожньою? Він мав відвагу ставити питання навіть тоді, коли не міг на них відповісти.

Трагічний і притягальний образ невгамовного шукача і оборонця справедливості, яким був П.Г. Григоренко, для багатьох залишиться зразком чесності й відповідальності за долю світу.

Закордонне представництво УГГ. 23 лютого 1987 р.

Часопис «Наше життя», 1987, ч. 3, с. 8-9

Слово над могилою П. Григоренка

Дорогий Петре Григоровичу.

Тяжко усвідомити, що Ви дійшли межі своєї життєвої ниви. Та нива, яку врізала Вам доля, була крем'яниста і горбата. Ви засівали її чистим зерном своєї душі, тяжко тягли свого плуга на гору. Дотягнувши до верхівки горба і оглядівшись назад, щоб помилуватись колоссям, побачили, скільки бур'яну і кукілю вродило на тяжко оброблюваному полі. І Ви вжахнулися. Ще більше Ви вжахнулися, збагнувши, що й нива давно вже не Ваша, а Ви

на ній — тільки наймит. Що було Вам робити? Можна було, як сусіди, сіяти собі далі і називати кукіль пшеницею.

З горба вже й плуга тягти легше,
до того ж, і стерня ніколи ніг не коле
тим, хто взува холуйські постоли...

Та в Вас озвався голос чесного хліборобського роду
— і Ви збагнули те, до чого дійшов колись Василь
Симоненко, що

тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
мене на ниву батьківську веде.

Тож Ви відважно сказали собі і людям, що
агротехніка, за якою Ви плекали свій урожай, — хибна і не
може родити нічого доброго. Ви знайшли відвагу босим
ступити на колючу стерню і віднайти на схилі віку віру і
мудрість предків — занедбану і забуту. Вам ні на кого було
спертися, ні з ким порадитися — тільки вірна дружина
підставила Вам своє плече і завжди йшла поруч, виймаючи
шпичаки з Вашого тіла і з Вашої душі. А ще Вам помогала
мудрість, яку висловив у віршах Робіндранат Тагор:

Якщо буде темна, пекельна ніч —
шаблюю вітер і злива, як лід —
і ніхто не запалить вогню, щоб тим,
хто йде у пітьмі, допомогти, —
тоді ти сам свій вогонь запали.
Ватру гніву й любові жар —
свій вогонь запали сам.

Вас оголосили божевільним. Вас обкидали камінням
чужі і свої. Це — останнє — найбільше боліло. Але ж,

Якщо на твій клич не прийде ніхто,
тоді вирушай сам.
Сам вирушай, один вирушай,
в путь вирушай сам.

Ви з готовністю одержимого брали на себе тягарі з
плечей інших і лишаєте нам у спадок *свою* мудрість: якщо

горить хата в сусіда — треба гасити її гуртом, не чекаючи, доки пожежа перекинеться на твою хату. Сьогодні світ надто тісний, і нема хати скраю.

На тернистому шляху останніх років Вам зустрілося багато друзів. Ви відгукувались на чужу біду, не питаючи про групу крові. Для багатьох Ви стали другом, побратимом і радником. Я зустрілася з Вами на американській землі, як з утраченою ріднею, і перші двері в Америці, що відчинилися переді мною, — були двері Вашої гостинної хати.

Наші спільні друзі зверталися до Вас із надією. Вам писали побратими з правозахисту, як Оксана Мешко, і незнайомі Вам особисто Василь Стус, Валерій Марченко — ті, до кого відправляємо Вас сьогодні. Передчасні смерті друзів вкорочували Вам віку. Страждаючи від власних недуг, Ви воліли помінятися місцями з Анатолієм Марченком, якого добивали в тюрмі.

Сьогодні в таборі смертників лишаються Гаяускас, Горбаль, Горинь, Калиниченко, Кампов, Кандиба, Лук'яненко, Ніклус, Овсієнко, Пяткус, Рубан. У добре знаних Вам психотюрмах Клебанов, Лупиніс, Михайленко, Османов, Рафальський, Хайло і інші приречені.

Ми віримо, що світло Вашої душі допомагатиме нам далі боротися за них і за правду на землі. Як свідчать хоча б учорашні події на Віденській нараді, Ви лишилися в лавах борців за справедливість, і перед Вами — мертвим — в безсилі й люті відступають Ваші кати, що позбавили Вас можливості бодай померти на батьківщині. Хай пучка рідної землі з України зогріває Ваше зболене тіло в цій могилі. Сердечний уклін Вам від нас, присутніх, і відсутніх друзів, які так само берегти будуть про Вас добру пам'ять від роду до роду. Вічна Вам пам'ять.

«Сучасність», 1987, №4, сс.. 116-118

ЛИСТУВАННЯ

ЛИСТУВАННЯ З АЛЛОЮ ГОРСЬКОЮ

Н. Світлична, Одеса – А. Горській, Донецьк

Аллочко, родинко!

Ми вже півдоби загоряємо. Погода сьогодні чудова, були на морі, це близько. Тільки я, мабуть, відвикла від безділля. Настрій сьогодні зовсім не відповідний і страшенно хочеться в Галинчину буцегарню.

Олесеві тут дуже подобається. Взагалі, в них обох настроїв – бути тут довше. А я не можу взяти себе в руки. Скучила за тобою, за вутятками, за вусами. А взагалі, це я скиглю, що не до лиця старій туристці.

Море чудове.. І таке рівне, барви неможливо визначити. Повітря п'янке, аж млосно. Ми приїхали зранку (біля 6-ї години) і до 9-ї блукали по місту. Хороше.

Аллочка, напиши, де шукати твою маму на цвинтарі, і яке в неї прізвище. Я хочу її відвідати.

Дуже чекаю від тебе кількох слів про твоє здоров'я і школу. Чому затримується? Що ви зараз робите? І т.д., і т.п., і пр., і др..

Вітання тобі від нашої тригади і поцілунки всім, всім, всім в лядській землі живущим.

Міцно цілую.

Надія

А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ

Лист у художньому конверті "Хмельницький. Водна станція ДСТ "Спартак", адресованому на:" Київ, Куренівка, Верболозна 16. Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "Донецьк, Нижня Семенівка, експ. шк. 5. АГ". Лист на 1 аркуші лакованого паперу, написаний з двох боків. Донецький штамп на конверті датований 24. 7 66; Київський - 25. 7 66.

(Копія листа отримана від Н. Світличної)

Маленька!
 Та, що світить іншим!
 Ти не хочеш мені писати.
 Чому?
 Я втомлена спекою, футболом, твоїм мовчанням.
 Острів роботи.
 «Соняшник»¹⁰ гарний.
 «Квітку»¹¹ Геннадій¹² закінчив. Не можу надіслати тобі грошей, щоб ти приїхала подивитися. Бо «Птаха»¹³ зажали, і ми, як завжди, на позичках.
 І потім, я не знаю, чи є ти.
 Були в Святогірську.
 Церква-монастир. Пам'ятник Артему Кавалерідзе.
 Церква в скелях, вийшла з Землі. Пам'ятник на скелі.
 Поставлений зверху. Церква, скеля. Продовження. Органіка.
 Народження, життя. Вбивство. Руйнується.
 Почалася з печер - монахи. Потім фортеця - Ігор із «Слова». Схованка. Внизу, під нею монастир XVIII ст.
 Побудувала Катерина. Офіціоз, цукерка. Не смачна.
 Артем на тлі неба панує над краєвидом.
 Не зв'язаний зі скелею, не вийшов з неї, «пришльопка».
 Історична неправда. Бо він - народ, а враження: тимчасовий гість.
 Мистецтво і «мистецтво».
 23/VII-66 р. Цілую тебе. Алла.

А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ

*Лист без дати у художньому конверті, адресованому на:
"Київ. Куренівка, Верболозна, 16. Світличній Надії*

¹⁰ «Соняшник» – панно «Земля» на будинку школи № 5.

¹¹ «Квітка» - панно «Вогонь» будинку школи № 5..

¹² Геннадій – художник Геннадій Марченко.

¹³ «Птах» – панно «Коштовність» («Жінка-птах») у ювелірній крамниці «Рубін».

Олексіївні". Зворотна адреса: "Донецьк, АГ." Лист на 1 аркуші учнівського зошита в клітинку, написаний з обох боків. Донецький штамп із датою 24-8 66, київський - 25-8 66.

(Копія листа отримана від Н. Світличної)

Надійко, радість моя, сонечко, кохання мое!

Як я не прошу Тебе написати мені, Ти мовчиш. Невже та «є-я», скерована Никитченком¹⁴, відіграла якусь роль?!

Тільки ж на Тебе це не схоже!

Чи не втручання сторонньої людини?

?

Ми бачимось з тобою в рідку стежку, а тут ще мовчанка твоя.

Проте, сонечко, хоч зігріваєш бандеролями. Від тебе приймаю й подачки. Може, все ж таки напишеш, як Іван, де він і як його здоров'я. Ой, і скучила. А Ти зі своїм туберкульозом чи довго ще збираєшся жити?

Хочу хоч подивитися на тебе. Напиши мені, чи зможеш приїхати в суботу на неділю? Я надішлю тобі гроші на квиток і попередньо куплю квитка на вечір неділі. Подивишся, що ми зробили.

Ранок зараз, ти ще спиш, побігла на стінку. Всіх вітаю, цілую. Тебе люблю.

Алла.

Грицько Домненко¹⁵ просить «Чернігів» Логвина.

Н. Світлична, Київ – А. Горській, Донецьк

6 вересня 1966

Горличко моя недомучена!

Чи то справді було. Чи був сон це?

Здається, що це був –таки сон. І то давно вже.

Приїхавши додому, я застала там уже й Льолю, й Івана. Петро Ілліч помер, коли я летіла в Донецьк. Помер,

¹⁴ Нікітченко – голова КДБ при Раді міністрів України.

¹⁵ Грицько Домненко – художник з Донецька.

не доживши 49 років і не почекавши, поки дружина оговтається після смерті Олі. Я повернулася до Києва у вівторок 20. IX. Іван з Льолею ще залишилися там на кілька днів. Бачилась з Галиною Г. , Олею К. Оля поїхала сьогодні додому, а Галина поїде завтра на суботу.

Бачила Льоню. , вітання тобі від нього. У Миколи становище так само хистке, настрій невеселий.

Що ти ще подарувала донбасякам, крім гаманця і пальця¹⁶, до свого ювілею?

Бувай цілуй себе і хлопчиків.

Скучила.

Хочу індичого соку. І дині.

І ванни.

І рубінового птаха.

Цілую тебе.

Надія.

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк

7 вересня 1966

Аллочко - зірочко,

вчора передала тобі Галинкою купу цілунків, а весь час маю відчуття, що забула переказати щось дуже важливе. І не знаю що. Про те, що Володя Прядко. їде в Донецьк у якесь відрядження, ти сама довідаєшся, він же тебе знайде. Про те, що Гриць Міняйло. передає тобі вітання з Таллінна, а Халимон – з Тбілісі, можна було й забути: це не суть історично важливо. Льоня (Череватенко. – Л.О.) зробив гарні переклади Брехта. . Частково скоро надрукують. Г. Севрук. ілюструє їх.

Ні, не можу згадати, що я мала на увазі. Кланяйся тимчасовим донбасякам. Цілую твої понівечені лапки.

Надія.

¹⁶ А.Горська, обточуючи на станку керамічну плитку, поранила палець.

Н. Світлична, Київ – А. Горській, Донецьк

Горличко, любя!

Я перед тобою дуже завинила. Все розумію і уявляю, як вам зараз важко, певно, за всіма законами людського притягання я повинна бути з вами зараз.

Але у мене завжди так виходить, що я воюю і приборкую своє серце. Гвалтую себе нікому не потрібною і осоружною роботою, віддаю своє тепло людям, які мені байдужі, і з'їдаю себе тугою за вигаданим щастям, за радістю творчості. У мене не вистачає (зовсім небагато) рішучості: зробити перший крок у холодну воду. Було б нормально, якби я розважувалася роботою, взяла відпускні гроші і поїхала в Донецьк готувати вам розчин хоча б. Але я знаю, що я не зроблю цього і мучитиму своє сумління докорами.

Щодо листів, Нікітченко зіграв тут не останню роль, але справа у тому, що я кльнула на цей гачок. Але Матвійов, приїдеш – порозуміємось.

Основне, чого я не наважаюсь приїхати до вас – то моя дохлість. Порівняно з минулим роком (Донецький період) я попаганіла вдвічі. Весь час лікуюсь кобилячими дозами. Користі з того, як з їжака пуху, проте ...

Іванко¹⁷ зараз дома, їздив у Крим, засмаг, як чорт, а тьотя Льоля¹⁸ з Грунею – як негриці.

Кілька днів тому читала Панасового листа з-за колючого дроту. Він там малює, просить паперу й фарб, читає «Вітчизну», «Наше слово», «Літ(ера турну) Україну». Читав Драча...

Його адреса: Мордовская АССР, ст.. Потьма, п/о Явас, п/я 385/ II – 8. Писати йому (туди) можна всім без обмежень.

Лист ніжний, трохи з гумором, трохи сумний, трохи Панасівський (в смислі, не добереш, де кінчається правда, де

¹⁷ Іванко – брат Н.Світличної.

¹⁸ Тьотя Льоля – дружина Івана Світличного.

починається навпаки). Та основна деталь: адресований він Тетяні, це вона давала мені читати. Вона вже в Києві, має підкиївську прописку, працює в лікарні на Леніна. Роботи П(анаса) привезла, шукала твого ключа, не знайшла і залишила їх у Задорожного.

Аллочко, білявинко моя, мені не вистачає тебе до щему. Буває так важко й нікчемно. Здається, почула б від тебе пару матюків – і все стало б на свої місця.

Плахотнявк¹⁹ після успішного захисту дисертації (один розділ якої звався «Сибирские пельмени – старший брат украинских вареников»), працює урологом. Бачимося досить часто.

Льоня Ч(ереватенко) поклав маму в лікарню. Стан – невтішний. Потрібна операція.

Ну, сонячна, вітай своїх побратимів і напиши свій телефон: хочу твого голосу. Напиши, чи дістала листівки і фото. Логвина²⁰ днями вишлю.

Цілую міцно, міцно.

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк

Жовтень 1966.

Горличко, промінчику мій, здоров!

Чи ти не сказалась, бува, нащо прислала гроші, відірвані від голодного свого пупа?

Я, правда, їх ще не отримала, маю тільки повідомлення, то не знаю, що там на звороті написано, проте догадуюсь, що це на мій одноденний приїзд до вас у гості. Дурненька моя, я ж тобі писала, одержавши листовне запрошення, що це розкіш, якої ми зараз не можемо собі дозволяти. Аби я могла поїхати надовго, щоб допомогти вам. Але ж мене досі не вигнали з служби, як я не

¹⁹ Плахотнявк – Микола Плахотнюк.

²⁰ Логвина днями вишлю – див. у попередньому листі від А.Горської: "Грицько Домненко просить "Чернігів" Логвина".

намагаюсь порушувати дисципліну (в смислі суворий режим ув'язнення на громадських засадах.

Тобі Галинка в основному розкаже, що тут діється.

Чи читали ви Драча? В «Літературній Україні» і в «Літературной газеті»! дав він одну з відповідей на свою «відповідь» (див. додаток). Це йому як напутствіє на дорогу: через кілька днів вони з Коротичем їдуть в ООН. Ростемо ж ми , гей! Учора в парку Ленінського комсомолу мав бути (та, мабуть, і був) вечір укр.. класиків (Новиченко, Козаченко, Ваня Ткаченко, Збанацький і т.д., і т.п., і пр., і др..). Серед них Драч. Вечір платний, на користь В'єтнаму. А ти кажеш мозаїка, школа...

У мене зараз думки скачуть, як блохи.

Почну по пунктах.

а) Завтра судитимуть А. Шевчука. Закрито, в тім числі і вирок.

б) Б. Горинь досі у Львові. Є чутка, що хворий дуже. Туберкульоз печінки. Хочуть брати на поруки, та не дають.

в) Повернувся Іван Русин! Як бачиш, є ще й радісні новини. Живісінький. Гарний. Вусатенький. Трохи постарів, схуд. Я поки що одна з небагатьох щасливих, котрі його бачили. Привіз мені подарунок від хлопців, де я бачу почерк Панаса. Він же намалював портрет І. Рус(ина) , але я ще не бачила. Тетяна дивилась. Подобиці Г(алина) розкаже.

г) Чи отримала ти фото Ярослава Г(еврича), що я послала? Ти напиши йому листа. Він в одному таборі з Панасом (Мордовская АССР, ст.. Потьма, п/о Явас, п/я 385 /II). Його дуже мучить за тебе сумління і взагалі там тяжко, особливо, кому більше двох.

д) Іванко зараз дома. Такий як завжди. Тільки негріший трохи після Криму. Ще не відмився. Бачимось рідко. Я засмикана, здається, більше, ніж завжди. Лікую печінку (холіцистит, і ангеохоліт), нерви (вегетосудинна

дистонія з явищами ангіоспазмів). Почуваю себе дедалі паскудніше. Але то все дурниці. «Главное, ребята, сердцем не стареть.»

Олесь (Сергієнко) одразу після Одеси поїхав у колгосп. Ми з ним уже давно пішли паралельно. Проте я живу ще там, бо зараз термінова робота, яку можу робити тільки там. О.Я. (Мешко) в Карпатах. <...>

х) Б.Тимошенка вигнали з університету за «ідейно-політичну незрілість» (за знайомство з Осадчим, Горинем і Світличним). Він одружується з Яриною Ант(оненка) – Давидовича.

у) М.Плахотняк працює в Пущі в госпіталі, поки що без призначення, на пташиних правах.

з) У наступному номері «Перцю» має бути відповідь І.Дзюбі на його лист у ЦК, під назвою «Жаба». Про те, що він їсть радянський хліб і та ін.

Горскенька, дуже буває тоскно, і хочу (чути) тебе. не вистачає свободи слова.

Завтра зі мною матиме бесіду кореспондент «Комс(омольської) правди», куди я зверталася з приводу арешту й голодовки хлопців-студентів. Оперативність, правда?

А сьогодні Олеся (Сергієнка) й Валерія (Марченка) чомусь викликали в суд. Правда, повістку прислали не додому. І Олесь) у колгоспі. Проте цікаво, що це все значить.

Горсточко, лист у мене вийшов незугарний, розхристаний, як у мене вдача. Але що ж ...

Та, Славка-кума (Чорновола)) судили у Львові, на три місяці прим(усової) праці. Дуже цікава була комедія суду, гарне останнє слово, яке йому дали виголосити. Та це ж ти, мабуть, не читала й Мих(айла) Гориня) ост(анні) слова?

З роботи вигнали також:

дружину Калинця,

Олю Горинь, В. Стуса (вже з будівництва метра),
Ліду Сверстюкову.

Горсточко, в мене вже мабуть мозкове збочення в цей бік. Ні про що більше не знайду тобі писати. Словом – Галинка доповнить і нормалізує мої завіхрені думки. Вітай своїх побратимів, Галину Г.

Як ваші справи, мистецькі, термінові (в смислі терміну закінчення роботи) і фінансові?

Цілую.

Скучаю.

Твоє Зайчення.

А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ

Лист у художньому конверті, адресованому на: Київ, Головпошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні». Зворотна адреса: «Донецьк, АГ». Лист на 1 аркуші лінованого паперу, написаний з двох боків. Київський штамп на конверті датований 8 10 66.

(Копія листа отримана від Н. Світличної)

6/Х-66р.

Надійко, моя кохана!

Ластівка легка!

Весела і сумна!

І худюча улюблена стерво!

Як я тебе люблю!

Як хочу бачити!

Хвора печінка!

Кінчаємо, факт.

Гарно, факт!

Люблю тебе, факт, факт!

Мрію, що поїдемо удвох на тиждень в Чигирин.

А куди ти хочеш?

Веди себе гарно, щоб можна було взяти відпустку за свій рахунок. Обіцяєш?

Як тебе повідомити про день приїзду, коли ти - «до запитання»?

Готуй візок, ще візок і візок.

На одному повеземо Тебе, на другому речі, а на третьому квіти. От буде кавалькада! Фанфари!

Відчуваєш, що вже їду? Ластівко моя люба, єдина.

Єдина. Ти для багатьох єдина.

Як тільки купую квитка, телеграфую. Ти ж ходи на пошту.

Цілую тебе міцно.

Вибачай за них, за помилки, моя Вчителько.

Всіх вітаю. Цілую Івана та Плахотнюка.

Алла.

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодон

Горличко, сервус!

Нащо ти прислала ті гроші? Мені ж тут, серед цивілізації легше в цьому відношенні, ніж вам на вашому дикому острові Робінзонії.

Виконуючи твої розпорядження, я бережу себе. Наскільки це можливо, звичайно. Почуваю себе, враховуючи, що працюю з напруженням, мабуть, не меншим, ніж ви, – відносно нормально. Тільки тиснення знижене – 90х60. А це знижує працездатність і спричинює сильні головні болі.

І ще одна біда: їм, як перед погибеллю. Аж лікарі радять стримати апетит, бо за два тижні поправилася на 2 кг., та за попередні – на півтора.

Зараз у мене таке враження, що я сама лишилася на всю столицю: всі пороз'їджалися. Іван, Славко), Груня і пр. – на Кавказі, Віра – у Львові.

Купила тобі «Писанки» і «Народну кераміку Наддніпрянщини» Лесі Данченко. «Писанки» послала

Гуцулякові. І передала йому рушник – приїздила Катя Івасевич.

Лесика не бачила після від'їзду ні разу. А Віктора бачила в понеділок, а після того не можу додзвонитися: мабуть, стерво, не хоче підійти до телефону. А може, заткнув діюче вухо.

Горличко, ти що собі надумала – отак без відпочинку ішачити до «гробової доски»? Не вигадуй, і поїдь з Лесиком у Карпати хоч на два тижні. Зарецький не має совісті, а ти йому потураєш. Бійся Бога!

Панаса перевели в інший табір (п/с 385/19-3).

Цілую і з нетерпінням чекаю на твій приїзд. Крім всього іншого, бракує твоїх консультацій. Цьом-цьом.

P.S. А я, між іншим, – Олексіївна.

А. Горська, Краснодон – Н. Світличній, Київ

Лист у художньому конверті, адресованому на: "Київ-1, головна пошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "м. Краснодон Луганської, готель "Україна" Горська А. О. Н 41". Краснодонський штамп 28-7 69; київський - 30-7 69. Лист на одному аркуші з учнівського зошита в лінійку, списаному з обох боків. Плюс - маленька дописка на окремому аркушику.

Світлична

Надія Олексіївна!

Їжачо-ластівко моя люба!

Слухай, що за скарження на апетит? Хіба так погано їсти? Та ще тобі! Органом вимагає. Ти поправилась? Прекрасно! Моцніше будеш. Головне, побільше їш ~~зелені~~ городини, фруктів. Всі ці вітаміни дадуть в майбутньому добрі наслідки!

Сумнівно, що ти «бережеш себе». При такій перевантаженості! Не жартуй з своїм органом. Може помститися. Зважай на низький тиск.

Більше спи. Твої головні болі нікому не потрібні. Що за егоїзм з твого боку? Чому не візьмеш собі хоча б двотижневої відпустки?

Я залишаюсь на два тижні тут, поки приїде з відпустки Сашко. Вітько має везти Лесика у Покуття. Чому б і Тобі не поїхати з ними?

До того як одержала твоє повідомлення про нову адресу Опанаса, встигла надіслати йому дві бандеролі та листа за старою адресою. Що порадиш зробити?

Сонечко моє маленьке, хочу тебе бачити. Ти права про «острів» і т. і. Коли прочитала в переказі «Писанки», не зрозуміла. Ти так пишеш, ніби я складаю плани видавництва «Мистецтво».

Спасибі за книжки, за Гуцалюка, за все.

Скучила.

Цілую міцно Алла.

27/VII-69 р.

Скучила. Скучила. Скучила.

Дописка на окремому аркушику:

P. S. Написала неймовірно брудно.

Вибач.

Вранці, до роботи, ходи на базар по фрукти. Жуй їх цілий день.

Цілую А.

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар

04.08.1969

Аллочко, горличко, сервус!

Дякую за лист і всі твої моральні підтримки телепатичним шляхом (часто бачуся з тобою уві сні, звідси роблю висновки).

Тільки чом ж ти підла ні словом не згадала про свій відпочинок? Чи ти усвідомлюєш, що для тебе, для твоїх колег, для твоєї роботи, для сучасного і прийдешнього, для

мене і всього людства в додаток це просто необхідно? Хоча б на два тижні. Закликаю до серйозності!

У мене це зараз не вийде, але ти не мусиш на мене орієнтуватись: я не працюю творчо, я роблю гроші – гидкі, важкі і гидкі, але необхідні мені зараз гроші – потрібна перед усім нора, хижа, куток, курінь, землянка. По-друге, в мене в недалекому майбутньому має бути довгий відпочинок – кілька місяців.

Та й то я жду – не дождуся, коли зможу зробити перерву.

Почуваю себе загалом, мабуть, нормально. Сильно тільки голова болить, хочеться спати, і не спиться, коли можна – тобто вночі. Їм весь час – особливо фрукти. Не вибувають, без них не можна. Важкого, по можливості, уникаю. Навіть не здавала досі білизни до пральні ні вашої, ні Іванової, ні Груні. На Репіна не заходила вже відколи був Віктор: квіти у Ади. Отже, я й ледарюю

Турбує мене одне питання, на яке не можу придумати відповіді: з ким буде Лесик у вересні. Мені вже незручно буде з ним.

Приїдь, Горличко!

Чи знаєш ти, що Борису Дмитровичу Антоновичу-Давидовичу 5/VIII – 70 років (Леніна, 68, кв. 54)?

Від Панаса бандеролі мусять повернутися тобі.

Цьом, цьом, цьом.

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар

22/IX-69

Люба Горличко!

Я геть чисто розледачіла і то не лише в плані епістолярії. Можливо, це пояснюється як погіршенням мого здоров'я. (Дуже доводять головні болі, аж втрачається до всього інтерес). Зараз маю антракт у плані болячок і можу хоч кілька слів написати. Писати, власне,

нема чогось особливого. 18/IX заходила до Ваших. Лесик уже має 7 п'ятірок, 4, здається, четвірки і одну двійку (з фізики) – це крім першої оцінки – крапки. Був саме Вікторів брат у гостях. Я від сьогодні на курсах підвищення кваліфікації (на місяць) з відривом від виробництва, але понеже я не замінима, то «треба» часом навідувати своїх читачів. Позавчора святкували Іванове – 40-річчя. Люди не бачу, але її виставочні справи йдуть на добре. Сьогодні о 5-й год. Йду дивитися Лізин фільм в академію. От я й відзвітувала.

Сподіваюсь невдовзі побачити тебе живцем.

Цілую. Надія.

А. Горська, Краснодон – Н. Світличній, Київ

Лист у конверті, адресованому на: Київ-1, головпошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні, зі зворотною адресою: Краснодон Луганської, готель «Україна», № 41 Горська А. О. Лист на двох окремих аркушах учнівського зошита в клітинку.

(Копія листа отримана від Н. Світличної)

Субота ранок 27 вересня 1969р.

Любо моя
маленьке дівча!

Надійко, ластівко, ти забуваєш про свого Ярему. Знов перевтома, нервування, а звідти головні болі. Спробуй все ж таки, їжаченко, обмежити себе працею. Твої читачі перепочинуть від твого інтелектуального впливу. Ні, серйозно, маленька, розкріпости себе, хоч наполовину. Тобі зовсім не потрібна виснажена дитина. Коли дитина народжується здоровою, з нею набагато легше знайти спільну мову. Пам'ятай про це. Правда, її майбутня впертість безперечна, проте й тобі її не позичати.

Ластівко, пам'ятай про здоров'ячко.

Як добре, що ти зайшла до Лесика. Він, ледацюга, видно нічого не вчить. Дзвони йому інколи.

Вдячна тобі серцем за поздоровлення. Ох, і стара я вже. (Без знаку оклику.)

Сонечко, працюємо по-звірячому, аж у голові паморочиться від втоми. Плигала вчора цілий день по риштуваннях - голова, скоріше губи «Того, що падає»²¹ не виходили. Проте витрусила - губи і собі печінки.

Скучила за тобою катастрофічна. Відшмагала би тебе за нехтування здоров'ячком з насолодою. Вибач мені за менторський тон, але що ж з тобою робити? Бідна дитина твоя, як вона там викручується?

Надіє Олексіївно,, будьте серйозні, краще перебдєть, ніж недобдєть (ніби так?).

Надійко, , як там Валентин²², як його справи? Міцний хлопець. Чи у них стара адреса? Хочу написати.

Всім хлопцям (маються на увазі і дівчата) мої побажання і надалі бути живими.

Іванові сорок разів відірви вуха і сорок разів (доручи кому-небудь, бо знаю, ти пас) поцілуй у медові уста.

Стуса Василя поцілуй тричі сама, без передоручень. Виявляється, він пам'ятає про мене. Я йому дуже вдячна. Це так важливо, коли ти на чужині і про тебе хтось пам'ятає, (хтось - друзі).

Цілую тебе.

Алла.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодар

Приблизно початок жовтня 1969

Люба Горличко!

²¹ «Того, хто падає» – мова йде про фрагмент мозаїчного панно «Прапор Перемоги» в музеї «Молодогвардійців» у Краснодарі.

²² Валентин – Валентин Мороз.

Маю від тебе лист. Коли пробую уявити, як Ти відчуваєш себе після тих мавпячих вправ (цілоденного викручування на риштованнях) – мені аж трохи почервоніти хочеться за свій егоїзм. Я останнім часом розледачила і при цьому навіть листів не пишу – все відкладаю «на завтра». А відкладений же тільки сир добрий.

Маю Твій лист від Панаса. Враховуючи, що він уже пройшов цензурну перевірку, я його теж процензувала і побоялася посилати до Краснодару. Боюся, щоб він, подолавши відстань від Мордовії, не спіткнувся об якийсь шматок антрациту вже тут, удома. Тому я посилаю тобі копію цього листа (автентичну), а оригінал дістанеш, повернувшись додому. Сподіваюся, що це буде тобі стимулом у роботі.

Крім того, повернувся лист, який В. Смирнов послав до Москви, на центральний телеграф, до запитання, на ім'я Серікова Бориса Григоровича. Цей лист лежить у вас дома...

Адреса Валентина ще, мабуть, не змінилася, а може, й перебралися вже кудись, бо з старої квартири (з гуртожитку) їх виганяють. Можна писати на Раїне ім'я (Мороз Раїса Василівна) – Ів. – Фр.-14, до запитання.

«Иностранную літературу» я Тобі передплатила. Ще днями передплачу Лесикові «Przegląd historyczny». І не пригадую – що Ти ще просила передплатити. За мене Ти даремно турбуєшся. Я зовсім зараз не перепрацьовую. Вчуса на курсах підвищення кваліфікації. В принципі – нудно. Часом – нестерпно гидко. Скажімо, вчора в програмі було дві лекції: 1.

Про міжнародне становище. В мене було таке враження, що я опинилася в Німеччині 1933 року. Такого відвертого цинізму я з трибуни ще не чула (на ваших же спільчанських зборах я, на щастя, не була).

2. «Письменник і сучасність».

Доповідав якийсь наш критик (прізвища я не чула). Половину доповіді цитував себе, а в другій половині – топтався по Солженіцину, Кузнецову, Гончарові і Дзюбі.

Хай їм грець.

У Києві зараз чимало всіляких виставок: Котляревському присвячена, комсомольська, «Народна освіта США», кілька чеських і словацьких – у зв'язку з їхніми днями.

Але я, крім американської, не бачила жодної. Якось виходить – ні діла, ні роботи.

Вже пахне осінню. Кілька днів було бабине літо, а сьогодні знову дощ.

Осінь... Оповита смутком і журою...

Невидима пряжа сидить у хмарах і пряде тонку пряжу літові на смертельну сорочку...

Ярема, чи Дарина, товчеться, як Марко в пеклі.

Отже, сонечко, будьмо.

Казав учора Лесик, що ви збираєтеся ще тижнів 3-4 трудитися в Краснодоні. Зовсім від рук відіб'єтесь! І мову забудете ...

Передають тобі поцілунки Іван, Іван Гель (по телефону), Роман, Груня.

Цілую. <...>

А. Горська, Краснодон – Н. Світличній, Київ

Лист у білому конверті, адресований на: Київ-1. Головпошта. До запитання Світличній Надії Олексіївні, зі зворотною адресою: «від Горської А. О. Краснодон Луганської, готель «Україна». Лист на 1 аркуші учнівського зошита в лінійку, написаний з двох боків.

(Копія листа отримана від Н. Світличної)

7 листопада 1969

«Аби душа не сивіла»

Любесеньке
малесеньке дівчисько!

Ось день Твого народження. Не бачу Тебе й не чую. Здається, десь Ти далеко, в глибині якихось світів. Знаєш, як форма у формі. Як шар у шарі (не коло, а шар - об'єм), і так безкінечно, а в безкінечності Ти. А шар - земля - твоє тіло - вагітна жінка. І Ти мовчиш, і тільки дивишся і бачиш те, що можеш побачити тільки Ти. І відчуваєш те, що можеш відчути тільки Ти.

Далеко Ти.

Зарецький каже, що Ти мовчазна й дуже зосереджена. Думаю, що Тобі важко. Ні про що не питаю, бо головне зараз - побачити Тебе. Сподіваюсь 16-20. Залишається тільки уточнити якого місяця, якого року.

Два тижні сиджу у хаті. Робимо другий варіант ескізів фриза, пов'язаний з експозицією. Безмежно скучила за київською колонією українців.

Цілую Тебе, сонечко, здоров'ячка Тобі, ластівко.
Твоя Алла.

Н. Світлична, Київ – А. Горській, Київ

Січень 1970

Любі Кумо, сонечко невтомне!

Учора в мене був день аж перенасичений враженнями. вперше вставала, вчилася красиво ходити (стегна разом, а ступнями кренделі випикуєш). Вперше годувала Ярему, якому не зашкодило б повчити маму. Діловий хлопець. Сьогодні сказали, що крикливий, всю ніч кричав без видимої причини, але я знаю, скільки зараз розплодилося наклепників, і не спішу вірити. В кожному разі в палаті він мене цілком задовольняє своєю поведінкою. (Тьху, тьху, тьху!)

Жінки кажуть, що в профіль він дуже схожий на мене, а я не знаю, чи то знов таки наклеп. Підборіддя –

то Зарецького, волосся – кумове Миколи, вуса Іванові – татові, очі лукаві, як у Русина, а зуби – Корогодського. Що зробиш? Їх багато, а Ярема – один.

Почуваю я себе добре, тобто так, як належиться. Єдине, що мене трохи непокоїть – це те, що не можна сидіти. Але й тут є свої вигоди: чорта з два посадять, коли не можна. Аргумент як найсерйозніший – розійдуться шви. Молозиво вже біліє, роботи доста: масажую, видною, загартовую, тобто заготовлюю запас харчів синові на зиму. Він допомагає, часом аж занадто. Співати його ще не вчила: невідповідне оточення, а дуже хочу співати для нього. Тим часом тільки розмовляю з ним після трапези, а він при цьому часом спить, а часом кліпає своїми щілинками-оченятами і усміхається. А кажу я, щоб йому снилося все добре: дерева, зайчики, їжачки –колючки, а з людьми познайомиться згодом – і з добрими, і з лихими.

Вечір – найгарячіший час, хоч, зрештою, і вдень конвеєр безперервний.

Увечері до постійних вражень малої зони (вечірні процедури одна за одною) додається ще торба радості з великої зони, і то майже завжди з несподіванками.

Перший сюрприз дістала від Сверстюка через кілька годин після родзалу, ще в коридорі – раптом квіти і червона кролевецька торбинка з фруктами. Потім – Петіни, Іван – Льоля, Ти з калиною і посланнями від Зарецьких, учора знов твої каштани, телеграми, Дзюба, Зеня Ф. , Ріта, кум ... і кутя в кошику! Здуріти можна. Мої палатні сусідки й дуріють: від калини, від каштанів, від листів, телеграм, від хрестика, від укр(аїнської) мови, від Яреми (замість – Юри, Жені, Серьожі, чи від найпочеснішого зараз – Володі).

Словом якби швидше звідси. Але ж, як подумати – люди в такому оточенні приречені бути роками – і витримують.

От маєш докладний опис. Що мені треба? З харчів і питва – нічого!!! Що я хочу?

Новин: що там у Львові, Дніпропетровську, Москві, в Києві, зрештою. Як там Марія Андріївна? Як ваша робота? ...

Аллочко, я пишу в надії передати Іваном і серйозно, без піжонства, прошу не приходити сюди без потреби: ти ж мусиш цінувати час, навчилася вже мовби, а тут розтринькуєш. Мені аж не по собі, що стільки гармидеру навколо цієї події. <...>

Н. Світлична, Старобільськ – А. Горський, Київ

10 квітня 1970

Дівчино моя, ковзанярочко,

Дівчино моя, ковзанярочко.

Потанцюймо удвох, –

Просить Ярочко.

Якщо дівчинка – ковзанярочка повисне на брязкальцях над візочком, Ярочко й справді так гецає по візку ніжками, що на п'ятах скоро мозолі будуть.

Твій приїзд, люба мамо Алло, ми згадуємо як свято. Після тебе таким святом для нас є сонечко. Ти привезла нам весну. Сонечко так вигріває, що на смородині перед нашими вікнами листячко вже зовсім зелене, і Ярик скоро показуватиме, як гудуть бджілки: дз-з-з-з.

Відправивши тебе на машину 56-03 ЛУВ, ми довго ще порпалися надворі: я згрібала в пасиці торішнє листя, а Ярема допомагав мені, ковтав свіже весняне повітрячко.

А ввечері, коли він ліг спати після всіх процедур, я дзвонила до Івана. Думала, що й тебе застану, але сказали, що Ти вже перепилася й пішла додому. <...>

Скучила дуже за Лесиком, Віктором Києвом. (Про Тебе мовчу).

Цьо-цьом.

Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горській, Київ

27 травня 1970

И ах не кума,

И ух не кума.

Я не с кухни, кума,

Я из техникума.

Люба Горличко!

Козак непокрыток!

Уявляю, як ти крутишся, товчешся там, як грець у баклазі (так моя мама каже). Я ж весь час «пишу» Тобі. Та все й не зберуся, бо тут своя карусель. З початком весни клопіт побільшало втричі, бо в мами город, господарство, і мені не часто випадає сісти до столу з пером, а все з ложкою. <...>

Дуже хочеться до Києва, тільки житлова проблема уявляється нерозв'язаною. Часом мені здається, що я вже довіку не матиму свого кутка, і дедалі більше хочеться усамітнитися, щоб і сусідів не було, десь би в лісі барліг знайти, то була б наша фортеця.

Але це лірика. Давай по суті.

Куди возила вас цієї весни експрес хура? І в якому складі? І взагалі? Що там у Валентина поцупили і хто ним опікується? Та що від нього хочуть?

Над чим ви з моїм Зарецьким труждаєтесь? Коли закінчує екзамени Лесик? З якими наслідками від них прийшов і які в нього прожекти на літо?

Про Твій приїзд до нас й не мрію, бо знаю, яка їдуча в нашому житті текучка. Не так все це просто, як мріється.

А дядя Ваня пише, що збирається приїхати числа 7-10 червня тижнів на два. Якщо він трохи загається, то, може,

назад повертатимемося разом. Я думаю приїхати десь у першій половині липня.

Кумасю-мамусю, а наше дитя досі ж нехрещене. Тут у нас об'явився якийсь новий священик, що дуже ретельно виконує свої обов'язки, аж мама замовила, аби він її поховав, як помре. То вищезгадана мама намовляє мене охрестити в нього Ярика, а я кажу, що без куми Алли й кума Миколи не маю права. Як Ви на це дивитесь?

Ти питаєш, чи вже б'є мене Ярик? Ще не так, як мій колишній свою колишню, але за патли як зачепить, то вже відчувається мужеська рука...

Цілую всіх Зарецьких делікатно, а тебе, панно, як тільки вмію. Зараз у нашому садку кує тобі зозуля. Ку-ку!

Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горській, Київ

28 травня 1970

Люба Горличко з бархатними, як у кобили губами!

Ти просиш прислати Яремові фотографії, але я досі навіть плівок не проявляла (в мене тут і причандалля ніякого нема). тому посилаю тобі єдиний унікальний знімок, який умовно назвати в риму:

Порося, порося народилося.

Його мама свиня опоросилася..

Дякую за солодкий привіт. Дуже смачно. Ірі так сподобалося, що вона навіть пішла у садочок.

Смикни Лесика за вушко.

Цілую міцно. Кума Надія.

Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горській, Київ

8 серпня 1970

Горличко ясночола!

Кумцю люба, Аллочко!

Щодня збираюся написати Тобі хоч дві слові, але відчуваю, що ти в Гельм'язові можеш не дочекатися, поки я зберуся.

Зараз у селі гаряча пора, і я кручуся між мамою і Яремком, а від того користі ні одному, ні другому...

Сонечко, я буду дико рада, як що Ти приїдеш до нас. Хоч Ілля вже й насіяв у воду, але купатися в Айдарі все одно потряс.

Завтра, 9 серпня приїдуть Іван-Льоля і будуть не менше як до 20-го. Я, мабуть, теж. Якщо б Ти приїхала, як погрожувала 15-го, могла б ще наїстися кавунів і накупатися в річці...

Якщо ж Тобі так не випадає, то їхати спеціально за нами нема ніякої потреби. Навіть якби я була сама з Яриком. Все одно могла б добре добратися без всякої проблеми: він вже цілком дорослий хлопець. ... Тепер ми можемо хоч на Соловки удвох

Вибач, Аллочко, ніц не пишеться розумного, мізки висохли.

Цілую тебе і твоїх ближніх. Твоя Надія.

Н. Світлична, Київ – А. Горській, Гельм'язове

10 жовтня 1970.

Люба мамусю, Аллочка!

Вчора був знаменний день у моєму житті. І який жаль, що Вас не було з нами! Сталося все так несподівано, що я навіть повідомити вам не зміг.

Подзвонили нам напередодні і кажуть: «Приготуйтеся на 9 год. ранку морально і фізично, мама Вовк і тато Панас прийдуть з отцем Василем вводити в хрест». Мама хвилювалася, як перед першим побаченням. А я – ні. Розпустив соплі, бо маю нежить, і чекав, що буде далі. Далі було цікаво дуже, але про це я розкажу Вам, як побачимося. Головне, що я тепер маю два імені: на честь покійного дідуся (а може старшого братика²³) мене ще нарекли Олексієм.

²³ Старший братик – мається на увазі син А. Горської - Олексій

Дуже прикро, що не було Вас і – навіть кума Миколи. Мама йому сказала напередодні, але він не міг приїхати з роботи. Я сподіваюся, що Ви не будете ображатися на нас з мамою, як Кум Микола, бо що ж зробити, коли тепер така система, що важко жити так, як хочеш. Завжди якісь об'єктивні причини заважають.

Отець Василь зразу від нас поїхав додому, а Тато Панас – через півдня. Та й мама Віра, якщо їй не продовжать (візу), муситиме завтра (11.X) вранці їхати.

Мамусю, дуже дякую Вам за зворушливе поздоровлення з п'ятим зубом. Правда, засоби інформації дещо відстають від подій, бо поки прийшла телеграма, у мене вже прорізався шостий.

Ви, мабуть, так запрацювалися, що й газет не читаете? Отже, хвалюся міжнародними новинами:

1. Російському письменникові Солженіцину присуджено Нобелівську премію. Дивні дорослі. За що було йому присуджати? Адже він навіть не член спілки письменників і невідомо які пред'являв документи.

2. Ось я – то інша справа. Написав заяву на дві великі сторінки з докладним списком свого життєвого шляху. Представив 5 документів в оригіналі і 3 копії. Зате ж мені й присудили не якусь там архаїчну Нобелівську, а сучасну Насерівську премію 5 крб. на місяць. Приїздіть швидше – тяпнемо по такому случаю.

Тато Панас поїхав назад до Ів-Франківська, бо ще не має ні паспорта, ні прописки, а що таке в наш час людина без паспорта – це я вже знаю...

Цілую вас за себе і за маму.

Ваш Ярема-Олексій.

ЛИСТИ ДО ПАНАСА ЗАЛИВАХИ

Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Мордовія

Листопад – грудень 1966

Панасе, дай, Боже, розуму!

Це вітання ми привезли з Аллочкою з одного волинського села. Добре, правда?

Панасе, а Ваш соняшник²⁴ у Донецьку розцвів ще минулого року. Ви його не бачили, навіть на репродукціях, а тим часом він вийшов гарний. Ми Вам пришлемо, коли зроблять кольорові репродукції, бо чорно-білі – то принципове не те. Працювали ми там минулого року до 7 листопада, до перших морозів.

А цього року я не їздила в Донецьк з технічних причин. Працювали там: Синиця (Григорій) , Аллочка з Вітьком (Зарецький) , Геннадій (Марченко) і Галина З(убченко) . Викладалися вони все літо, як одержимі, а таки закінчили головну стіну – близько 100 м. кв. дрібної кладки.

Взимку там же у Донецьку вони зробили стінку в ювелірній крамниці. Як зроблять репродукції, пришлемо разом.

У Києві зараз життя повзе осінньою мухою. Часом щось проясниться, з'їзд, чи який вечір, суд, чи чергова чиясь підлість, – і знову попливло все, як у тумані.

Намагаюсь уявити собі, як ви там живете, і важко. Здається, вже можна скласти собі повне уявлення з розповідей, листів, вражень інших, спогадів. А проте важко.

Донедавна мені хотілося до вас, надовго. навіть трохи образливо було, коли, переказують, дяді похвалялися, що нас з Аллою все одно візьмуть, хоч навіть самі проситимемось. А зараз я вже й не хочу надовго:

²⁴ "Ваш соняшник" – панно "Земля" на торці школи № 5 у Донецьку

адже ми все одно не побачимось. Мене пошлють у 17-а до Кузнецової, до Женин. А женського товариства, крім Алли та ще кількох чоловік, з якими все одно не поселять, я не визнаю. «Питаю слабость к мужьському полу», посему й з чоловіком своїм уже розлучилась.

Панасе, не вмію я писати листів, тим паче, що не знаю, хто їх читає і чи читають взагалі адресати. Це, зрештою, гидко.

У Києві сьогодні сиплеться другий сніг цього року. Перший був перед жовтневими вихідними, але він уже розтав. Сьогодні ж за вікнами метелиця. (Нарешті я перейшла на загальнодоступну тему).

З Тетяною бачусь час від часу. Збирається з нами колядувати. В суботу ходили на репетицію, співали колядок, заздалегідь випивши з вами горілочки з часником (Алла, я й Тетяна), всім подарували по квіточці від Вас. Гарні в вашій Мордовії квіти.

П(анасе) , що Вам передплатити з періодики, що з книжок послати? «Мистецтво» на 67 р. передплатила.

P.S. Посилаю Вам Дзюбину статтю про Сковороду.

Передавайте хлопцям щире вітання і сердечное поползновение. Надія.

Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Мордовія

Кінець вересня або початок жовтня 1967

Дорогий куме-побратиме Панасе!

Коли покидаєш на якийсь час хату, завжди після повернення на тебе чекають якісь несподіванки. Мене зустріла в Києві Ваша цидулка і 9 бандеролей, що повернулися з далеких мандрів. Не знаю, чим це пояснити – чиїмсь настроєм, чи літніми вакаціями – у всякім разі я знову посилаю вам Д.Риверу, Ван Гога і Сезанна (серії ЖЗЛ) з надією, що цього разу вони дійдуть до адресата. Чи дістали Ви 1 т. «Історії укр(аїнського)

мистецтва?» Повідомлення прийшло без Вашого автографа (якась нова мода пішла – ніякого підпису, тільки № поштової скриньки). Вийшов уже й другий том, тільки я його ще не викупила з Вашої передплатної «Книги». Куплю. Потім пришло.

Поштівка була для мене великою радістю. Журнал «Ранок», Ви пробачте, на жаль, прислати не можу... А вітання я передала одразу по поверненні зі сходу Донеччини.

Протягом місяця я знов працювала з Аллою, Віктором З(арецьким) , Галиною З(убченко) та її чоловіком Пришедьком Г(ригорієм) у Жданові. Допомогала оформляти ресторан. Зробили там два мозаїчних панно: «Дерево-життя» – смальта, керам(ічна) плитка, скло на металевому тлі – нержавіюча сталь – і шлакоситал, новий матеріал, подібний до чорного скла. Друга стінка була задумана в ескізі як «Боривітер» – стрімкий металевий птах на інтенсивному кольоровому тлі, але в процесі роботи задум було змінено, враховуючи особливості залу (маленький, інтимний, світлий, з краєвидом на море). Зробили білого птаха – «Мрію». Після повернення Алла з Віктором та ще з одним художником²⁵ зробили «Рідну землю». Планували на ювілейну виставку. Вийшла цікава робота. Техніка виконання також незвична: на деревоплиту вклеєні корені, кора дерна, соломка. фотознімків я поки що не маю. Як будуть одразу ж пришло. Людочка працює над діафільмом «Гайдамащина». Кушніри поїхали у відпустку.

Панасе, якщо у Вас назбиралося книжок, які б Ви хотіли зберегти для себе, то, може б, Ви їх прислали сюди, бо у Вашій зоні їх же незручно тримати? Довідайтесь, як то робиться, та, може, розвантажитесь

²⁵ "ще з одним художником" – Борисом Плаксієм.

трохи. Ваші родичі всі, слава Богу, живі-здорові. От тільки кума Оленка сумна-невесела: кум уже третій тиждень слабують і невідомо, чи то надовго²⁶. Посилаю ваш фотознімок з Тарасової могили. Зараз там квіти вже відцвітають, бо вже пахне осінню, а влітку було дуже гарно.

Не гнівайтесь, кумоньку, що так сумбурно пишу, це для мене складна справа, Бог же свідок, що розмовляю я з вами часто і думаю про Вас щодня. Кланяйтесь «кошенятам».

Цілую. Ваша Надія.

Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ

1 квітня 1970 року

Любий тату-куме Опанасе!

Не гнівайтесь, що ми замовкли.

В нашому житті стільки відбувається дивовижних подій, що листи пишемо тільки теоретично. які ж то події?

Щодня щось нове і щодня вперше в житті. Вперше в житті летіли в літаку до мами (моєї), вперше приїхали в село, вперше побачили бабусю, вперше засміялися вголос, вперше підняли голову, вперше почули, як пташки співають і собаки гавкають.

А сьогодні в нас велике свято: приїхала в гості мама-кума Алла. Власне, всі наші куми ще не узаконені з технічних причин. Хай тільки промайне літо, і на початку вересня влаштуємо хрестини. Ох, і тяпнемо ж тоді, пославши до дідька всі сухі закони! Від бабусі ми думаємо повернутися десь у липні. Тимчасом наша адреса: Ворошиловградська обл.. Старобільський р-н., с. Половинкине вул. Кірова, 10. Це на всяк випадок. Листа від Вас я, звичайно, не сподіваюся тут дістати, бо навіть у

²⁶ «кум уже третій тиждень слабують і невідомо, чи то надовго» – Вячеслав Чорновіл, якого арештували.

Києві від Нового року не мали від Вас ні слова. Про Ярему докладніше довідаєтесь із його щоденника, як приїдете. Ярема тисне Вам руку, а я цілую.

Ваша кума Надія.

Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ

Панасе, кумцю Дорогенький. Поки там кумками вирішать остаточно, яка мусить бути між нами форма звертання – я вживатиму звичну «Ви». Мені видається, що важливіше вирішити, як Ярема мусить мене звати – «Ви, мамо», чи «ти, мамо». Над цим подумайте. І ще – коли ж Ви нарешті понесете його до церкви? Позавчора приїхала кума Вовк, отже, саме нагода приїхати й вам до Києва та й сповнити свій християнський обов'язок.

На обкума надії мало, бо він взагалі схиляється більше до теоретичного думання. Скажімо, тепер. Довідавшись, що Яремі призначено пенсію (5 крб. державної допомоги), він вважає, що безіменних премій не буває (згадайте, Нобелівську, Сталінську тощо) і пропонує в пам'ять покійного Насера назвати її Насерівсько. Як би там не було, а хрестини держава фінансувала.

Віра Вовк приїхала на два тижні, а чи вдасться потім ще продовжити її гостювання – хтозна.

Питалася за Вами Леся Я.. Я казала, щоб вона писала Вам на головпошту. І, здається, не помилилася.

Маю від Вас два листи. Тішуся ними вже більше тижня. Гарно пишете. Аж мені соромно, що з своєю філологічною освітою я така незграбна в епістолярії. Не пишу частково через це, а частково через об'єктивні причини: а) ледарство; б) холод собачий; в) вічне бажання спати...

Разом з Вашим першим листом прийшла від Алли телеграма – вітає з п'ятим зубом Яреми. Але вона трохи

спізнилася: Ярема обскакав засоби зв'язку і прорізав собі шостого зуба.

Про Вас доходять куці чутки. Як зустрічали у Львові, куди та з ким потім їздили. Що маєте паспорт, але ще без прописки тощо.

Аллочки ще немає, а Віктор уже втік з Гельм'язова.

Коли я працювала з Аллою в Жданові – ми били шампанське об мозаїку в ресторані, Бо й справді, ресторан – це той самий корабель, навіть, – Ви помиляєтесь – підлога хитається, а часом морська хвороба мучить сильніше, ніж на морі. Не знаєте сучасних ресторанів!

Мені часом прикро, що високе мистецтво, таке гармонійне і природне в храмах, тепер пішло в ресторани, забігайлівки, запльовані автобусні зупинки та і мало не до клозетів.

Кумцю, з технічних причин мушу закруглятися: Ярема ревнує.

Договоримо і домовчимо, як приїдете. Сподіваюся скоро?

Вітають вас куми і підкумки, а ми з Яремком обіймаємо і цілуємо.

Ваша Надія.

Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ

10 жовтня 1971 рік

Любий куме Опанасе!

Дорога Дарино! (Теж кума?)

Славне жіноцтво!

Найбільше Диво світу –

Ярославе, Ярку, Ясику, кирпате сонечко!

Слава про Ярослава йде по світу. Ми з Яремком скачемо і скавчимо від радощів:

Та, як завжди в цьому енгармонійному світі, «з журбою радість обнялась».

Чи усвідомили Ви серйозність хвороби? Знайома лікарка мене проконсультувала так: вилікувати цю хворобу можна цілком, але для цього треба витримати цілком курс лікування. якщо поспішити бодай на день, чи кілька годин – може бути рецидив і тоді безповоротно. Сподіваюся, що Ви в надійних руках(маю на увазі не лише лікарів, а й жіноцтво). Треба лиш бути слухняним, але ж Ви не захочете бути ворогом Ярославові та всьому прогресивному людству (і собі теж)?

Отже, дай, Боже, розуму!

У Києві є естафетний спальний мішок для туристів. Останніми з нього виросли Богданка Бадзьо, Ярема Світличний і Віра Сверстюківна. Тепер він має перекочувати до Івано-Франківська. З нього виростають лише здорові козаки (останній Яремів вибрик – то випадковість і тепер він уже скаче).

Отже чекаємо доброї погоди в космосі, аби познайомити козаків (майже тезків!) Ярків.

Але ж і вхитрився Ярослав народитися в Аллин день – 18 вересня!

В цьому є глибокий смисл.

В. Вовк, США – П. Заливасі, Івано-Франківськ

1981 рік

Нью-Йорк, 6 грудня 1980

Дорогий Опанасе!

Надія і я просиділи півночі в споминах і планах, особливо видавничих, що декому буде приємно. Вибираємо прозїрки і думаємо, чи вмістити, чи ні «Гнізда граків», чи обмежитися на кращих творах.

Якраз Надія готує Святу Вечерю, а я пишу різні листи, щоб не гайнувати часу. Я захоплена Яремою й Івасем. В першого вчора сповнилося 10 років і ми прикрашаємо разом ялинку.

На все добре, Опанасе!Щиро – Віра.

Н. Світлична, США – П. Заливасі, Ів.-Франківськ

Любий куме, брате Панасе!

Ця листівочка з попереднім Віриним текстом вже давно повернулася разом з моїм листом і цією знімкою, бо дорога далека й адреса затерлася. (Так буває часом).

А тепер я вирішила послати її знову, заздалегідь. Якщо не встигне до 26 листопада, то, може, до Різдва встигне, а всі ті побажання Віри актуальні й через рік.

Про нашу біду з Іванком Ви знаєте, сподіваюся, більше, ніж ми тут.

З Раєю журимося переважно по телефону. Лише влітку 10 днів побули разом у Ганнусі. Рая підстригала нас усіх (разом з Гевриками включно), нагодувала чебуреками, і поїхала далі гризти науку.

Дарчина кузина вже вдруге кликала всю родину до себе, але досі не має ніякого відгуку.

Як здоров'я Ярчика?

На жаль, Ярема такий ледачий до писання, що йому написати листівку – все одно, що відбути найжорстокішу кару. Тепер він вчиться в 6 класі і ходить грати в футбол (копаний).

Не маю великої надії, що бодай ця злиденна листівка зустрінеться з Вами.

Обіймаю Вас усіх оптом і вроздріб.

Ваша Надія.

ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

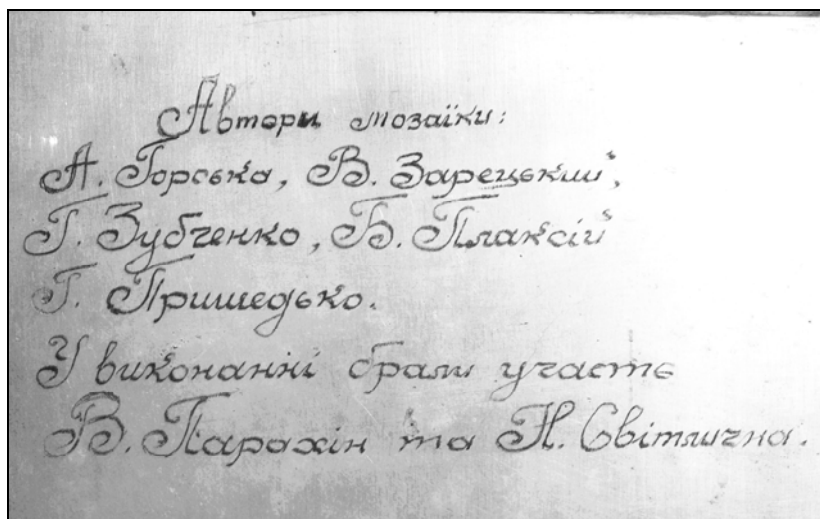
Будинок школи № 5 у Донецьку.

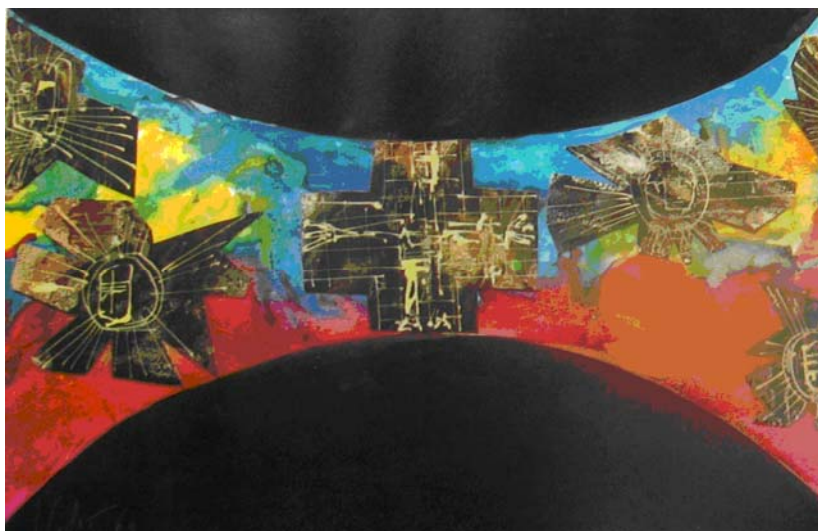
Будинок ресторану «Україна» та гастроному
«Київ» у Маріуполі.

Мозаїчні панно на стінах СШ №5 у Донецьку: «Надра», «Вода», «Земля», у створенні яких 1965 року брала участь Надія Світлична

Мозаїчне панно «Боривітер» в ресторані «Україна» в м. Маріуполі, у створенні якого 1967 року брала участь Надія Світлична

Юрій Соловій. Циліндрове полотно «Розп'яття»

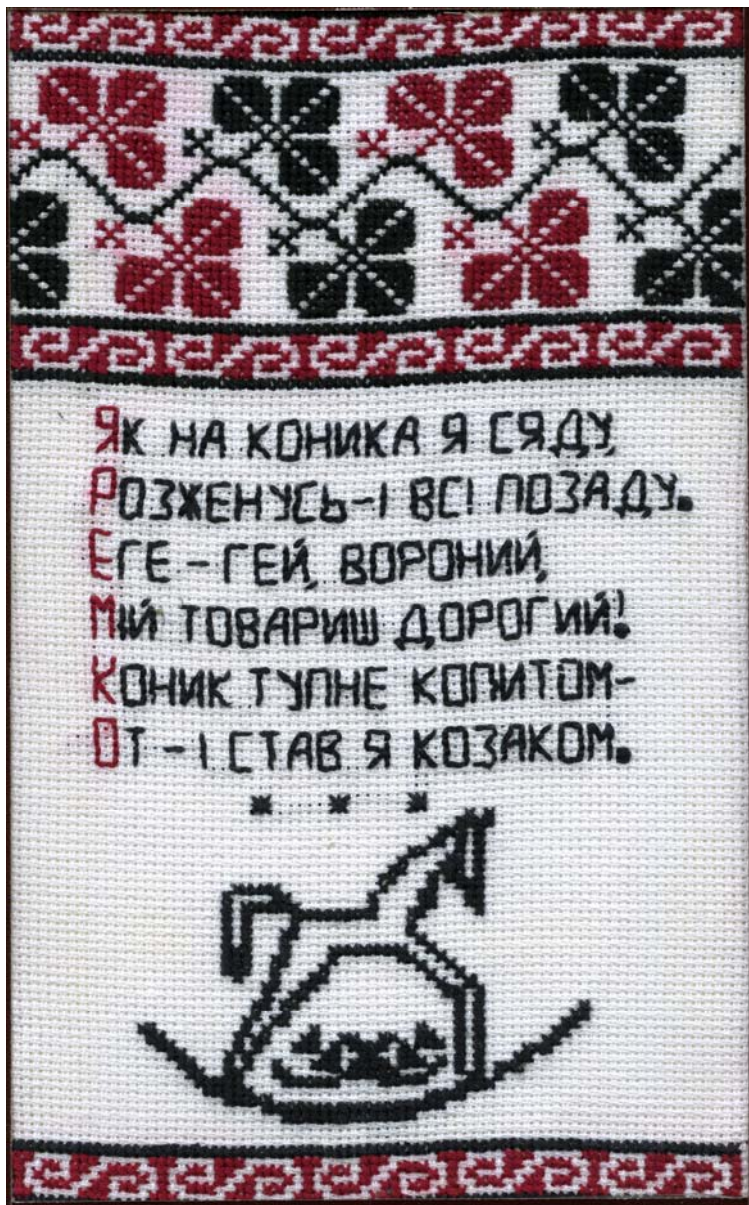

Рушник Євгена Концевича

Барельєф «Надія Світлична» у Старобільську в приміщенні філії Луганського університету

ТАБІРНІ ВИШИВКИ Н. СВІТЛИЧНОЇ ТА ЇЇ ПОДРУГ

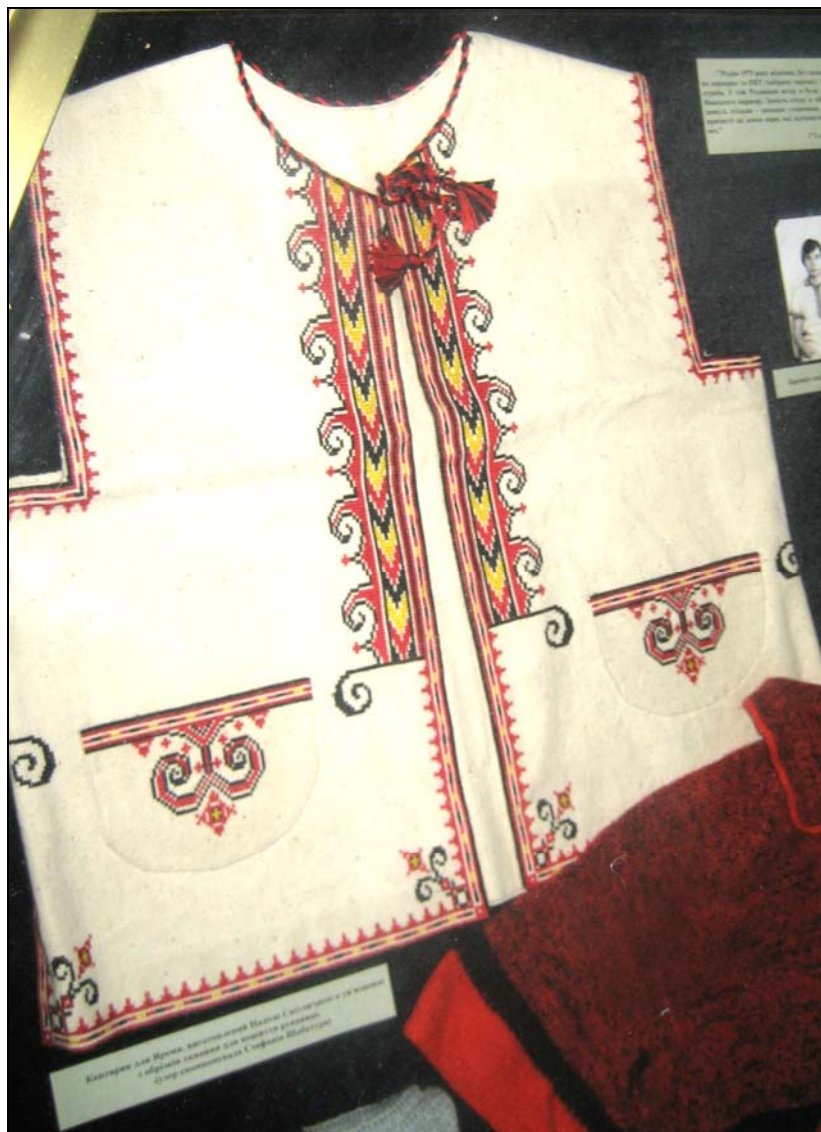
Читанка

Читанка

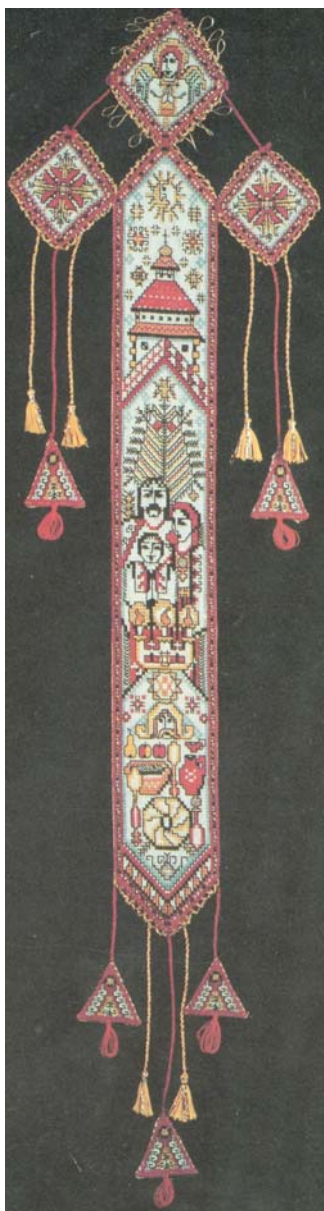
Читанка

Кептарик Яремі

Закладки

Панно Різдва́ний Хрест Закладка «Церква в полум'ї»

1, 3 — Закладки, виконані Іриною Сеник у концтаборі.

Музей шістдесятників. Київ

2 — Закладка, подарована Стефою Шабатурою Михайлові Гориню на засланні.

Національний музей історії України

4-6 — Закладки, виконані Іриною Сеник у концтаборі.

Нездоланий дух. Мистецтво і поезія українських жінок, політв'язнів в СРСР/ Смолоскип, Балтимор. 1977— 136 с.

Табірна сукня Надії Світличної.
Музей шістдесятництва. Київ.

Кептарик

Кептар – це хутряна безрукавка в народному вбранні Гуцульщини. Кептарик, який ми пропонуємо, був виготовлений у жіночому таборі Мордовії. Проектувала його Стефанія Шабатура, а виконала Надія Світлична. У проекті і виконанні модель ґрунтується на гуцульському зразку, хоч тканина і форма відмінні.

В умовах табору не було великого вибору в тканинах та, все ж, це питання виконавиці щасливо розв'язали. Жінкам-в'язням, хоч з труднощами, вдалося дістати від адміністрації куски кремового полотна, з якого в таборах шиють робочі рукавиці. Тим самим полотном кептарик підшитий і це надає йому певної цупкості, якої кептар потребує.

Крій кептарика дуже простий. Він складається з однакових передньої і задньої частин. Спереду викрій біля шиї дещо глибший, ніж на спині і передня частина розрізана на дві поли. Прямокутний виріз пахви походить від крою народної сорочки і надає можливість для обведення її (пахви) хрестиковою вишивкою. Бічний шов, що з'єднує перед і спину, доводиться до кишені, далі починається розріз, що теж вікінчений узором.

Головна прикраса зосереджена на полах кептаря (1). Смугастих узор біжить від шиї до стану, де його закінчує вигадливий «кучер» (2). Подвійні «кучері» (3), вміщені на кишенях. На спині на висоті стану орнамент створено з двох подвійних «кучерів», сполучених один з одним. Поли і виріз обведено трьома рядами хрестиків різного кольору та зубчиками. У кутах кожної поли вміщено мотив стилізованої квітки (4). Виріз шиї обведено чорно-червоним шнурком, що закінчується кутасиком. Для вишивки використовувати нитки чорного, червоного та жовтого кольорів.

«Наше життя», 1980, ч. 6, с.24-25

Читанка – вишиванка

Жінки-політв'язні з України виділялися з-поміж інших зокрема тим, що завжди вишивали в таборах і часом навіть у тюрмах, де не вільно мати ні голки, ні нитки. Раніше, коли в таборах теж карали за голку, вишивали навіть риб'ячою кісткою, а нитки висмикували звідусіль, де лиш могли.

Ірина Сенік під час свого першого 10-річного ув'язнення вишивала навіть на клаптиках для номерів, що нашивали на спинах. Взагалі Ірина Сенік, чи як ми називали її в таборі, Оріся, — одержима вишивальниця. 1972 року, заарештована вдруге, вона тримала кілька днів голодовку в Івано-Франківській тюрмі, вимагаючи, щоб їй дали голку з нитками, і таки виборола собі право вишивати в тюрмі.

У таборі вона не лише вишивала (найбільше і найкраще з нас усіх), але й компонувала багато взорів. Дуже захоплювалась дитячими сюжетами: компонувала взори для дитячих записничків, шкільних щоденників, закладок, монограм. Особливо багато вишивок І. Сенік скомпонувала і виконала для мого сина Яреми. Можливо, в такий спосіб вона гамувала тугу за вкраденим материнством, а може, разом з іншими моїми табірними товаришками, хотіла чимось прикрасити Яремине осиротіле дитинство.

Усі три роки, що я перебувала в Мордовському таборі, ми з Орісею спали на подвійних нарах і ділилися всім найінтимнішим. Часом здавалося, що навіть сни ми бачимо з нею спільно. Але так лише здавалось. Бо не раз серед ночі Оріся підносила голову і навпомацки занотовувала якісь орнаменти, що приходили до неї ночами з рідних Карпат. Мої ж сни були прозаїчніші і майже завжди чорно-білі з перевагою чорного кольору...

Якось ми надумалися з нею (не знаю, в кого з нас

виникла така ідея) зробити для мого сина «читанку-вишиванку». Хотіли зібрати вірші й казки, які я та мій брат посилали йому в листах із табору, і проілюструвати їх вишиваними сторінками. Орися почала komponувати сюжетні взори, разом ми добирали до них орнаменти (народні взори ми відмальовували звідусіль і мали з чого вибирати), обговорювали вибір кольорів, а потім я почала вишивати. А що відповідної тканини не було, то вирішили скористатися з обрізків рукавиць, які ми шили примусово.

Першу сторінку «Читанки-вишиванки» зробили з акровіршем, який я писала для Яремка ще під час слідства в Києві. Згори на долину він читається: ЯРЕМКО. Друга сторінка ілюструвала вірш мого брата, що починається словами:

У бабусі у Меласі
всякі овочі в запасі...
і кінчається:
Може Ярик-зайченя
наїдатися щодня.

Ці кінцеві слова й стали змістом ілюстрації. Третя сторінка ілюструє безконечник Івана Світличного «Кури в полі сіють просо»:

Кури в полі сіють просо,
Як заведено давно.
А півні те просо скосять,
Зрешетують на пшоно;
Із пшона наварять каші
Жовторотій дітлашні,
Виростуть курчата наші,
Стануть кури та півні –
І почнеться все спочатку,
Все спочатку по порядку:
Кури сіятимуть просо,
Зрешетують на пшоно;

Із пшона наварять каші
Жовторотій дітлашні;
Виростуть курчата наші,
Стануть кури та півні
І почнеться все спочатку,
Все спочатку, по порядку:
Кури сіятимуть просо...
Як заведено давно;
А півні те просо скосять.

Ще мали бути ілюстрації до братових віршів про гусей, про ведмежу хворобу, про мишей і кота, а також до мого перекладу казки про динозаврика, якого поцілювало сонечко — і він став жирафою: до віршованої казки «Лінобіль», яку ми написали спільно з Іриною Калинець ; і до мого переспіву казки Е. Межелайтіса «Зайчик-стрибайчик» (литовське «Zujkis-pujkis»).

Несподіване «На етап, с вещами!» перервало наші задуми: мене за півтора місяця до кінця терміну забрали до тюрми. І хоч я, скориставшись з Орисиного досвіду, виборола собі право на голку в тюрмі — «читанка-вишиванка» так і лишилась не закінченою.

«Наше життя» 1979, ч.8, с. 11

СКОРОЧЕННЯ

АС	Апеляційний суд
АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка
АССР (рос.)	Автономная Советская Социалистическая Республика
ГБ (ДБ)	Державна безпека
ГрузРСР	Грузинська Радянська Соціалістична Республіка
ГУЛаг(рос.)	Государственное управление лагерей
ДДТ	дуст
ЖЗЛ(рос.)	жизнь замечательных людей
ЗНТШ	Записки Наукового товариства імені Шевченка
ЗП	закордонне представництво
ЗП УГГ	Закордонне представництво української гельсінської групи
КДБ	Комітет державної безпеки
КК ГрузРСР	Карний кодекс Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки
КК РРФСР	Карний кодекс Російської Радянської Соціалістичної Республіки
КТМ	Клуб творчої молоді
ЛБГ	Лицо без гражданства (рос.)
ОУПС	Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США
ПЕН	аббревіатура з англійських слів «poet» (поет), «essayist» (есеїст), «novelist» (романіст)
ПКТ	Приміщення камерного типу (табірна тюрма)
ПЛ	Психіатрична лікарня
РВВС	районний відділ внутрішніх справ
РМ	Рада Міністрів
РРФСР	Російська радянська федеративна республіка

СБ	Служба безпеки
СКВУ	Світовий конгрес вільних українців
СМОТ	Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся
СНД	Співдружність незалежних держав
СПЛ	Спеціальна психіатрична лікарня
СПУ	Спілка письменників України
СРСР	Союз Радянських соціалістичних Республік
СССР(рос)	Союз Советских Социалистических Республик
СФУЖО	Світова Федерація Українських Жіночих Організацій
УВС	Управління внутрішніх справ
УГС	Українська Гельсинська Спілка
УНФ	Український Національний Фронт
УПР	Український патріотичний рух
ЦК КП	Центральний Комітет Комуністичної Партії
ЦМАЛМ	Центральний музей-архів літератури і мистецтва

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авторханов Абдурахман, 85,
171
Ада, 374
Айнштайн, 110
Акагоші Айріс, 312, 313, 314
Алексєєва Людмила, 198
Алтунян Генріх, 77
Альтман, 247
Андрієвський, 234
Андропов Юрій, 207, 237
Андрушко Володимир, 216
Антоненко Ярина, 369
Антоненко-Давидович Борис,
29, 374
Антонів Олена, 9, 10, 135, 136,
137, 208, 219, 292, 314
Антонов Олег, 275
Антонюк Зиновій, 77
Антонюк Зіновій, 112, 125,
126, 147, 215, 216, 234, 244
Артем, 363
Архангел Михаїл, 78
Аршакян Азат, 297
Астра Гунар, 297
Ахматова Анна, 43
Бадзьо Богдана, 392
Бадзьо Юрій, 28, 55, 95, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 108,
110, 164, 187, 192, 195, 196,
266, 267, 268, 269, 270, 342
Базман І., 343
Бандера Степан, 212, 291
Баран, 82
Бейліс Мендель, 277
Белль Генріх, 343
Бердник Олесь, 221, 228, 234,
258
Береславський, 256
Берестовський, 90, 91, 125
Берія, 235
Бовін, 204
Богомолець Ольга, 16, 160
Большакова, 216
Боровський Тадеуш, 343
Бородай, 328
Бородін Леонід, 297
Брежнев Леонід, 31, 35, 93,
108, 179, 234, 269
Брехт Бертольд, 343, 365
Брук Джералд, 197
Буравков Георгій, 51
Бухаріна, 256, 258
Валентина, 230
Ван Гог Вінсент, 387
Варава, 260
Василь отець, 384

Василь Степанов, 234
Васильєв, 128
Веліканова Тетяна, 281
Вероніка, 68
Вінграновський Микола, 9, 39,
96
Вінс Г., 221
Вірченко Ніна, 51
Вітрик Олександр, 51
Вовк Віра, 60, 66, 67, 84, 142,
150, 371, 384, 390, 392, 393
Возна Галина, 57, 58, 164
Войтенко Архип, 51
Волошин, 234
Ворнінгтон, 197
Воробйов М., 342
Гагарін Юрій, 151
Гайсин Ольга, 290
Галич Олександр, 118
Гальчинська Тамара, 58
Гальчинський Зосим, 58
Ганнуся, 393
Гарбуз Володимир, 82, 83, 86,
87, 88, 94, 97, 122, 123
Гатало Мар'ян, 10
Гаяускас Баліс, 296, 361
Геврик Софійка, 161
Геврик Титус, 62, 161
Геврики, 161, 393
Геврич Ярослав, 133, 241, 242,
331, 368
Гейко-Матусевич Ольга, 192,
198, 227, 232
Гель Іван, 7, 23, 82, 378
Гемінгвей Ернест, 264
Геращенко Ігор, 278, 281
Гете Йоганн Вольфганг, 343,
345
Главак Тамара, 325
Глузман Семен, 112, 131, 221,
354
Глух Федір, 90
Гоер Стенлі, 297

Голобородько В., 342
Гонгадзе Георгій, 75
Гончар Іван, 325
Гончар Олесь, 154, 156, 262
Гончаров, 378
Горбаль Микола, 17, 19, 30, 41,
63, 74, 77, 192, 227, 228, 229,
237, 255, 271, 297, 361
Горбачов Михайло, 295, 297
Горбовий Володимир, 28, 196,
197
Гордієнко Анна, 215
Горині брати, 58, 168
Горинь Богдан, 164, 274, 368
Горинь Михайло, 10, 11, 77,
214, 274, 297, 361, 369, 405
Горинь Ольга, 370
Горохівський Левко, 77
Горська Алла, 4, 6, 8, 19, 21,
40, 43, 47, 48, 53, 54, 56, 57,
58, 59, 60, 67, 83, 88, 89, 90,
91, 92, 94, 118, 122, 142, 150,
159, 164, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 261, 262, 264,
284, 290, 291, 321, 322, 323,
324, 325, 327, 328, 329, 330,
331, 332, 333, 334, 335, 341,
351, 355, 362, 363, 364, 365,
366, 367, 370, 371, 372, 373,
374, 375, 376, 378, 379, 381,
382, 383, 384, 386, 387, 388,
389, 390, 391, 392
Граб, 96, 97
Грибосдов, 140
Григоренко Андрій, 162
Григоренко Зінаїда, 161
Григоренко Петро, 12, 35, 62,
71, 72, 73, 161, 162, 179, 358,
359
Грінченко Борис, 78
Грушевський Михайло, 102
Гудзь Юрко, 51
Гук Ліда, 122, 123

Гусяк Дарія, 11, 197, 282, 285,
286, 287, 288, 289, 290, 292,
317
Гуцало Євген, 51
Гуцулюк Л., 372, 373
Гуць Михайло, 51, 58
д' Арк Жанна, 40
Давидяк отець, 213
Даденков Юрій, 92, 188
Данилов, 230
Данченко Лесь, 371
Дарина, 378
Даценко - слідчий, 135
Денисенко, 135, 141, 142, 144,
148
Денисова, 301
Дерімов М., 207
Дзюба Іван, 4, 7, 49, 101, 104,
112, 117, 145, 158, 165, 168,
170, 171, 236, 261, 275, 342,
353, 354, 369, 378, 380, 387
Дишель, 141, 142, 144, 221,
227, 228, 229, 233, 235, 261
Дідик Галина, 286, 287
Дідківська Галина, 245
Дідушко Іван, 78
Дмитерко Любомир, 264
Добош Ярослав, 353
Довженко Олександр, 272, 323
Домненко Григорій, 364, 367
Дон Кіхот, 266
Донченко М.Т., 218
Достоевський Федір, 131, 250,
354
Доценко - слідчий, 88, 89, 92,
93, 94
Доценко Ростислав, 51
Драч Іван, 4, 9, 39, 96, 165, 234,
275, 366, 368
Дрозд Володимир, 55, 57
Енценеберг, 343
Єршомин В., 205
Живаго доктор, 215

Жиленко Ірина, 51, 55, 57, 58,
351
Задорожний, 367
Зайко Яків, 51
Заливаха Дарина, 391
Заливаха Панас, 8, 19, 58, 60,
82, 164, 167, 168, 274, 307,
328, 331, 366, 367, 368, 372,
373, 374, 377, 384, 385, 386,
387, 389, 390, 391, 392, 393
Зарецька Марія, 381
Зарецький Віктор, 331, 333,
334, 372, 373, 374, 375, 380,
382, 386, 388, 391
Зарецький Лесь, 118, 372, 373,
374, 375, 376, 377, 378, 382,
383, 384
Зарецькі, 383
Зарицька Катерина, 137, 159,
174, 179, 197, 200, 286, 287,
288, 289, 290, 291, 292, 293,
294, 317
Захаров Євген, 182
Збанадський Юрій, 368
Зенко, 294
Зінкевич Осип, 302
Зісельс Йосип, 77
Зленко А., 154, 156
Зрилюк Петро, 217, 218
Зубченко Галина, 6, 19, 327,
329, 365, 368, 370, 386, 388
Івакін Юрій, 328
Іванова Лариса, 327
Івасевич Катя, 372
Івасюк Василь, 209
Іващенко Д., 274
Ілля, 384
Йозеф, 205
К. Оля, 365
Кавалерідзе Іван, 363
Кагарлицький Микола, 51
Калаш, 352
Калашник В., 68

Калинець Ігор, 26, 69, 160, 324
Калинець Ірина, 10, 21, 25, 26,
61, 80, 174, 183, 282, 318,
345, 351, 353, 354, 369, 410
Калиниченко Віталій, 192, 297,
361
Калинці, 77
Каменецька, 236
Кампов Павло, 361
Кандиба Іван, 11, 214, 258, 297,
361
Каневський Борис, 280
Караванський Святослав, 79,
92
Карагедова Ольга, 54
Караффа-Корбут Софія, 164
Карпенко, 232, 235
Касіян В., 154, 156
Каткова Валентина, 236
Квещко Дмитро, 247
Кендзьор Ярослав, 147
Кеннеді Роберт, 35
Кирейко Віталій, 275
Кириченко Світлана, 107, 108,
265, 267, 268, 271
Кислик Володимир, 276, 277,
278
Кійренд, 247
Кіндрась Катерина, 64
Кіпіані Ваханг, 62
Кіх М., 154, 156
Клебанов, 361
Клеопатра, 136, 208, 292
Климчук Олександр, 160
Коваленко І., 209
Ковгар Борис, 112
Козаченко Василь, 368
Колас Якуб, 263
Коломієць, 277
Колпак - слідчий, 88
Комаров (Вольфсон) В., 200,
201

Концевич Євген, 46, 54, 55, 57,
58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66,
167, 351, 352, 398
Концевич Марія, 58, 59
Концевич Ольга, 58
Концевичі, 63
Кордун В., 342
Корнер Володимир, 215
Корнієнко Неллі, 4
Корогодський Роман, 33
Корогодський Роман, 21, 51,
327, 378, 380
Коротич Віталій, 368
Коротченко Д., 154, 156
Косів Михайло, 51, 58, 168,
241, 274
Костенко Ліна, 21, 39, 59, 158,
165, 253, 259, 275
Костюк, 50
Котляревський Іван, 24, 140,
262, 263, 378
Коцур Ганна, 125, 126, 127,
146, 147, 148, 235
Коцюбинська Михайлина, 9,
11, 21, 24, 51, 105, 138, 221,
327, 342
Коцюбинський Михайло, 272
Коцюбинський Юрій, 244
Кочур Григорій, 51
Кошелець Іван, 263
Красівський Зіновій, 136, 192,
219, 312, 313, 314
Крип'якевич Роман, 164
Кубійович Володимир, 85
Куденє Віра, 287
Кузнєцов, 378
Кузнєцов Олександр, 319
Кузнєцова Євгенія, 58, 387
Кузюкін Володимир, 112
Кузьменко Олександр, 10
Кулчицький, 209
Кульчинський Микола, 235
Купала Янка, 263

Курбас Лесь, 4, 165
 Курінна Тетяна, 24, 137, 138
 Куркін, 319
 Кучма Леонід, 75, 77
 Л.Ю., 69
 Ланда Михайло, 345
 Левченко Іван, 125, 127, 128
 Лесяк Валентина, 54
 Ленін Володимир, 133, 151,
 299, 367
 Леонід Плющ, 12
 Лесів Ярослав, 28, 30, 41, 63,
 192, 198, 210
 Лехтіранта Ар'я Мар'я Гелеві,
 212
 Лермонтов Михайло, 273
 Лисенко, 234, 263
 Литвин Юрій, 28, 63, 179, 198,
 210, 349
 Лишак Груня, 57, 60, 96, 366,
 371, 374, 378
 Ліза, 375
 Лікера, 59
 Ліновицький, 220
 Лісова Віра, 11, 227, 248, 249
 Лісовий Василь, 112, 245, 246,
 247, 248, 249, 250, 252, 253,
 254
 Логвин Григорій, 364, 367
 Логінов - слідчий, 89, 336
 Лук'яненко Левко, 11, 28, 77,
 179, 191, 192, 196, 234, 258,
 297, 300, 361
 Лук'яненко Надія, 9
 Лупиніс Анатоль, 361
 Любарський Кронід, 237, 271
 Любович У., 307
 Магдалина Марія, 259
 Мазурак Василь, 213, 297
 Майборода Платон, 275
 Макогоненко Геннадій, 229,
 230
 Макогоненко Людмила, 229
 Маланчук, 35
 Мамайсур Борис, 39, 59, 165,
 351
 Марина, 307, 310
 Маринович Любоп, 231
 Маринович Микола, 62
 Маринович Мирослав, 27, 77,
 90, 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 228, 229, 232,
 233
 Марко, 378
 Марков, 276
 Маркс Карло, 251, 252
 Мартиненко Олександр, 58,
 133, 168
 Марченко Анатолій, 289, 361
 Марченко Валерій, 349, 361,
 369
 Марченко Геннадій, 6, 363, 386
 Маслаков Руслан, 426
 Матвієнко Ніна, 39, 160
 Матвійов, 366
 Матусевич Іван, 231
 Матусевич Микола, 27, 90,
 220, 221, 222, 224, 226, 227,
 229, 230, 231, 232, 233
 Матусевич Мирослав, 61
 Матусевич Настя, 231
 Матусевич Таміла, 210, 231,
 232
 Маяковський Володимир, 56,
 325
 Медведєвський, 49
 Медвечук Олександр, 74
 Межелайтіс Едуардас, 410
 Мельничук Віталій, 51
 Мельничук Оксентій, 167, 168,
 352
 Ментух Андрій, 160
 Меньшагін, 291
 Месія, 259

Мешко Оксана, 11, 95, 97, 169,
234, 307, 308, 309, 310, 311,
318, 361, 369
Миронова Ліза, 333
Михайленко, 361
Міняйло Григорій, 84, 365
Мічурін, 203
Міщенко Володимир, 215
Монбланов Віктор, 213
Мороз Валентин, 8, 67, 72, 117,
156, 235, 275, 302, 303, 304,
305, 306, 331, 376, 377, 382
Мороз Раїса, 164, 218, 292, 302,
303, 304, 305, 306, 307, 377
Морозова - бояриня, 56, 164,
324
Мурженко Любов, 227, 229
Мушкетик Юрій, 51
Навосардян Ашот, 297
Нагайло Богдан, 349
Наговіцин, 255
Назаруков, 155
Нарбут, 332
Насер, 390
Наталя Максимівна, 131
Неживий Олексій, 19
Неруда Пабло, 84
Нікітченко В., 154, 156, 364,
366
Ніклус Март-Олав, 297, 361
Новиченко Леонід, 368
Обертас Ніна, 39, 231
Овсієнко Василь, 28, 62, 77,
192, 198, 210, 297, 361
Огієнко Іван, 19, 54, 234
Огнева Людмила, 2, 4, 66, 426
Озерний, 274
Олексій, 384
Олійник Степан, 51
Омельчук Леокадія, 128, 129
Онкович Дмитро, 51
Опанасюк Олексій, 51
Орел Лідія, 10, 16

Орлов Юрій, 213, 247
Осадчий Михайло, 81, 120,
148, 149, 171, 274, 369
Осіпова Тетяна, 199
Османов, 361
Островський Микола, 55
Острогляд В'ячеслав, 297
П'яткус Вікторас, 297, 361
Павло VI, 45
Пальчак Марія, 83, 282, 287,
288
Панда Мальва, 120
Параджанов Сергій, 214, 271,
272, 273, 275, 276
Пархоменко, 94, 99
Пашко Атена, 11, 51
Переденко Володимир, 235
Петіні, 380
Петраш Стефанія, 210
Петренко Олександр, 215
Петрицький Анатоль, 165, 325,
332
Петро Ілліч, 364
Петровський, 120
Пілат, 260
Пінчук Олег, 51
Пінчук Степан, 51
Плаксій Борис, 388
Плахотнюк Іван, 235, 239
Плахотнюк Микола, 49, 56, 59,
60, 79, 80, 112, 117, 119, 125,
126, 167, 170, 221, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 241,
242, 243, 262, 323, 365, 367,
369, 371, 380, 383, 385
Плахотнюк Тетяна, 240
Плужник Євген, 43
Плющ Клара, 97
Плющ Леонід, 35, 66, 71, 112
Плющ Тетяна, 97
Погружальський, 167
Поліщук О., 426
Пономаренко Варвара, 235

Попадюк Зіновій, 77
 Попадюк Зорян, 28, 217
 Попадюк Любомира, 10, 217
 Попелюх Валентина, 341
 Привес М., 216
 Приходько Григорій, 297
 Пришвін Михайло, 99, 172
 Пришедько Григорій, 388
 Пронюк Василь, 247
 Пронюк Євген, 48, 112, 119,
 244, 245, 246, 247, 248
 Пронюки, 244
 Прядко Володимир, 365
 Пушкін Олександр, 273
 Пятруся, 287
 Радченко, 50
 Ратушинська Ірина, 276, 278,
 279, 280, 281
 Рафальський, 361
 Рая, 393
 Риверо Дієга, 387
 Рільке Райнер Марія, 343, 345
 Ріта, 380
 Розенталь, 295, 296, 297
 Розумний Петро, 77
 Романів Любомир, 14
 Роснянська Раїса, 260
 Рубан Петро, 257, 296, 361
 Руденко – з КДБ, 83, 84, 85
 Руденко Микола, 28, 30, 41, 63,
 72, 91, 199, 211, 233, 249,
 254, 255, 257, 258, 298, 304
 Руденко Раїса, 9, 199, 211, 258,
 259, 281, 393
 Русин Іван, 58, 133, 168, 274,
 368, 380
 Савіна, 288
 Садовська Ганна, 10
 Садовська Марія, 10
 Садовський, 155
 Садовські, 10
 Садунайте Нийоле, 345
 Саннікова Олена, 307, 308,
 309, 310, 311
 Сапожніков Олександр, 113,
 114, 115, 118, 129, 133
 Сахаров Андрій, 72, 246
 Сашко, 373
 Сверстюк Віра, 392
 Сверстюк Євген, 19, 21, 22, 24,
 42, 49, 56, 58, 77, 79, 81, 112,
 119, 140, 143, 144, 148, 149,
 160, 165, 166, 167, 172, 175,
 194, 205, 221, 260, 261, 262,
 263, 264, 265, 321, 335, 351,
 353, 354
 Сверстюк Лідія, 370
 Свідзінський Володимир, 343
 Світлична Леоніда, 8, 9, 20, 22,
 23, 30, 33, 34, 37, 38, 51, 58,
 60, 63, 99, 164, 167, 168, 294,
 364, 365, 366, 374, 380, 384
 Світлична Марія, 23
 Світлична Меланія, 60
 Світлична Надія, 2, 3, 4, 5, 6, 9,
 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56,
 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
 73, 77, 91, 94, 97, 100, 124,
 130, 138, 140, 153, 158, 159,
 160, 162, 166, 169, 172, 175,
 179, 184, 185, 223, 225, 227,
 228, 289, 302, 303, 304, 305,
 306, 307, 349, 355, 361, 362,
 363, 364, 365, 366, 367, 370,
 371, 372, 373, 374, 375, 376,
 378, 379, 381, 382, 383, 384,
 386, 387, 389, 390, 391, 392,
 393, 395, 396, 398, 406, 407
 Світлична Наталка, 177
 Світличний Велес, 177

- Світличний Іван, 4, 7, 8, 9, 19,
20, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 37, 38, 46, 47,
48, 49, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
63, 66, 84, 86, 112, 116, 119,
133, 138, 140, 141, 144, 145,
146, 152, 158, 161, 163, 164,
165, 167, 168, 169, 171, 172,
173, 178, 179, 234, 274, 305,
318, 331, 340, 341, 351, 353,
354, 364, 365, 366, 368, 369,
371, 376, 378, 380, 381, 382,
384, 409
- Світличний Петро, 164
- Світличний Ярема, 17, 23, 24,
27, 34, 39, 40, 43, 60, 62, 71,
91, 99, 111, 116, 138, 160,
171, 176, 177, 307, 334, 375,
378, 379, 380, 381, 383, 384,
385, 390, 391, 392, 393, 402,
408, 409
- Світличні, 19, 20, 22, 30, 32, 43,
44
- Севрук Галина, 2, 19, 48, 327,
365
- Сезанн Поль, 387
- Селезненко Борис, 112, 125
- Семенишин, 210
- Семикіна Людмила, 19, 49, 57,
166, 327, 328, 375, 388
- Сендеров Валерій, 280
- Сеник Ірина, 25, 61, 199, 234,
282, 283, 284, 315, 316, 317,
318, 319, 320, 344, 405, 408,
409
- Сергеєв, 159
- Сергієнко Олесь, 112, 166, 369
- Серпілін Леонід, 275
- Серіков Борис, 377
- Сивокінь Григорій, 9
- Силівончик Галина, 288, 291
- Симон, 260
- Симоненко Василь, 21, 39, 55,
56, 165, 234, 241, 248, 264,
302, 322, 325, 360
- Симчич Мирослав, 198, 218
- Синиця Григорій, 19, 168, 386
- Синявська Ірина, 51
- Сірик Олександр, 94, 95, 96,
97, 100, 101, 109, 117, 120,
121, 122, 124, 125, 128, 130,
134, 135, 145, 263
- Сірі, 192
- Січкі, 209, 210
- Січко Василь, 198, 208, 209
- Січко Володимир, 210
- Січко Петро, 198, 209
- Скалич Семен, 297
- Смирнов Володимир, 331, 377
- Смогитель Вадим, 192, 229
- Снегірьов Гелій, 30, 41, 63, 98,
179
- Собачко-Шостак Ганна, 165,
333
- Сокульський Іван, 235, 242
- Солженіцин Олександр, 120,
125, 137, 219, 292, 296, 306,
378, 385
- Солженіцина Наталія, 136
- Соловій Юрій, 66, 397
- Сорока Богдан, 286
- Сорока Любов, 286
- Сорока Михайло, 158, 159,
174, 179, 286, 289
- Сталін Йосип, 31, 76, 103, 163,
164, 171, 239, 297
- Стамбалцян Хачик, 201
- Старосольський Юрій, 70
- Стафф Леопольд, 311, 319
- Стельмах Ярослав, 7
- Стефанік С., 154, 156
- Стеценко Микола, 183, 351
- Стокотельний Іван, 17
- Стокотельний Івась, 62, 160,
176, 307, 392, 393

Стокотельний Павло, 17, 62, 64
 Страшнов - слідчий, 89, 336
 Стрільців Василь, 192, 198, 210
 Строката Ніна, 73, 79, 92, 93,
 135, 174, 234, 282, 283, 285,
 290
 Стус Василь, 4, 7, 10, 21, 26,
 28, 29, 30, 36, 41, 45, 61, 62,
 63, 80, 105, 119, 125, 131,
 153, 158, 159, 160, 170, 171,
 174, 175, 176, 178, 179, 183,
 221, 284, 322, 339, 340, 341,
 342, 343, 344, 345, 346, 347,
 348, 349, 350, 351, 352, 353,
 354, 355, 356, 357, 358, 361,
 370, 376
 Тагор Рабіндранат, 22, 185, 360
 Танюк Лесь, 4
 Тарковський, 273
 Тарто Енн, 297
 Тен Борис, 51, 55
 Терелі, 217
 Тереля Йосип, 28, 217
 Тереля Олена, 102
 Тершівська Мирослава, 83
 Тетяна, 367, 368, 387
 Тимошенко Б., 369
 Тимчук Леонід, 80
 Тихий Олекса, 28, 190, 233,
 256, 257, 258, 298, 299, 300,
 301, 302, 349
 Тичина Павло, 167, 343
 Ткач, 234
 Ткаченко Іван, 368
 Ткаченко Юрій, 160
 Томоз В., 209
 Тороповський Микола, 136,
 207, 219, 292
 Труфанов Федір, 297
 Тувім Юліан, 26, 319
 Турченко Анатолій, 211, 212,
 213
 Українка Леся, 165, 183, 247
 Уманець Олена, 102
 Фауст, 67
 Федорчук Віталій, 35, 115, 207
 Філарет митрополит, 218
 Франко Зіновія, 80, 100, 125,
 235, 236, 380
 Франко Іван, 165
 Фтефюк Марія, 235
 Фурдило, 89, 90
 Фурцева, 151
 Хайло, 361
 Халимон, 365
 Хейна Любов, 227
 Хейфець Михайло, 345, 349,
 350, 351, 352, 355
 Ходорович Тетяна, 345
 Холодний Микола, 51, 125,
 135, 138
 Хомичевський М., 55
 Христос, 251
 Хрущ Марія, 141, 144, 145, 148
 Целан Пауль, 343
 Цимбал Вікторія, 58
 Череватенко Леонід, 365, 367
 Чорновіл Валентина, 9, 11
 Чорновіл Вячеслав, 21, 22, 49,
 58, 59, 61, 80, 82, 92, 105,
 140, 154, 155, 156, 157, 158,
 167, 168, 179, 192, 198, 210,
 211, 284, 332, 351, 353, 354,
 369, 371, 389
 Чорновіл Тарас, 219
 Шабатура Стефанія, 10, 25, 61,
 158, 159, 174, 179, 225, 282,
 283, 285, 317, 344, 345, 353,
 405, 407
 Шалін, 159
 Шамота Микола, 104
 Шатравка Олександр, 214, 215
 Шевельов Ю., 340
 Шевельов Юрій, 36
 Шевченко Тарас, 2, 30, 32, 63,
 70, 83, 85, 98, 104, 160, 167,

170, 176, 202, 234, 261, 264,
290, 325, 327, 341, 345
Шевчук Анатолій, 49, 368
Шевчук Валерій, 49
Шелест П., 154, 156
Шелудченко Віра, 51
Шерлок Голмс, 138
Шорін, 159
Штайнер Рудольф, 4, 19
Шумейко П., 209
Шумук Данило, 80, 81, 85, 86,
87, 88, 112, 120, 140, 142,
143, 149
Шухевич Роман, 198

Шухевич Юрій, 28, 70, 198,
199, 211, 291
Шухевича Роман, 70
Щербак Юрій, 204
Щербицький Володимир, 35,
89, 191, 297
Щолоков, 207
Юзов Андрій, 77, 78
Ющенко Віктор, 74, 183
Я. Леся, 390
Яворівський Володимир, 51
Янукович Віктор, 74, 182, 183
Яремчук Емілія, 118, 133
Яринка, 57
Ящишин Андрій, 38

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ	4
<i>Огнєва Л.</i> Та, що світила всім	4
<i>Неживий О.</i> Надія Світлична: світло і надія	19
<i>Корогодський Р.</i> Наші світлі жінки: Надія і Леоніда Світличні	33
<i>Лашенко-Обертас Н.</i> Світло Надії Світличної.....	39
<i>Сверстюк Є.</i> Надійка	42
<i>Концевич Є.</i> Дещо про рушник	46
<i>Карагедова О.</i> Надійка та Євген	54
<i>Огнєва Л.</i> Пам'ятник «Розп'яття для мільйонів»	66
<i>Вовк В.</i> Надія	67
<i>Калашник В.</i> Надійко, не відходь за ту межу	68
<i>Калинець Іг.</i> Надії Світличній (GOLD KRONE)	69
<i>Л.Ю.</i> «Вітчизни обіти складаю...»	69
<i>Плющ Л.</i> Україна Світличної / Григоренка	71
<i>Горбаль М.</i> Звернення дисидентів.....	74
 ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ НАДІЇ СВІТЛИЧНОЇ	79
З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО	79
Погром з продовженням	79
Звернення до влади у справі суду над В.М. Чорноволом	154
Зречення радянського громадянства	158
Як не зігнешся, то не зігнуть	160
Про мою виборчу одиссею	181
ВИСТУПИ.....	184
Якщо на твій клич не прийде ніхто	184
Політика русифікації в Україні	185
Закон і українські політв'язні	193
Екологія і громадський рух СРСР	200
РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ У 1982 РОЦІ.....	206
Деякі підсумки репресій на Україні в 1982 році.....	206
Переслідування членів Гельсінської Групи	208
Інші репресії	211
СИЛУЕТИ.....	220
Темідіянти	220
З живучого племені Дон Кіхотів... ..	234
Різдво в таборах.....	281
Зі спогадів про Катерину Зарицьку	286
«Нью-Йорк Таймс» про в'язнів табору особливого режиму.....	295
	423

Єретик Олекса Тихий	298
Розповідь про Раїсу Мороз.	302
Про Оксану Мешко	307
«Ти була для мене зіркою»	312
ІРИНА СЕНИК	315
Як сувій полотна	315
Ірина Сенік та її вишивки	320
АЛЛА ГОРСЬКА	321
Про Аллу Горську.	321
Алла Горська	324
Зошит А. Горської з вправами та диктантами	336
ВАСИЛЬ СТУС	339
Інтерв'ю про Василя Стуса	339
З приводу спогадів М. Хейфеца про В. Стуса	349
Над труною Василя Стуса	355
ПЕТРО ГРИГОРЕНКО	358
Новини про переслідуваних в з України	358
Слово над могилою П. Григоренка	359
ЛИСТУВАННЯ	362
ЛИСТУВАННЯ З АЛЛОЮ ГОРСЬКОЮ	362
Н. Світлична, Одеса – А. Горський, Донецьк	362
А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ	362
А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ	363
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк	364
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк	365
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк	366
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Донецьк	367
А. Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ	370
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар	371
А. Горська, Краснодар – Н. Світличній, Київ	372
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар	373
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар	374
А. Горська, Краснодар – Н. Світличній, Київ	375
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Краснодар	376
А. Горська, Краснодар – Н. Світличній, Київ	378
Н. Світлична, Київ – А. Горський, Київ	379
Н. Світлична, Старобільськ – А. Горський, Київ	381
Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горський, Київ	382
Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горський, Київ	383
Н. Світлична, с. Половинкине – А. Горський, Київ	383

Н. Світлична, Київ – А. Горський, Гельм'язове.....	384
ЛИСТИ ДО ПАНАСА ЗАЛИВАХИ.....	386
Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Мордовія.....	386
Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Мордовія.....	387
Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ	389
Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ	390
Н. Світлична, Київ – П. Заливасі, Ів.-Франківськ	391
В. Вовк, США – П. Заливасі, Івано-Франківськ	392
Н. Світлична, США – П. Заливасі, Ів.-Франківськ	393
ТАБІРНІ ВИШИВКИ Н. СВІТЛИЧНОЇ ТА ЇЇ ПОДРУГ	399
Кептарик.....	407
Читанка – вишиванка	408
СКОРОЧЕННЯ	411
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	413

Науково—популярне видання

Людмила Огнева

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

Упорядкування,
комп'ютерне верстання,
художнє оформлення:
Людмила Огнева

Підп. до друку 2021. Формат
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. Зам. №. .
Наклад 50 прим.

ВД «Освіта України»
ФОП Маслаков Руслан Олексійович
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4726 від 29.05.2014 р.
Тел. (095) 699–25–20, (098) 366–48–27.
E–mail: osvita2005@mail.ru, www.rambook.ru

Виготовлювач: ФОП Поліщук О.В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від
31.03.2005
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148
тел. (044) 592–13–49

Якщо підуть від тебе всі
(О, доля твоя нелегка!)
якщо всі покинуть тебе
і буде важким твій шлях —
ти все ж продовжуй вперед іти.
Хай ноги зіб'єш до крови —
іти продовжуй сам.

(Р. Тагор у перекладі Н. Світличної)